

A kivitelezhető és a működőképes szocializmus

A jelenleg Angliában élő kiváló lengyel közgazdász e fejtegetését a *New Left Review* 1985 szept.–októberi (153.) számából vettük át a szerző szíves engedelmével. A szövegen néhány kisebb rövidítést ejtettünk.

Alec Nove „A kivitelezhető szocializmus gazdaságtana”¹ című munkája fontos állomás a szocializmus jelenkori irodalmában. Nemcsak azért, mert következetesen és egészében véve sikerrel veszi fel a harcot egy sor hosszú életű mítosz ellen, hanem azért is, mert megpróbálja bemutatni – vagy legalábbis felvázolni – a „kivitelezhető szocializmus” alapvető vonásait. Nem hiszem, hogy minden olvasót kielégít majd a könyv ez utóbbi része, amely csak egy az öt közül; annál is kevésbé, mert a szerző szándéka szerint a többi fejezet csak bevezető. Ahhoz azonban mindenképpen elég konstruktív, hogy tárgyszerű viták alapjául szolgáljon. A „kivitelezhető szocializmus” körvonalazása nem az egyetlen olyan alkotóeleme a műnek, amely gyümölcsöző vitákra indíthat a jelenkori szocializmus problémáival kapcsolatban. Nove számos problémát tárgyal, és mivel saját álláspontját soha nem rejti véka alá, várhatóan épp oly számos csodálója lesz, mint ellenzője, és kevés olvasóját fogja hidegen hagyni. Ami engem illet, a könyv fő vonalával egyetértek, így e cikket nem a mindenáron való vitázhatnék szülte, hanem Nove üdvös kezdeményezése kapcsán szeretnék kifejteni néhány gondolatot a szocializmusról. Mondanom sem kell, hogy az itt tárgyalt kérdések elsősorban engem foglalkoztatnak, így aztán nem lehet elvárni, hogy híven és méltányosan tükrözzék

a Nove könyvében felvetett kérdéseket, s még kevésbé azt, hogy összefoglaló képet adjanak ezekről.

I. A kivitelezhető, a létező és a marxista szocializmus

(...) Úgy tűnik, Alec Nove szerint a kommunista „létező szocializmus” nem szocializmus. Ez a válasz azonban túl egyszerű lenne, és nagyon is megfelelne annak a szélsőbalos megközelítésnek, amelyet maga Nove cáfolt meg igen meggyőző módon s amely szerint a szovjet kísérlet irreleváns, mivel nem szocialista. Itt tehát probléma van. A szocializmus fogalma a tulajdonjogok egy sajátos értelmezését foglalja magában, azaz egy olyan tulajdonrendszert, amelyben a *társadalom* ténylegesen rendelkezik a termelőeszközökkel, és azokat a maga javára fordítja. Másutt már megpróbáltam rámutatni arra, hogy ha e fogalmat nem formálisan értelmezzük, akkor a tőke köztulajdonba vétele (államosítása) nem azonosítandó *eo ipso* a társadalmi tulajdonba vételével.² A kommunista országok hivatalos ideológiája szerint az államosítás egyenlő a társadalmasítással; ezt azzal támasztják alá, hogy a termelőeszközöket egy szocialista állam veszi át, amely az aktív népességet, és bizonyos idő elteltével „az egész népet” képviseli.³ Nem hinném, hogy a szólásszabadság birtokában sokan értenének egyet ezzel az állítással, bár tapasztalataim szerint kevesen tartózkodnak attól, hogy szocializmusnak nevezzék a kommunista országokban a szocializmus marxista elmélete nevében létrehozott rendszert (rendszereket). Ha megvonjuk a kommunista országoktól a szocialista „címet”, ezzel a szocializmust eleve egyfajta alapvető szeplőtlenességgel ruházzuk fel, és eleve kizárjuk a negatívumokat a definícióból. A valóság tárgyilagos szemlélője számára ez elfogadhatatlan, ezért – legalábbis a jelen írás céljaira – a vita legmegfelelőbb kiindulópontjának Schumpeter institutionális szocializmus-definíciója tűnik. „Szocialista társadalomnak nevezzük azt az intézményes modellt, amelyben a termelőeszközök és a termelés egésze fölött egy központi hatóság rendelkezik, másszóval amelyben az az irányító elv, hogy a társadalom gazdasági ügyei a közszférába és nem a magánszférába tartoznak.” Ez összeegyeztethető azzal, amit Schumpeter a „szocializmus kulturális meghatározatlanságának” nevez. „Egy társa-

dalom lehet teljes egészében és valóban szocialista, vezesse bár teljhatalmú uralkodó vagy álljon a lehető legdemokratikusabb szervezeti alapokon; legyen bár arisztokratikus vagy proletár; teokratikus és hierarchikus, vagy ateista ill. vallásilag közömbös; legyen bár fegyelmezettebb, mint egy modern hadsereg vagy fegyelmezetlen; aszketikus vagy eudémonista, energikus vagy puhány; a jövőre vagy csak a jelenre orientált; legyen bár harcias és nacionalista vagy békés és internacionalista; egyenlőségpárti vagy nem; vallja bár az urak vagy a rabszolgák morálját; legyen művészete szubjektív vagy objektív, életformái individualisták vagy uniformizáltak; és — ami néhányunk szemében önmagában is elegendő lenne a csatlakozáshoz vagy a megvetéshez — termeljen ki felsőbb- vagy alsóbbrendű embereket legméltóbb vagy legméltatlanabb tagjaiból.”⁴ Ebben az értelemben a „létező szocializmus” tehát szocializmus, és nagyon is kivitelezhető.

A probléma egy további vetülete az, hogy kivitelezhető-e a kommunizmus marxi elképzelése, amely magában foglalja a szocializmust mint a kommunizmus első szakaszát. Ez azért fontos, mert a marxi elképzelést gyakran használják a „valódi szocializmus” egyes konkrét jelenségeinek magyarázatára, illetve nemegyszer mint modellre hivatkoznak rá, amely — akár mert alkalmazták, akár mert mellőzték — indokolja a jelenkori szocialista gyakorlat hiányosságait. Alec Nove nagy figyelmet szentel ennek a kérdésnek (a „Marx öröksége” c. első rész könyvének csaknem egynegyedét teszi ki). Rámutat a szocializmus joggal vagy jogtalanul marxistának nevezett politikai gazdaságtanának utópikus elemeire, és elveti az utópikus baloldali-fundamentalista elmeszüleményeket. „Véleményem szerint — írja —, bizonyítható, hogy a marxi gazdaságtan vagy *irreleváns*, vagy *félrevezető* minden olyan kérdésben, amellyel egy létező szocialista gazdaság szükségszerűen szembekerül”.⁵ A „létező szocializmus” gyakorlata minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy Marx számos eredeti elképzelését (illetve az 1917-es forradalom előtt és után fellépő követőinek kidolgozottabb elméleteit) soha nem lehetett megvalósítani, vagy rövid úton ejteni kellett. Ez nemcsak az olyan általános elképzelésekre áll, mint a társadalmi és nemzetiségi konfliktusok megszűnése a szocializmus diadala után, mint a hiány megszüntetése (Lenin és Hruscsov egyaránt megígérte kortársainak, hogy még életükben elkövetkezik a bőség), vagy a

„munkamegosztás igájának” eltűnése (Marx). Vonatkozik ez olyan, látszólag józanabb intézkedésekre is, mint a pénz eltörlése, a közvetlen munkaegység bevezetése a gazdasági kalkulációkba, a jövedelmek elosztásának teljes egyenlősége (senki sem kereshet többet, mint egy szakmunkás), az ingyenes szolgáltatások arányának állandó növekedése, a személyes örökösödési jog megszüntetése abból a célból, hogy mindenki egyenlő esélyekkel induljon az életben, és így tovább. A piacot sem sikerült teljes egészében száműzni, és itt nem is a közelmúlt reformjaira gondolok, hanem magára a sztálini utasításos gazdaságra, amely a fogyasztói javak piacán és a munkaerőpiacon érvényesített gyakori korlátozásokat mint az eredeti elvektől való eltérést tüntette fel, és nagy erőfeszítéseket tett kiküszöbölésükre, miközben a mezőgazdaságban mind a kolhozpiac, mind az egyéni parcellák nélkülözhetetlenek bizonyultak a rendszer pusztá fennmaradásához is.

Nove könyvének olvasója ennél jóval átfogóbb képet fog kapni arról, miért kivitelezhetetlen a szocializmus marxi koncepciójának számos alapvető eleme. Ám ez csak a dolog egyik oldala. Hiszen még ha nem vesszük is figyelembe az olyan szélsőséges és rövid életű kísérleteket, mint amelyeket Mao és Castro tett az anyagi ösztönzők megszüntetésére, akkor is megállapíthatjuk, hogy a szovjet és a legtöbb szocialista gazdaság a piaci mechanizmusok közreműködése nélkül működik, mintha az egész „egyetlen üzem” vagy legalábbis egyetlen nagy vállalat volna. A pénz általában passzív tényező marad, és az anyagi erőforrások elsősorban természetbeni juttatások formájában kerülnek elosztásra, egy erősen centralizált és hierarchikus tervgazdaság keretében, amely a felsőbb szervek preferencia-skáláján megállapított „közérdeket” hivatott szolgálni. Akadnak még más hasonló jellegzetességek is, de a rendszer utasításos – vagy mondhatjuk így is, centralista – működési elvei különösen meggyőzően mutatnak rá Marx gazdasági koncepciójának kivitelezhető voltára. Az utasításos gazdaság kivitelezhetőnek bizonyult, és ha alapjait helyesen vezetjük vissza Marxhoz – vagy legalábbis egy némileg ellentmondásos kép fő motívumaként tekintjük –,⁶ akkor az elemi logika szerint el kell ismernünk, hogy ezeket az eszméket igenis meg lehet valósítani.

Nemrég részt vettem egy vitában, amelyet az Olasz Szocialista Párt vezető teoretikusa, Luciano Pellicani kezdeményezett a marxi elméletnek (vagy ideológiának) a „létező szocializmus” létrejöttében betöltött szerepéről. Pellicani közvetlen kapcsolatot vélt felfedezni a sztálinista terror és ama marxi elképzelés között, amely szerint a szocializmus piac nélküli gazdaság.⁷ Véleményem szerint ez túlzott leegyszerűsítés, amennyiben figyelmen kívül hagyja azt, hogy a különböző történelmi folyamatok közvetítő szerepet játszhatnak egyes eszmék elfogadásában ill. elvetésében. Az utasításos gazdaság esetében például a komoly elemzésnek nemcsak azokat a követelményeket kell figyelembe vennie, amelyeket az erőszakos iparosítás kényszerített rá különböző elmaradott országokra, hanem a totalitárius állami bürokrácia követelményeit is: a „párt vezető szerepe” szent és sérthetetlen elvébe foglalt bürokrácia fenntartása a kommunista irányítók első számú célja. E két követelményrendszer kölcsönhatása hozta létre azt az ideológiát, amelyben a szovjet modell *per definitionem* marxista, a marxizmushoz való tényleges kapcsolatától függetlenül. Ennek az ideológiának a zászlaját lobogtatva vezették be az állam gazdasági monopóliumát és a parancsgazdasági rendszert Kelet-Európában (valamint Kínában, Kubában és más országokban) a második világháború után. Személyes tapasztalatból tudom, hogy a „népi demokráciák” gazdaságának szovjetizálásában nem kis szerepe volt ennek az ideológiának.

Így hát egyetértek Novéval, aki felsorolván a Szovjetunió rendszerét befolyásoló feltételeket, az alábbi következtetésre jut: „Akárhogy is, a „tisztá ideológia”, még ha definiálható is, soha nem volt és nem is lehet egyedül döntő azokban a valós világban hozott döntésekben, amelyeknek közül van valamilyen gyakorlati követelményhez.”⁸ Ugyanakkor – s itt sem Novéval vitatkozom, csak egy másfajta interpretációt kívánok adni –, az a tény, hogy Marx végül is centralista és piac-ellenes nézeteket vallott a jövő szocialista gazdaságáról, és hogy a marxi elméletet így értelmezték (és értelmezik ma is), befolyással volt a szovjet típusú gazdasági rendszerek kialakulására. Ezért a *marxista* szocializmus kivitelezhetőségének kérdését nem lehet egy kézlegyintéssel elintézni.

A félreértések elkerülése végett talán nem haszontalan megjegyezni, hogy az eddigiekben a marxi elmélet relevanciáját kizárólag a máig kivitelezhetőnek bizonyult – azaz a „létező” – szocializmus szempontjából vizsgáltuk. Nyilvánvaló azonban, hogy a marxi elmélet – elsősorban a politikai gazdaságtan területén – általában lényegesnek minősíthető a szocializmus szempontjából, mivel hatásosan bírálja a kapitalizmust, amelynek tulajdonjogi rendszere nemcsak a vagyon- és a jövedelemelosztást és az erőforrások elosztásának szempontjait befolyásolja, hanem az emberi viszonyok szinte minden területét. E tágabb megközelítésben azt lehet mondani, hogy a marxizmus – közvetve vagy közvetlenül – még a modern nyugati „jóléti államra” is hatással volt, amennyiben az állam ott is beavatkozik a piac működésébe, újra elosztja a jövedelmeket, szociális intézményrendszert hoz létre és így tovább. Így vagy úgy, a működőképes szocializmus minden elmélete, a Nove könyvében leírtat is beleértve, sokat köszönhet a marxi eszméknek.

II. A működőképes szocializmus

Remélem, sikerült bebizonyítanom, hogy nem a szocializmus kivitelezhető volta problematikus. Inkább az a kérdés, hogy *működőképes* rendszer-e a szocializmus – e kifejezésen nem pusztán a fennmaradás képességét értve. Az én szememben a „működőképes szocializmus” fogalma olyan rendszert jelent, amely meg tudja oldani a mai gazdaságok és társadalmak előtt álló problémákat. Talán szükségtelen hozzátennem, hogy nem abszolút értelemben vett megoldásokra gondolok, hiszen ma már kevesen vonnák komolyan kétségbe Clark Kerr megállapítását, mely szerint „többé nincs egyetlen megoldás az emberiség összes bajára”.⁹ Csakis relatív előnyökre és hátrányokra gondolhatunk, és vigyáznunk kell, hogy egy-egy esetet ne terjesszünk ki olyan területekre, ahol érvényét veszti.

Az olvasó hamar rá fog jönni, hogy Alec Novét elsősorban a szocializmus így értelmezett működőképesége érdekli; a *működőképes szocializmus kivitelezhetőségét* – azt a kérdést, hogy megvalósítható-e a működőképes szocializmus és hogyan – csak másodsorban tárgyalja, őszintén szólva kevésbé kidolgozottan

ill. meggyőzően. Elemzésének logikai menete a következő négy kérdésben foglalható össze: 1. Miért képes vagy tűnik képesnek a szocializmus érvényes megoldásokkal szolgálni? (Nove válasza nem korlátozódik a „Szocializmus: miért?” című bevezetésre, hanem az egész könyvön végigvonul). 2. A kommunista „létező szocializmus” miért nem tudott ilyen megoldásokat nyújtani? (Lásd a szovjet kísérletről szóló második részt és a reformmodellekről szóló harmadik részt). 3. Miféle szocializmus lenne képes e feladatra? (Ötödik rész: „A kivitelezhető szocializmus”). 4. Hogyan valósítható meg a működőképes szocializmus? (Lásd a kapitalizmusból, a „létező szocializmusból”, és a harmadik világ országainak jelenlegi struktúráiból való átmenetről szóló negyedik részt; megint csak a könyv többi fejezetei is érintik).

Első lépésként, Nove igen helyesen elveti azt a gondolatot, hogy a bőség a szocializmus természetes környezete – ez nemcsak jelenleg (nyilvánvalóan) nem áll, hanem potenciálisan sem. A szocializmusnak a *hiány* közegében kell bizonyítania működőképességét; vagyis olyan helyzetben, amikor az erőforrások elosztása konfliktusokat teremt egymással versengő érdekek között, tehát az egyének, a csoportok és a társadalom egészének érdekei ellentétben állnak egymással. Ez nem azt jelenti, hogy az egyének vagy csoportok nem látnak messzebb saját közvetlen érdekeiknél, sem hogy képtelenek – önszántukból és nem buzdításra – világosabban látni a saját érdekeik és a közérdek kapcsolatát. Azt viszont jelenti, hogy az érdekkonfliktusok létét normális jelenségnek kell tekinteni, és nem a múlt osztálytársadalmának maradványát, vagy az imperialista összeesküvés hatását kell benne látni. A szocializmus nem szünteti meg és soha nem is lesz képes megszüntetni a társadalom *gazdasági problémáit*; csupán a probléma másfajta kezelését nyújthatja: a közintézmények tudatos beavatkozását, az egész közösség nevében cselekvő „látható kezét”. A régi – szép vagy csúf – időkben a szocialista recept egyszerű volt és megingathatatlan: a tudatos tervezésnek *kell* a személytelen piac helyébe lépnie. A bizonyosság azóta megingott és a szocialista gazdaságtan fő gondja az lett, hogy meghatározza a piac és a tervezés viszonyának helyes elveit és arányait. A bizonyítási kötelezettség a szocializmus ügyének védelmezőit ma sokkal nehezebb feladat elé állítja, mint valaha.

Alec Nove érvelése a szocializmus (tegyük hozzá azonnal, a

mérsékelt szocializmus) mellett olyan pilléreken nyugszik, amelyeket a *piac hiányosságai* ismerős címszava alá rendelhetünk. A piac azért nem képes biztosítani az erőforrások hatékony elosztását, mert egyre nagyobb a piaci verseny valóságos és feltételezett működése közötti eltérés. Az utolsó oldalon Nove így vonja le az egész könyvön végigvonuló probléma tanulságát: „Egy valódi magánvállalkozói gazdaságnak talán vannak előnyei az úgynevezett ‚kivitelezhető szocializmussal’ szemben; csak hogy a ma ismeretes gazdaságok ettől igen távol állnak, mégpedig magából a rendszer természetéből fakadó okok miatt”.¹⁰ Talán nem túl szerencsés, hogy Nove nem fejti ki részletesebben a piac hiányosságaira vonatkozó gondolatait, de a szövegből kiderül, hogy itt nemcsak a jól ismert oligopólium jelenségre (kevés eladó versengése) utal, hanem az egész piaci mechanizmusra, működjön bár számos kisvállalkozóval. Nove nem ért egyet azzal, hogy egyedül a piac képes hathatósan szabályozni a gazdasági eszközök elosztását, mivel elfogadhatatlannak tartja az általános egyensúly-elméletben szereplő tökéletes verseny-koncepció elvont feltételrendszerét.¹¹ Különböző külső tényezők („az adott tranzakción kívüli”, közvetett hatások) miatt a ráfordításra, haszonra vonatkozó számítások nem esnek egybe magán és osztársadalmi szinten. Az erőforrások teljes kihasználását (elsősorban az emberi erőforrásokét, amelyeknek a munkanélküliség okozta elpazarlása súlyos gazdasági, társadalmi és kulturális következményekkel jár) aláássa egyrészt a piac hullámzása, másrészt a profit-központú magánvállalkozói gazdaság állandó tendenciája arra, hogy elkerülje az elosztás szabályozását, amely biztosíthatná a valós kereslet megfelelő szintjét. A tulajdon megoszlása, amely jelentős mértékben meghatározza a piacon gyakorolt hatalmat, nem áll valóságos kapcsolatban sem jelenlegi, sem múltbeli gazdasági érdekekkel. Az úgynevezett „leendő piacok” nem adhatnak útmutatást várható technológiai vagy szerkezeti változásokra nézve, s így nem szolgáltathatnak információkat hosszútávú racionális befektetésekkel kapcsolatos döntésekhez sem.

Hosszan sorolhatnánk még a piac hiányosságait, de el kell tekintenünk ettől. A kérdés az, hogy a tulajdonviszonyok messzemenő átalakítása révén a szocializmus képes-e orvosolni ezeket a hiányosságokat, és milyen mértékben, vagyis születnek-e belőle újfajta participációs attitűdök és motiváltság, biztosítja-e a makro-

ökonómiai tervezés révén az árak és bérek viszonyának megfelelő alakulását s ezzel a nemzeti összterméknek a teljes foglalkoztatottság mellett történő felhasználását, közvetlen információkra támaszkodnak-e a beruházásokkal kapcsolatos döntések, és így tovább. Röviden, a kérdés az, képes-e a szocializmus megteremteni annak feltételeit, hogy az erőforrásokat a társadalmi költség és haszon kritériumai alapján osszák el, és ezeket makro-ökonómiai szinten összehangolják? Mint már jeleztük, Nove két lépésben kísérel meg választ adni erre a kérdésre.

A második rész a szovjet és a „reformista” kommunista gyakorlatot vizsgálja, nemcsak Magyarországon és Jugoszláviában, hanem meglepő módon Kínában és Lengyelországban is, ahol a reformista törekvések vagy nagyon újkeletűek, vagy csak a mezőgazdaságban érvényesülnek. Ez a rész bizonyos értelemben az első rész ellentétje, mivel nem a piac, hanem a *tervezés hiányosságait* elemzi. A szovjet gazdasági rendszert illetően Nove roppant kritikus, világos és – a kérdés elismert szakértőjeként – nagy horderejű elemzést nyújt. A tervezés kudarcának okai között első helyen a „történelmi éretlenség fokán” végbement „szocialista átmenetet” (Schumpeter) említi, majd a társadalmi konfliktusokat és a totalitárius államigazgatás valamint az utasításos gazdasági rendszer intézményeinek szoros kölcsönhatását. Ez utóbbi döntő fogyatékosága a köztulajdonra épülő tervezés fogalmának „torzító túlzása”: virtuálisan korlátlan államosítás, a vállalatok működését a legapróbb részletekig megszabó központi tervezés, a külvilággal fenntartott gazdasági kapcsolatok szigorú szabályozása stb. Jellemző módon a szovjet rendszer egyre kevésbé képes arra, hogy megfelelő alternatívákat találjon, sőt arra is, hogy összehangolja a termelést és az elosztást; a terveknek nemcsak optimális, hanem következetes volta is távoli céllá válik. A piaci kapcsolatok helyébe állított tervutasításos rendszer és természetbeni elosztás nyilvánvalóan képtelen arra, hogy megszüntesse az egyének és az egyes szervezeti egységek elidegenedését; ezek mind inkább a maguk pecsenyéjét sütik és nem törődnek a közjó gyarapodásával. Alig vagy egyáltalán nem sikerült a „külső tényezők integrálása”; a mértéktelenül költséges modernizáló törekvések egyre kevésbé képesek áttörni a rendszer konzervatív páncélját (kivéve néhány elsőbbséget élvező szektorban, mint a fegyverkezés vagy

a világűr meghódítása); a fogyasztókkal való törődés is megkérdőjelezhető, főként az igényekhez viszonyítva.

Az igazi „reform-modellt” kínáló Magyarországgal és Jugoszláviával kapcsolatban Nove ítélete kevésbé szigorú, noha a róluk festett kép sem éppen rózsás. Itt a szerző nem igazán pontos sem a javulást okozó, sem a még létező súlyos hiányosságokért felelős rendszerbeli tényezők leírásában. Ez annál is sajnálatosabb, mivel nyilvánvaló, hogy „kivitelezhető szocializmusához” Nove valamilyen középutat keres a szabadvállalkozók magángazdasága és a merev szovjet-típusú tervgazdaság között. Néhány itt felmerülő problémára később még visszatérek.

A harmadik részben a „kivitelezhető” (vagyis az én felfogásomban a működőképes) szocializmus képét vázolja fel a szerző. E rendszer két pillére a többpártrendszerű demokrácia, időszakos parlamenti választásokkal, és a tulajdonjogok sokfélesége (központilag ellenőrzött és irányított állami vállalatok; állami tulajdonban lévő közületi vállalatok, amelyek teljes autonómiát élveznek és vezetőségük beszámolással tartozik a dolgozóknak; szövetkezeti vállalatok; kisebb magánvállalatok, amelyek világosan megszabott keretek között működnek; szabadúszók: újságírók, vízvezetékszerelők, művészek stb.). Érdemes teljes egészében idézni azt a kilenc pontot, amelyben Nove összefoglalja e társadalom alapelveit.

„a) Az állami, társadalmi és szövetkezeti tulajdon túlsúlya és a termelőeszközök széleskörű magántulajdonának hiánya.

b) A szerkezeti jelentőséggel bíró nagyobb beruházások tudatos tervezése egy olyan hatóság által, amely beszámolással tartozik egy választott testületnek.

c) A mikroökonómiai folyóügyek központi irányításának korlátozása azokra a területekre (és döntéstípusokra), ahol ez elkerülhetetlen az információs, technológiai és szervezeti koncentráció hozta megtakarítások és jelentős külső tényezők miatt.

d) A kis méretek előnyben részesítése a részvétel maximalizálása és az „odatartozás” érzésének növelése érdekében. A centralizált és monopolizált szektorokon és a magánvállalatok korlátozott területén kívül a vezetés beszámolással tartozik a dolgozóknak.

e) A javak és szolgáltatások termeléséről és elosztásáról, amikor csak lehetséges, az érdekelt felek közötti tárgyalások hiva-

tottak dönteni. Világosan el kell ismerni, hogy ez maga után vonja és megköveteli a konkurrenciát, mint a döntések előfeltételét.

f) A munkások szabadon választhatják meg munkakörüket és változtathatnak szakmát. Ha kívánják, dolgozhatnak szövetkezetben vagy saját számlájukra (pl. egyéni gazdaságban, műhelyben, szolgáltatási egységben).

g) Mivel a korlátlan piaci mechanizmus idővel megsemmisítené önmagát és túrhetetlen szociális egyenlőtlenségeket teremtene, az állam alapvető feladata, hogy meghatározza a jövedelempolitikát és az adók (és különbözeti járadékok) kivetését, korlátozza a monopóliumok hatalmát, és általában véve lefektesse a piaci verseny alapvető szabályait és korlátait. Bizonyos területeken (pl. oktatás, egészségügy stb.) a piaci kritériumok természetesen nem lennének érvényesek.

h) El kell ismerni, hogy a munka adminisztratív irányításának elkerüléséhez szükség van bizonyos fokú anyagi egyenlőtlenségekre, de támogatni kell az erkölcsi ösztönzőket és tudatosan korlátozni az egyenlőtlenségeket. A munkalehetőségek biztosítása élvezzen elsőbbséget a mikroökonómiai szintű nyereségszerzéssel szemben.

i) Az irányítók és irányítottak, a gazdasági vezetők és vezetettek közötti különbségek megszűnése józan ésszel nem várható, de gondoskodni kell a hatalommal való visszaélés korlátozásáról és a lehető legszélesebb körű demokratikus véleménycseréről.”¹³

Nove, aki szemmel láthatóan szüntelen szellemi csatát folytat a balos-dogmatikus és utópikus nézetek ellen, különös gonddal tanulmányozza, hogy modellje kiérdemli-e a szocializmus nevet. Véleményem szerint aggodalma fölösleges, nemcsak a lényegét illetően, hanem azért is, mert minden egyes támadás, mely azt vetné a szemére, hogy elgondolása nem kellően szocialista, ugyanannyi ellentámadással egyensúlyozható, vagyis a szocializmus meggyőződéses, sokat tapasztalt hívei is bírálhatnák azért, mert koncepciója túlságosan is szocialista... Ennél súlyosabb probléma az, hogy egy ennyire heterogén elemekből álló rendszer működhet-e egyáltalán és ha igen, hozhat-e elfogadható eredményeket. Igazi vitába persze még belefogni sem érdemes, amíg nem határoztuk meg sokkal világosabban, mit jelent az állami, a társadalmi és a szövetkezeti tulajdon *túlsúlya*, illetve az, hogy a magántulaj-

don *nem ölt nagy méreteket*. Persze gyakorlatilag lehetetlen ennek a végére jutni, mert a vita mindaddig folytatódik, amíg a problémák fennállnak. Ami engem illet, vannak ugyan fenntartásaim, de mindent egybevetve végül is kivitelezhetőnek tartom Nove elgondolását; nemcsak azért, mert mindkét fél tapasztalattal számol, hanem azért is, mert kellően rugalmasnak tűnik ahhoz, hogy alkalmazkodjon a feszültségekhez és konfliktusokhoz, anélkül, hogy töréshez vezetne. E kivitelezhetőség árát — a dicsfény és az ezeréves ígéretek elvesztését — pedig szerintem érdemes megfizetni.

III. Működőképessé tehető-e a „létező szocializmus”?

Mint már említettem, Nove könyvének legkevésbé kidolgozott része az, amelyben azt tárgyalja, hogyan valósítható meg a működőképes szocializmus. Ez talán annak tudható be, hogy a szerzőt elsősorban a nyugati szocializmus kilátásai foglalkoztatják, itt pedig a kivitelezhetőség és a működőképesség szorosabban függ össze, mint másutt, mivel elfogadott elv, hogy a szocialista kormányt demokratikus választások hatalmazzák fel a hatalom megszerzésére és gyakorlására. Ami a harmadik világot illeti, „a szocializmus nevében megvalósítandó gazdasági fejlődés sokakat vonz”, a könyv azonban elsősorban a „modern ipari országokban ‚kivitelezhető szocializmussal’ foglalkozik”.¹⁴ A Szovjetuniót és a kelet-európai országokat Nove persze ebbe a kategóriába sorolja, de jobban foglalkoztatja a piaccal és a kis magánvállalkozásokkal stb. kapcsolatos előítéletek eloszlatása, mint az, hogy lehet-e a „létező szocializmusból” működőképes rendszert csinálni. Érdeklődésem és eddigi munkám tapasztalatai engem személy szerint inkább ez utóbbi probléma felé terelnek, és ezért az alábbiakban ezt szándékozom tárgyalni; ugyanakkor igyekszem számításba venni azt is, mit jelent a „létező szocializmus” jövője általában a szocializmus jövője szempontjából. Abból indulok ki, hogy a létező és a működőképes szocializmus közötti szakadék létét kellően bizonyítja mind Nove könyve, mind egyéb írások, többek között Kornai meggyőző érvelése, aki a kudarc okait nem valamely egyedi gazdaságpolitikában, hanem magában a létező rendszerben látja.¹⁵ Szeretném azonban leszö-

gezni, hogy nézetem szerint a kommunista országokra nem az azonnali gazdasági összeomlás, hanem egy folyamatos stagnálás vár, amely — cáfolva a szocializmus deklarált történelmi fensőbbrendűségét — csak még nyilvánvalóbbá teszi, mennyire irracionálisan magas árat követel ez a rendszer az emberi jogok és értékek terén.¹⁶

Induljunk ki abból, hogy Nove szerint a működőképes szocializmus politikai bázisa a *többpártrendszeren és a rendszeres parlamenti választásokon alapuló demokrácia*. Ez a politikai pluralizmus egyetlen helyes értelmezése, szemben egyes szovjetológusok bonyolult fejtegetéseivel, akik hajlamosak pluralizmusnak minősíteni az egypárt-állam apparátusának különböző frakciói közötti versengést. Mindenek előtt tisztáznunk kell, hogy van-e jelentősége a politikai pluralizmusnak a működőképes szocializmus *gazdasága* szempontjából? Csakis határozott „igennel” felelhetünk a kérdésre, mivel a gazdasági folyamatok nem támaszkodhatnak kizárólag a piaci mechanizmusokra, továbbá számos, a gazdaságon kívüli tényezőkkel számot vető alapvető döntést állami testületeknek kell meghozniuk, márpedig ez politikai folyamat. Az ilyen döntések önmagukban véve gazdaságilag legitim döntések — az lenne illegitim, ha a piacra bíznák őket —, és csak valódi politikai kontroll és felelősség hiányában válnak önkényessé, továbbá ha nincsenek szabadon megvitatható, támogatható vagy elvethető alternatívák. Ekkor ugyanis az *információk áramlása* szükségszerűen eltorzul, s nem éppen véletlenül, ami egy bizonyos fokig szinte elkerülhetetlen, hanem szándékosan, a hatalmon lévő elit és az elitet támogató rétegek érdekeinek megfelelően. A *motivációs struktúra* is ennek megfelelően alakul: ha nem lehet valóságosan befolyásolni a politikai döntéseket, akkor senki nem gondol a részvételre, és a külső hatások mézesmadzagjára többé-kevésbé érzékenyen reagáló ember gazdasági viselkedésformáiból aligha fejlődhet ki a közös célokat interiorizáló várva várt szocialista magatartás. Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a politikai pluralizmus önmagában véve elegendő az ilyen magatartás kifejlesztéséhez, sem azt, hogy feltétlenül pozitívan hat a „látható kéz” működésére a gazdasági életben. Ugyanis figyelembe kell venni a választási ciklus előidézte hullámzásokat is, a döntéshozatal időemésztő folyamatát, a konfliktusokat érdem és népszerűség, hosszú- és rövidtávú tervezés között stb. Minden-

esetre a kommunista országok gyakorlata világosan bebizonyította, hogy a politikai pluralizmus hiánya a közösségi létet alapjában ássa alá, és szélesre tárja a kaput a fenti értelemben vett önkény előtt. A politikai pluralizmus meghonosítására tett korábbi kísérletek sorsa túlságosan is jól ismert, akár nem-kommunista erők kezdeményezték (mint a kelet-európai szocialista és néppártok közvetlenül a háború után), akár maguk a kommunista pártok (Csehszlovákia 1968), akár a munkásosztály valódi tömegmozgalma (a Szolidaritás 1980–81-ben). Ennek tükrében nagyon is elképzelhető, hogy minden szubjektív szándéka ellenére az uralkodó elit végső célja mégiscsak saját uralmának fenntartása, elsősorban a Szovjetunióban, amely mindenütt a „valódi szocializmus utolsó mentsváráként” lép fel, miközben az egész világon saját nagyhatalmi érdekeit követi. A történelmi materialisták valószínűleg abban reménykednek, hogy az objektív követelmények végső soron majdcsak érvényesülnek, de ez a „végső soron” talán túl van Nove működőképes szocializmusának horizontján. Kétséges, hogy belátható időn belül a „létező szocializmus” országainak kommunista pártjai hajlandóak lennének lemondani „vezető szerepükről”.

A működőképes szocializmus szoros értelemben vett politikai előfeltételének (nevezzük „erős feltételnek”) megvalósulása tehát nemigen tűnik biztatónak. Ám mit mondjunk a kisebb kaliberű politikai változásokról, amelyeket olykor – a demokratizálástól megkülönböztetendő – liberalizálásnak neveznek? Hiszen végül is a diktátor halála előtt tetőző sztálinizmushoz képest az állam és polgárai közötti viszony alapvető változásokon ment át a „létező szocializmus” országaiban, s némelyikük (elsősorban Magyarországot szokás említeni), egyenesen liberalizmusáról híres. A politika terén ez a folyamat a helyi döntésekbe való nagyobb beleszólást jelent – vagy legalábbis jelenthet –, nevezetesen élénkebben működnek a helyi hatóságok, illetve képviselve vannak a dolgozók a vállalatok irányításában. Téves lenne tagadni e fejlemények jelentőségét, amelyek még fontosabbá válhatnak, ha a gazdasági reform megnöveli a helyi egységek autonómiáját. De amíg a politikai rendszer egészének „monoarchiája”¹⁷ érintetlen marad, addig sem a valódi helyi autonómia, sem a helyi vagy általános problémák megoldása nem lesz képes érdemlegesen befolyásolni az információs illetve motivációs korlátokat. Ezért a

helyi részvételt fokozó intézkedések önmagukban még a működőképes szocializmus politikai pótfeltételeinek („gyenge előfeltételeinek”) megvalósulásához sem elegendők.

Barátom és munkatársam, Tadeusz Kowalik felvetett egy olyan elképzelést, amely – ha megvalósítható – megfelelnet a „gyenge feltételünknek”. Olyan korlátozott politikai pluralizmusra gondol, amely – az egypártrendszerű állam fő szervein kívül – lehetővé tenné, hogy a nagyobb társadalmi csoportok *független* szervezeteken (szabad szakszervezetek, paraszt-szövetségek, fogyasztói egyesületek) keresztül adjanak hangot érdekeiknek. Kowalik megpróbálta felvázolni az „alapvető reform” fogalmát,¹⁸ arra a feltételezésre támaszkodva, hogy az alulról jövő nyomás nélkülözhetetlen ugyan, ám a belátható jövőben nem képzelhető el rendszerváltozás „az uralkodó elit eltökélt reformista szándéka nélkül”. E szándék természetesen mindaddig nem jelentkezhethet, amíg a politikai vezető szerepről való lemondást jelenti; ezért olyan kompromisszumra kell törekedni, amely egyszerre biztosítaná a kommunista párt vezető szerepét és a nép jogát arra, hogy független szervezeteket alakítson. Egy ilyen reform kétségtelenül nagy lépést jelentene a működőképes szocializmus politikai előfeltételeinek megteremtése felé, s nemcsak közvetlen hatása lenne, hanem megújítaná a helyi részvétel szellemét és lehetőségeit. Az egyetlen probléma, hogy kivitelezhető-e egy ilyen reform: hogyan tartható fenn a „párt vezető szerepe” – amelyet a gyakorlatban még soha nem értelmeztek másképp, mint hatalmi monopóliumot –, ha emellett a társadalom legérzékenyebb szféráiban valóban független szervezetek működhetnek? Az 1980-as gdanski egyezmény szerencsétlen kimenetelét nem tekinthetjük a kivihetetlenség abszolút bizonyítékának; elvégre a körülmények megváltozhatnak, beleértve a párt vezetőinek a kompromisszumra vonatkozó nézeteit is. Persze ezt a beszédes példát támasztják alá azok a módszerek, amelyekkel Lengyelországot és a többi kommunista országot a Szolidaritás beiltása óta irányítják.

Nove szerint a működőképes szocializmus következő alapja a *gazdasági tulajdon pluralitása*, a termelőeszközök állami (országos és helyi), szövetkezeti és magántulajdonának koegzisztenciája. A hangsúly itt a „koegzisztencián” van, mivel nem átmeneti taktikai megoldásról van szó, sőt nem is hosszabb távra szóló rende-

zésről, mint például a lengyel mezőgazdaságban, ahol a magán-szektor szükségből épp hogy megtűrik, miközben állandóan ostromolják és megakadályozzák teljes gazdasági potenciáljának kifejlesztését. A működőképes szocialista gazdaság: vegyes gazdaság, s noha alapjában egyetértek Nove a) pontjával e „vegyület” arányait illetően, úgy gondolom, hogy inkább egy adott történelmi szakasz gazdasági követelményeit tükrözik, semmint egy hajlíthatatlan dogmát. Szerintem a működőképes szocializmus szempontjából nagyon fontos, hogy mindegyik tulajdonforma - társadalmi és gazdasági működőképességét bizonyítandó – mintegy kiérdemelje a maga részét a nemzeti erőforrásokból, és növekedése vagy csökkenése bizonyos jól definiálható kritériumok – nem mindig piaci kritériumok, s nem is doktrinér kritériumok – alapján változzon. Egy ilyen vegyes gazdaságnak közvetett politikai hatásai is lennének: nem vezetne ugyan automatikusan a politikai rendszer pluralizálódásához, de feltétlenül korlátozná az állam hatalmát, (amely többek között a munkalehetőségek kézben tartásán keresztül érvényesül), és így kedvezőbb feltételeket teremtene a politikai jogokért vívott harc számára.

Kivitelezhetőnek tekinthetjük-e a „létező szocializmus” átalakítását egy ilyen vegyes gazdasággá? Nem minden fenntartás nélkül, de pozitívabban felelnék erre a kérdésre, mint a politikai feltételekkel kapcsolatban, és kevésbé egyöntetűen a keleti blokk egészére nézve. Kétségtelen, hogy a „létező szocializmusnak” sem kezdeti, sem pedig stabilizációs korszaka nem támasztja alá a valódi vegyes gazdaság kifejlesztéséhez fűzött reményeket. A Szovjetunióban mind az 1917 októbere előtti szerény társadalmisítási programot, mind a NEP száznyolcvan fokos fordulátát (amelyet Lenin „vszerioz i na dolgo”-nak / komolynak és hosszú időre szólónak/ szánt) elsöpörték. Ténylegesen eltörölték nemcsak a magánvállalkozást, hanem a „szövetkezeti-kolhoz” gazdálkodást is – ezekre az alkotmányok és a szöveggyűjtemények mint a termelőeszközök „másik fajta” szocialista tulajdonformájára hivatkoznak –, amelyek már csak nevükben különböznek az állami tulajdontól. Egészen a legutóbbi időkig még a kisebb önálló csoportokkal („brigádokkal”) kötött bérleti szerződések elterjesztését is mereven elvetették, mind a mezőgazdaságban, mind másutt; sőt sokszor kellemetlen következményekkel járt

ilyen irányú javaslatot tenni. A kelet-európai „népi demokráciák” kifejezetten elkötelezték magukat a vegyes gazdaság mellett, amikor a második világháború után a „szocializmus új útjára” léptek, ám a NEP itt még rövidebb életű volt, mint a Szovjetunióban, még ha az ellenük életbe léptetett módszerek kevésbé voltak is kemények, és ha sikerült is bevezetni bizonyos új jelenségeket. Ezt a megfeneklést hagyományosan a szovjet nyomásnak szokás tulajdonítani, amely tagadhatatlanul létezett és nyilvánvalóan élvezte is a szovjet táborhoz tartozó kelet-európai vezetők támogatását. De talán mégsem csak erről volt szó. Először is, a helyi kommunista vezetők valószínűleg gazdasági téren vonakodtak a legkevésbé a szovjet rendszer bevezetésétől,¹⁹ másodszor, Jugoszláviában és Kínában, ahol pedig ellenálltak a szovjet nyomásnak, hasonló tendenciák mutatkoztak a magán- és szövetkezeti gazdálkodás felszámolására vagy legalábbis szigorú korlátozására; harmadszor, az állam minden alkalmat felhasznált gazdasági pozícióinak kiterjesztésére: ezt bizonyítja például az NDK-beli állami/magán vegyesvállalatok hirtelen államosítása 1972-ben,²⁰ vagy az állami gazdaságok kiterjesztése a hetvenes években Lengyelországban. Szemben a marxizmus (európai értelemben vett) szociáldemokrata ágával, amely elismerte a társadalmi tulajdon többféle lehetséges formáját, és egyes esetekben (Ausztria, Lengyelország stb.) kifejezetten támogatta a szövetkezeti mozgalmat, a kommunisták mindig államosítás-pártiak maradtak. Működésüket egy ideológia (állami tulajdon = szocialista tulajdonviszonyok), és egy gyakorlati politikai-gazdasági célkitűzés-rendszer állandó kölcsönhatása jellemzi (az egypártrendszer megköveteli a gazdasági erőforrások monopolisztikus kontrollját, ugyanakkor az állam a gyorsított iparosítási program nélkülözhetetlen eszköze).

Mindezek ellenére nem lenne helyes figyelmen kívül hagyni néhány olyan, az utóbbi időben tapasztalt jelenséget, amely némi rugalmasságról tanúskodik az itt tárgyalt kérdések kapcsán. Sztálin halála után a mezőgazdaság nem-állami szektora lassú és téveteleg feltámadásának lehettünk tanúi. A kolhoztagok helyzete, a háztáji gazdálkodás és az élelmiszer-termelés egyéb hasonló formái fokozatosan javulni kezdtek és még a Szovjetunióban is támogatást élveznek manapság, nem szólva Bulgáriáról és több más országról, ahol büszkén emlegetik őket a statisztikai jelentések.

Magyarország még ennél is messzebbre ment és sikeres együttműködést honosított meg a kollektív és a magángazdálkodás között, a szövetkezeti kereteken belül. Jugoszláviában és Lengyelországban, ahol az egyéni gazdálkodás túlélte a kollektivizálási lázat, a fokozatos felszámolást szorgalmazó politikát nem egyszerűen az egyéni gazdálkodás kelletlen megtűrése, hanem egyenesen állandó adottságként való gondos ápolása váltotta fel. Kínában pedig a „családi felelősségen alapuló termelés” elsőpró erejű reformja megszilárdította a magánvállalkozást, még ha elzárkózik is a földmagántulajdon visszaállításától. Egy olyan országban, mint Kína, a mezőgazdaság különleges jelentősége miatt az ilyen arányú változások önmagukban is óriási hatást gyakorolnak a gazdaság többi területére. Ezt tükrözi a magán- és a valódi szövetkezeti kisvállalkozások számának növekedése a mezőgazdaságon kívül, és a helyi hatóságok vezette vállalatok szerepének lényeges megnövekedése is.

Az európai kommunista országokban a legális magánvállalkozás országonként és ágazatonként eltérő mértékű. A Szovjetunió, az NDK, Csehszlovákia és Románia nemigen változott; Magyarország, Lengyelország, Bulgária és Jugoszlávia merészebb, de egyenetlen politikát folytat. Általában a magánvállalkozás gyorsabban terjed a turizmus, a szolgáltatások és a vendéglátóipar területén (a bérletbe adást is beleértve), mint a termelés terén (kivéve a divatot). A külföldi tőkebefektetések érdekében is tettek lépéseket, és ott, ahol nemcsak kezdeti kísérletezésről van szó, a tendencia az iparba is beszivárog.²¹ A gazdasági tervezés és irányítás egészét tekintve a szövetkezeti szektornak van némi reménye arra, hogy visszaszerezze az államtól való függetlenségét. Szembeötlő a vegyes tulajdonrendszer Magyarországon 1968 óta, a közelmúltban pedig Lengyelországban is, bár az 1982-ben bevezetett reformintézkedéseket itt nagyon következetlenül alkalmazzák.

A vázolt fejleményeket mindazonáltal nagy óvatossággal kell értékelni. A „vegyület” még a legmerészebb kezdeményezések esetében sem éri utól a forradalmat közvetlenül követő korszakot, és egyes országokban — elsősorban a Szovjetunióban — nagyon kevés változás történt. De az eddigi és a közeljövőben várható fejlemények léptéke meghaladja a szovjet NEP-et és a többi országban lezajlott hasonló folyamatokat. Annak idején úgy gon-

dolták, hogy e folyamatok a szocialista — elsősorban az állami — keretek kezdeti gyengeségét tükrözik, de végülis emezek bebizonyítják majd fölényüket. Ezzel szemben, ha *ma* a nem-állami szektort terjesztik ki, az feltétlenül azt bizonyítja, hogy megbukott az az elv, mely szerint „minél több az állami vállalat, annál erősebb a szocializmus” (mármint a működőképes szocializmus). Másfelől azonban, ha a nem-állami vállalatok érzékelhetően elősegítik a gazdasági teljesítmény növekedését, elsősorban a fogyasztók kielégítése révén, akkor ez egyben politikai hitelt is biztosít a rendszernek. Mondanunk sem kell, hogy még mindig vannak hihetetlenül erős politikai és ideológiai gátlások, többek között a megnövekedett magán- (de nem feltétlenül szövetkezeti) szektornak a *jövedelmek és a vagyon megoszlására* gyakorolt következményeivel kapcsolatban. Másrészt, mivel az egypárt-állam döntései nem kerülnek nyilvános elbírálás alá, az emberek továbbra sem bíznak a magánszektor támogató politika stabilitásában, ami pedig kedvezőtlenül hat a hosszútávú produktív befektetésekre. Összefoglalva, tehát viszonylag kicsi a valószínűsége annak, hogy a „létező szocializmusban” a vegyes gazdaság a Nove által megjelölt arányokra tesz szert, ám bizonyos fejlődésre azért lehet számítani, természetesen alapvető eltérésekkel a különböző országok gazdasága között.

A politikai és tulajdonjogi rendszerhez közvetlenül kapcsolódik a gazdasági mechanizmus problémája, azaz a *gazdaság működési rendszere*: a tervezési és irányítási módszerek, valamint az (országos és helyi szintű) állami közigazgatás és az állami és társadalmi tulajdonban lévő vállalatok viszonya. Ez a kérdés régóta napirenden van a szocialista országokban; egyrészt mint a terv és a piac viszonyának elméleti problémája, másrészt mint a *gazdasági reform* gyakorlati problémája. Az újságírók annyira homályossá koptatták a „gazdasági reform” fogalmát, hogy ma már a tervezési és irányítási módszerek legcsekélyebb változtatását is gyakran reformnak titulálják. Ezért e fogalom pontosításra szorul. Én magam úgy definiálnám, mint a gazdasági rendszer működési *elveinek* olyan jellegű megváltoztatását, amely újfajta gazdasági mechanizmus kialakításához vezet. Még pontosabban, egy „létező szocialista gazdaság” akkor válik megreformált gazdasággá, amikor eltörli a kötelező tervcélkitűzéseket és az erőforrások természetbeni elosztását, és helyükbe autonóm tervezést állít a legkü-

lőnbözőbb szinteken (országos, ágazati és vállalati szinten), s ennek eredményeképpen az állam szabályozó funkciója a piac elemeinek (árak, ösztönzési formák, pénz- és adópolitika) megfelelő kiigazításán keresztül érvényesül. Nem érdemes hosszasan időzni definíciókon és finom megkülönböztetéseken, hiszen egyetlen gazdasági rendszertől sem várható el, hogy tiszta formákban működjék. Értjük be annyival, hogy a „létező szocializmus” országai közül eddig csak Magyarország és Jugoszlávia tett eleget a megreformált szocialista gazdaság általam felállított kritériumainak (és a kettő között is nyilvánvalóan nagyok a különbségek). Nove „kivitelezhető szocializmusa” kétségtelenül szintén olyan gazdasági rendszer, amelyben megtalálhatók az itt definiált megreformált gazdaság elemei.

A „létező szocializmus” országaiban több mint harminc éve napirenden van a gazdasági reform kérdése. Az eredmények azonban korántsem meggyőzőek; Jugoszlávián kívül a szovjet blokkban egyedül a magyar gazdaságról mondható, hogy megreformálták. Gyakran vetődtek fel és vetéltek el különféle reformprogramok; így az 1965-ös „Koszigin-reform” a Szovjetunióban; az NDK „új gazdasági rendszere” a hatvanas évek közepén; az 1958-as csehszlovák minireform és az 1968-as Prágai tavasz, amely idegen csapatok bevonulásával végződött; a hatvanas évek végén beindult bolgár kísérlet és a különleges politikai-gazdasági helyzetben lévő Lengyelország számos próbálkozása az elmúlt tizenöt év során. Ahol a nyolcvanas években került sor újabb mozgolódásra, mint Bulgáriában és a Szovjetunióban, ott lassú és tétova volt, és minduntalan megtorpant a tulajdonképpeni reform küszöbén. Kína – a mezőgazdaságot és a külkereskedelmi kapcsolatokat illető egyes intézkedéseken kívül – hasonló cipőben jár. Miért? Mint sokan mások, én is megpróbáltam válaszolni erre a kérdésre, és az akadályok három csoportjára mutattam rá: politikai, társadalmi és intézményesnek nevezhető akadályokra (itt a terv és a piac összeegyeztetésének főbb nehézségeire gondoltam).²² Ezek részletes elemzése meghaladja e tanulmány kereteit, de kölcsönhatásuk olyannyira a tárgyunkhoz tartozik, hogy röviden foglalkoznunk kell velük.

Legtöbbször a politikai természetű akadályokat szokták elsőként említeni, mivel a gazdasági reformot az uralkodó elitnek kell megvalósítania és bevezetése az állami szervek megfelelő intézke-

déseitől függ. Az utasításos rendszerből a szabályozott piaci rendszerbe való átmenetet a monoarchia érdekeivel ellentétesenek szokás tekinteni, és ezért az a vélemény alakult ki, hogy az uralkodó elit rendíthetetlen ellensége a gazdasági reformnak. A reform és a politikai átalakulás viszonya ugyan bonyolultabb ennél,²³ de a tapasztalatok valóban azt mutatják, hogy az elit úgy tekinti a reformot mint a politikai monopóliuma elleni súlyos fenyegetést. Ez nemcsak akkor van így, amikor a (gazdasági és területi értelemben vett) helyi egységek megnövekedett gazdasági autonómiája összekapcsolódik különféle öngazgatási tendenciákkal – nem is szólva a politikai pluralizmusra törekvő népi mozgalmakról –, hanem még akkor is, amikor a gazdasági reform terve határozottan elszigetelt marad. A félelemhez, hogy a reform alapjaiban veszélyezteti a politikai rendszert, hozzájárul a „rendszert támogató rétegek” – pártapparátus, állami bürokrácia, tervező és irányító hierarchiák, stb. – ádáz ellenállása. Ezeket a rétegeket ugyanis közvetlenül érinti a gazdasági reform, főleg ha felforgatja – márpedig a reformok ezt teszik – a nomenklatura kaderszelekciós mechanizmusait. Mindezen túl figyelembe kell venni az ideológiai tényezőket és politikai legitímáló szerepüket is, habár nézetem szerint ez csak másodlagos tényező.

Ugyanakkor előfordulhat az is, hogy a piac-orientált reform az uralkodó elit politikai érdekében áll, sőt szüksége van rá. Válsághelyzetekben olykor a gazdasági mechanizmus megváltoztatása az egyetlen menekvés, amint azt Lenin is belátta, amikor ráerőltette a NEP-et az elképedt bolsevik pártra.²⁴ Kevésbé drámai helyzetekben a reform tűnhet a legjobb eszköznek az életszínvonal stagnálásából adódó feszültségek levezetésére és ily módon a fennálló politikai rend megszilárdítására. A háború utáni példák ugyan nem olyan látványosak, mint a szovjet NEP, de azért épp elég ékesszólóak. Jugoszláviában például a vezetőség hirtelen átérése a szélsőséges gazdasági centralizmusról a piacgazdaság bevezetésére fontos eleme volt a sztálinista fenyegetés ellen hazai támogatást kereső politikának. Ugyanígy a reform utáni Magyarország viszonylagos politikai stabilitása és a 80–81-es lengyel felfordulás közötti drámai kontraszt is minden bizonnyal jó lecke a kommunista elit számára. Még a szovjet nagyhatalmi számítások sem ellenkeznek mindig a reformmal; igaz, hogy az

utasításos gazdasági rendszer mindmáig hasznosnak bizonyult a hatalmas katonai felépítmény fenntartásához (az erőforrások szelektív koncentrációja révén), ám a „konzervatív modernizáció” gyengeségeit, a gazdaság egészének csekély újítóképességével súlyosbítva, végül talán még a tábournokok is tűrhetetlennek fogják érezni.

A „Gorbacsov-jelenségről” szóló elemzések jó részét áthatja az a gondolat, amely egyaránt hódít a nyugati szovjetológusok és feltétlenül egyes szovjet és kelet-európai reformista csoportok körében, hogy egy ponton a gazdasági reform érdekében munkáló politikai tényezők felülkerekedhetnek. A felülről jövő reform esélyei természetesen nem feltétlenül elenyészőek, még ha a múltban az efféle kezdeményezéseket a lehető legkevésbé engedték is érvényesülni. A gazdaságpolitika kisebb módosításait, amelyek valamilyen váratlan erőforrás kihasználásán alapultak, előnyben részesítették a rendszerbeli változtatásokkal szemben; a szervezettség és a munkafegyelem megszilárdítását a gazdasági mechanizmus átalakításával szemben; a félmegoldásokat az elöregedett intézmények és módszerek radikális felszámolásával szemben (a központi tervező és irányító szervek gyakorlatilag változatlanok maradtak); és, ami a legfőbb, a felülről jövő reformkezdeményezéseket — kivéve Csehszlovákiában 1968-ban — szigorúan a gazdaságra korlátozták, kizárva a politikai pluralizmus felé tett legkisebb lépést is; sőt, a gazdasági reformintézkedések kifejezetten a politikai rendszer változásának *megelőzésére* irányultak. Ez nemcsak a megghiúsult reformok esetében világos, hanem a Jugoszláviában és Magyarországon életbe léptetett reformokra is áll: a monoarchia lényegében itt is érintetlen, a mindennapi élet bizonyos fokú liberalizálódása ellenére, amely a „politikai közömbösség területének” kiszélesedésén nyugszik.

A nem-politikai természetű gazdasági reform tehát kivitelezhető. De vajon működőképes-e? Már beszéltünk arról, hogy általában mennyire fontos a politikai pluralizmus a működőképes szocializmus szempontjából. Ám még fontosabb az utasításos rendszerből a megreformált gazdasági mechanizmusba való átmenet során. A rendszerbeli változások önmagukban véve még nem vezetnek minden szinten kézzelfogható eredményekhez, és a piac megnövekedett szerepe kedvezőtlenül hathat a legkülönbözőbb társadalmi rétegek érdekeire. Így például az egyszerű

munkások (főként a legkevésbé képzettek) között sokan fenyegetőnek érezhetik a „túlalkalmazás” elleni küzdelmet: ez ugyanis veszélyeztetheti a félhivatalos béralku lehetőségeit, amelyek pedig, főleg független szakszervezetek hiányában, nagyon is értékesek. A mikroökonómiai értelemben vett (egyes adott munkahelyen belüli) teljes állásbiztonság megszűnhet – sőt, szinte biztosan megszűnik –, ha a vállalatok konkurenciába kerülnek egymással, ha a termelést és az alkalmazottak számát bármikor csökkenteni lehet, sőt a vállalat bármikor bezárhat. Ha a bérezés és a vállalat teljesítménye szorosabban függ össze, akkor ugyanazért a munkáért nagyon különböző béreket lehet fizetni stb. Elterjedt nézet, hogy a gazdasági vezetők örömmel megszabadulnának a bürokrácia gyámkodásától; de ez sem egészen igaz azoknak a vezetőknek a túlnyomó többségére, akik – mint például a Szovjetunióban – már az utasításos gazdaságban nevelődött harmadik, sőt negyedik generációhoz tartoznak. A gazdasági reformnak tehát nemcsak az *apparátcsikok*, hanem más társadalmi rétegek is útját állhatják. Ezeken az akadályokon nem lesz könnyű úrrá lenni, hacsak a népesség legszélesebb rétegeit nem ösztönzik a gazdasági reformhoz kapcsolódó politikai célok is. Lévén ez gyökeres ellentéte annak, amit az uralkodó elit kíván, máris előttünk áll a *circulus vitiosus*: a politikailag steril gazdasági reform – amely kevésbé hatékony, ám számos fontos érdeket sért –, esetleg kisebb stabilitáshoz vezethet, ez pedig reform-ellenes intézkedéseket vonhat maga után, amelyek annál is könnyebbek, mert a gazdaságot irányító párt- és állami struktúrák (biztos, ami biztos!) változatlanok maradtak.

A „reform-ciklus” e – természetesen sematikus – képe segíthet a múlt kudarcainak értelmezéséhez, sőt némi jóslat-értéke is lehet. Ami a két életben maradt gazdasági reformot illeti, ezek a következtetlenségek magyarázatában lehetnek hasznunkra. Vegyük például Jugoszláviát. Az önigazgatás hivatalos ideológiája decentralizáló tendenciákat szül; ám a rendíthetetlen egypárt-rendszerhez társulva nem piaci közeget teremt a független vállalatok köré, hanem a gazdasági hatalmat a párt- és állami hierarchia alacsonyabb szintjeire bizza. A többnemzetiségű államszövetség különleges körülményei között e folyamat egyik legfontosabb következménye az, hogy a különböző köztársaságokban és autonóm területeken elhatalmasodnak a centrifugális erők, ez a jelen-

de pedig nemcsak Jugoszláviának okoz gondot, hanem valószínűleg a Szovjetunióban is reform-ellenes érzelmeket táplál.

Több szakértő szerint a monoarchia fennmaradása Magyarországon jelentős szerepet játszott abban, hogy 1972 és 78 között megszakadt a reform-folyamat, sőt egyfajta ellen-fordulat következett be. A központi gazdasági vezetés alapvetően változatlan struktúrái valamint a helyi párt- és állami szervek továbbra is beavatkoztak a piac szabályozott működésébe. E beavatkozás egyik legszembetűnőbb eredménye a pénzügyi eszközök — adók és szubszidiák — szélsőségesen egyedi alkalmazása volt. Emiatt a vállalatok magatartása a vártnál kevésbé tért el az utasításos gazdaságban megszokottól, lévén hogy a mai napig ugyanolyan alkudozás folyik a pénzügyi normák körül, mint azelőtt a régi típusú tervutasítások körül. A kivételesen kedvezőtlen külső körülmények ellenére a magyar reform kétségkívül pozitívan hatott a gazdaság teljesítményére és az egyensúlyzavarok kiküszöbölésére; ugyanakkor arra is rávilágított, milyen nehezen fér meg egymással a központi tervezés és a szabályozott piaci mechanizmus. Az elmúlt években folytatott igen élénk és árnyalt gazdasági vitákból az derül ki, hogy a nehézségek forrását nem politikai tényezőkben keresték, hanem a reformtervek következetlenségében, s ennek megfelelően a piaci viszonyok további fejlesztése mellett törnek lándzsát. Az is lehet persze, hogy a viták résztvevői a politikai kereteket egyszerűen *adottnak* tekintik, és ezért keresik másutt a gyógyírt. Ha ez így van, az alábbi paradoxonnal állunk szemben: a szocialista gazdaság piacgazdasággá való alakítása helyettesíti a politikai pluralizációt! A konkrét javaslatok elemzése nélkül nehéz megítélni, hogy a tervezett fejlődés olyan mérszire menne-e a piacgazdaság felé, hogy a másik oldalról kérdőjelezné meg Nove „működőképes szocializmus”-modelljét, bevezetvén egy „korlátlan piaci mechanizmust, amely egy adott ponton megsemmisíti önmagát és tűrhetetlen társadalmi egyenlőtlenségeket teremt”.²⁶ Annyi mindenesetre bizonyos, hogy az említett viták túllépnek a „szabályozott piaci mechanizmussal rendelkező, központilag tervezett gazdaság” általam valaha vallott modelljén,²⁷ amely azt irányozta elő, hogy a legfontosabb makroökonómiai döntéseket — elsősorban a beruházások arányát és az alapszerkezetét illetően — központilag hozzák meg, és nem feltétlenül piaci kritériumok alapján.

Világos, hogy a szocialista gazdaság ilyen irányú fejlődése súlyos problémákat okozna, főleg ha a tőkepiac válik a beruházási erőforrások termelésének és elosztásának fő csatornájává. Az első probléma az, hogy a tőkepiac, mint a pénzügyi közvetítés fő formája, összeegyeztethető-e az állandó és országos méretű teljes foglalkoztatottsággal. Mint a második részben említettem, már csak ezért sem lehet a gazdaságot egyszerűen a piac láthatatlan kezére bízni; nem lehet ugyanis arra számítani, hogy ez utóbbi képes lesz megteremteni a nélkülözhetetlen összhangot az árak és bérek viszonya valamint a beruházások mértéke között. Úgy is lehet persze érvelni, hogy a teljes foglalkoztatottságot fel kell áldozni a termelékenység növekedése érdekében; ám függetlenül attól, hogy a társadalom mit nyer és mit veszít ezen a kompromisszumon, ez mindenesetre a szocializmus egyik legfontosabb alkotóelemét ásná alá. A második probléma az, hogy a tőkepiac összeegyeztethető-e az országos illetve helyi állami vállalatokkal. Ezt a kérdést a két háború közötti Lange—Lerner-féle piaci szocializmus-modellek sem tisztázták, ugyanis nem törődtek a gazdasági vezetők motivációjával. A probléma azonban sürgetővé vált, amikor Jugoszláviában fokozatosan felgyülemlettek a különböző tapasztalatok a kibontakozó tőkepiaccal kapcsolatban. A jugoszláv munkások részesezése a vállalatok eredményeiben nem személyes tulajdonon, hanem kizárólag alkalmaztatásuk tényén nyugszik. Ha állásukat elveszítik, megszűnik érdekeltségük is, s ez a tény alapvetően meghatározza állásfoglalásukat azzal kapcsolatban, hogy miképpen kell elosztani a nyereséget a (fogyasztásra és egyéni takarékoskodásra szánt) személyes jövedelmek és a kollektív beruházások között. Azoknál az állami vállalatoknál, ahol nincs önigazgatás, a piac kockázataival és változékonyságával a felsőbb vezetőknek és bizonyos felügyeleti szerveknek kell foglalkozniuk. Ez a megoldás minden bizonnyal veszélyezteti a hosszútávú érdekeket és távolról sem növeli a felelősségérzetet, hacsak — kevéssé reális módon — nem tételezzük fel, hogy szinte határtalan az érintettek „szociális beállítottsága”. A tulajdon-probléma fontosságát bizonyítja az is, hogy a kezdetleges tőkepiac viszonylag sikeres példáival — főleg Magyarországon — szinte kizárólag az állami szektoron kívül, a szövetkezeti és magánvállalatoknál találkozhatunk. Mindez persze nem jelenti azt, hogy az állami vállalatok és a tőkepiac kombi-

működésére tett kísérletek eleve kudarcra vannak ítélve. A Magyarországon 1984-ben bevezetett intézményes változások (az állami vállalatok három kategóriába való sorolása a piactól való függésük szerint, a megoldás felé vezető lépésnek tekinthetők. De a tulajdonjogi viszonyok újragondolása és újraértelmezése a piaci mechanizmus szélesebb körű alkalmazásának idején egyre fontosabb szerepet játszik a reform-párti közgazdászok és szociológusok elméleti vitáiban.²⁸

Összefoglalás

Milyen következtetést vonhatunk le a fenti fejtegetésekből a „létező szocializmus” működőképes szocializmussá való átalakításának lehetőségeire nézve? Ha Alec Nove „kivitelezhető szocializmusát” olyan egésznek tekintjük, amelynek alkotóelemei egymástól elválaszthatatlanok, a kilátások – legalábbis a könyvben körülhatárolt időszakon belül – meglehetősen sötétek. Részleges változásokra azért számíthatunk, ám minden azon múlik, hogy mekkora a távolság köztük és a szovjet katonai hatalom szent és sérthetetlen állásai között. Az adott körülmények között érdemes küzdeni ezekért a részleges változásokért is, még ha nem is felelnek meg a működőképes szocializmus kritériumainak. Ugyanakkor elemzésünkéből az is kiderült, hogy a részleges és elszigetelt reformok bevezetése azzal a kockázattal jár, hogy még a részleges célok sem valósulnak meg. A teljesség hiányából eredő következtetlenségek ugyanis tompítják a pozitív hatásokat és ez ahhoz vezethet, hogy a gyógyírt ismét a megszokott rendszer logikáján belül kezdik keresni. A reformálatlan, de újjászervezett kelet-német gazdaság, amely viszonylag jó teljesítményt nyújt, jelenleg ezt az alternatívát képviseli. Más országokba való átültetése azonban erősen kétséges.

Általánosabb következtetésként azt szeretném hangsúlyozni, hogy a szocializmus és a forradalmi marxizmus nevében elkövetett károk kijavítása hatalmas akadályokba ütközik. Azt is hozzátenném, hogy e károk közül csak nagyon keveset lehet a „nem volt más választás” számlájára írni... Maradjunk tehát a jövőnek szánt üzenetnél. A szocializmus híveinek alapvető kötelessége, hogy elutasítsák a „létező szocializmus” jelenlegi mintá-

ját, akármilyen történelmi körülmények és egyéb tényezők formálták is olyanná, amilyen. Ha, akár a legjobb szándéktól vezetve, elfogadjuk ezt mint valami „ideiglenes” kényszerűséget, akkor e képződmény rákos daganatként torlaszolja el a működőképes szocializmus útját. Meggyőződésem, hogy a „létező szocializmus” gyakorlatából ezt az alapvető tanulságot kell levonnia minden szocialista mozgalomnak, a fejlett országokban és a harmadik világban egyaránt.

Jegyzetek

- 1 *The Economics of Feasible Socialism*, Allen and Unwin, London 1983. 156. old.
- 2 W. Brus, *Socialist Ownership and Political Systems* (A szocialista tulajdon és a politikai rendszerek), London 1975.
- 3 A jugoszláv álláspont szerint az államosítás a társadalmasítás első foka, és ez utóbbi az öngazgatással párhuzamosan fejlődik.
- 4 J. A. Schumpeter, *Capitalism, Socialism and Democracy*, Ötödik kiadás, London 1976, 167, 170–71. old.
- 5 Nove, id. mű 58. old.
- 6 Lásd a *Market in a Socialist Economy* (A piac a szocialista gazdaságban) c. könyv (London, 1972) második részét. A könyv egy lengyelül 1961-ben kiadott tanulmányom igen szegényes fordítása.
- 7 Lásd L. Pellicani: „Da Marx a Stalin”, *Mond’Operaio* 10/1984; és az én vitacikkemet, „Il socialismo e il mercato: Da Marx a Stalin”, *Mond’Operaio*, 4/1985.
- 8 Id. mű 116. old.
- 9 C. Kerr: *The Future of Industrial Societies. Convergence or Continuing Diversity?* (Az ipari társadalmak jövője: konvergencia vagy további különbségek?), Cambridge, Mass. 1983. 109. old.
- 10 Id. mű, 236. old. Hasonló érvelést olvashatunk Nove recenziójában Milton Friedman írásáról: „Market Mechanism and Central Economic Planning” (Piaci mechanizmus és központi tervezés), Center for Research into Communist Economies, alkalmi kiadvány, No 1. London 1984.
- 11 E feltételek bonyolultságát és elvontságuk fokát jól mutatja be Kornai János: *Anti-Equilibrium. On Economic Systems Theory and the Tasks of Research*, (Az egyensúly-elmélet ellen. A gazdasági rendszerek elméletéről és a kutatás feladatairól), London 1971.
- 12 Lásd M. Kalecki: „Theories of Growth in Different Social Systems” (A növekedélmélet a különböző társadalmi rendszerekben), *Scientia*, 1970 május–június, és az én tanulmányomat in: „Kalecki’s Economics of Socialism” (Kalecki szocialista gazdaságtana), *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, vol. 39 1977 február.

- 13 Id. mű 227–28. old.
- 14 Id. mű 155. old.
- 15 Kornai János: *Economics of Shortage* (A hiány gazdaságtana), Oxford 1980. Magyarul: *A hiány*, Budapest 1980.
- 16 Lásd többek között a „konzervatív modernizálás” leírását: W. Brus és T. Kowalik in: „Socialism and Development”, *Cambridge Journal of Economics*, 1983/7.
- 17 A szó nem nevezhető túl szerencsésnek, de haszonnal állítható szembe Dahl „poliarchiájával”, mivel mindkettő lehetővé teszi, hogy egy politikai rendszert értékítélettől mentesen írjunk le. A fogalmat először „Political Pluralism and Markets in Communist Systems” (Politikai pluralizmus és piac a kommunista rendszerekben) c. munkámban használtam fel, in: *Pluralism in the Soviet Union*, szerk. S. G. Solomon, London 1983.
- 18 A fogalmat a „Fundamental Reform of Real Socialism” (A létező szocializmus alapvető reformja) c. összefoglaló cikk mutatja be, amelyet a Vienna Institute for Comparative Economic Studies fog közzéadni. Az „alapvető reform” fogalma – azaz a létező rendszer alapszerkezetén belül – végrehajtott értelmes változtatás Kalecki és Kowalik egyik közösen írt cikkéből származik, amely a jelenkori kapitalizmussal foglalkozott és Kalecki 1970-ben bekövetkezett halála előtt néhány héttel íródott. Ez a cikk megjelent lengyelül Kalecki összegyűjtött műveinek második kötetében és olaszul in: *Politica ed Economia*, 1971/2–3.
- 19 A problémát a „Stalinism and the People’s Democracies” (Sztálinizmus és népi demokráciák) c. cikkemben tárgyaltam, in: *Stalinism, Essays in Historical Interpretation*, szerk. R. C. Tucker, New York, 1977. Az intézményes változások átfogóbb leírásához lásd: „Post-War Reconstruction and Socio-Economic Transformation” (A háború utáni újjáépítés és társadalmi-gazdasági átalakulás), 22. fejezet, in: M.C. Kaser, szerk. *The Economic History of Eastern Europe 1919–1975*, II. kötet, Oxford 1985.
- 20 A problémát hosszasan elemzi A. Aslund: *Private Enterprise in Eastern Europe* (Magánvállalkozás Kelet-Európában), London 1985.
- 21 Vö. például az úgynevezett „Polonia vállalatokat”, amelyek lengyel emigránsok folyósította tőkével működnek.
- 22 Lásd többek között „The East European Economic Reforms – What Happened to Them?” (Mi lett a kelet-európai gazdasági reformokból?), *Soviet Studies*, 1979 április; „Soviet Economic Reforms”, *Europäische Rundschau*, 1985 január; és „The Political Economy of Polish Reforms”, *Praxis International*, 1985 július.
- 23 Lásd W. Brus: „Political Pluralism...” id. mű.
- 24 A lengyel társadalomkutató Wladyslaw Bienkowski, aki a lengyel kommunista ellenállási mozgalom egyik vezetője volt a német megszállás alatt, *Theory and Reality* (Elmélet és valóság) c. munkájában (London, 1981) használja a „dinamikus megmerevedés” fogalmát,

- 25 amely az alapszerkezet fenntartása érdekében végrehajtott szabályozás stratégiáját jelöli. Alec Nove többször idézi ezt a munkát. Angolul az *Acta Oeconomica*-ban olvashatók; ezt az érdekes kiadványt az MTA publikálja.
- 26 Nove, id. mű, 227. old.
- 27 „The Market in Socialist Economy...” id. mű.
- 28 Nem meglepő módon ez különösen így van Jugoszláviában (vö. többek között A. Bajt: „A szocialista tulajdon néhány nyitott kérdéséről”, a *Pregled* c. Szerb-horvát lapban, 1982/11–12.) és Magyarországon (Bauer T. „The Second Economic Reform and Ownership Relations” (A második gazdasági reform és a tulajdonviszonyok), *Eastern European Economics*, 1984/3–4). Lengyelországban a „tulajdonjogi iskola” vezető képviselője Jadwiga Staniszkis szociológus, aki azonban láthatóan úgy gondolja, hogy személyes tulajdonjogok nélkül nincs gazdasági racionalitás. Ezt az állítást feltételnek kell tekinteni, mivel egy meg nem jelent tanulmányon alapszik, amely egy előkészületben lévő könyv része.

Még néhány szó a magyar önépítésről

Szabó Miklós történész (szül. 1935) a budapesti Történettudományi Intézet munkatársa, az újkori magyar eszmetörténet egyik legjelesebb kutatója. Az alább közölt fejtegetést előszóban tartotta 1985 júniusában, az ellenzéki szellemi erők monori tanácskozásán, hozzászólásként Csurka István „Új magyar önépítés” c. vitaindító előadásához.

A monori konferencia szövegei csak sokszorosított formában szerezhetők be Magyarországon. Csurka előadása külön is megjelent a szerző külföldi esszékötetében, amelyet Püski Sándor adott ki („Az elfogadhatatlan realitás”, New York, 1986, 88 oldal).

Szabó Miklós szövege kiindulásában Csurkához kapcsolódik, tartalma szerint azonban önálló diagnózis a magyar társadalom 1956 utáni állapotáról.

Az elhangzott előadás diagnózisával maradék nélkül egyetértek. Nem csupán egyetértek, ez nagyon kevés. Az 56 utáni vereséget, annak következményeit, azoknak elhivatottságát, akik „azt a szót” soha ki nem mondták, mindezt így éltem át magam is huszonöt-egynéhány éven át, ha nem is tudtam így elmondani. A magyar önépítés itt vázolt programjához — a „kivezető úthoz” tennék néhány észrevételt.

Előbb azonban, már csak az indoklásért is, magam is mondanék néhány dolgot a diagnózisról, az 56 utáni helyzetről, következményeiről.

A forradalom leverése után berendezkedett rezsimek sikereit elsősorban azzal aratta, azzal tudott viszonylag rövid idő alatt,

a maga szempontjából viszonylag eredményesen konszolidálni, hogy feladta azt a rákosista gyakorlatot, amely a népet, a társadalmat a rezsimmel való azonosulás szünet nélküli, képmutató hangoztatására, kifejezésére kényszerítette. A rezsim 1957-ben elégséges lojalitásnak fogadta el a *semlegességet*, elég volt lemondani az ellenállásról, azonosulni nem kellett. Ez – az előző kurzus gyakorlatához viszonyítva – nagy engedmény volt, s a közhangulat honorálta is ezt az engedményt, sokan fogadták el hallgatólag a *kapitulációs* feltételt.

Itt azonnal közbevetnék valamit: kapitulált – nem kompromisszumot kötött. Aki mindent felad – legalábbis politikai tekintetben mindent, hogy pusztá életét, szabadságát, maradását, elemi megélhetését ennek fejében megtarthassa: kapitulál, nem kompromisszumot köt. Ilyen értelemben semmi alapja a rezsim és a társadalom közötti kompromisszumról beszélni. 56 után ugyan valóban történt egy 67-es kiegyezés – ugyanis tényleg 1967-ben történt: az akkor Lukács tanítványi köre által reprezentált ellenzék kompromisszuma a vezetéssel: azonban a magyar társadalom kiegyezése még előttünk áll. Ez a kiegyezés nem mozgásterünk, hanem – ha így gondoljuk – feladatunk. Eddig a közbevetés.

A semlegesítést a *közömbösítés* követte. A hatalom, amely nem számolhatott azzal, hogy belátható időn belül a szembenállókat hívekké tegye, arra törekedett, hogy *apolitikussá* tegye őket, közömbössé minden politika iránt, hogy ezen belül közömbössé váljanak korábbi ügyükkel szemben is, hogy közömbössé váljanak retorziót szenvedett társaik, a suttosok, a kirúgottak, mindezek hozzátartozói, a korábbi meggyőződésük miatt talajtvesztettek iránt. Elsősorban, hogy megszüntesse az elnyomás közegeiben természetes szolidaritást. Ezt nem megtörni akarta, elsősorban erőszakkal, hanem demoralizálni, közömbösítéssel. Számolt azzal, hogy rövid idő alatt nem tudja megváltoztatni az emberek értéktudatát, ebbe beletörődött. Inkább arra törekedett, hogy más módon kezdje ki az uralmának elutasítását eszmeileg megalapozó értékekhez való viszonyt. Nem igyekezett szünet nélküli ideológiai agymosással, átneveléssel megváltoztatni az értéktudatot, de közömbösítéssel, apolitizmus felé terelgetéssel lazítani akarta ezeknek az értékeknek motiváló kötőerejét, lazítani akarta az értékekkel szembeni elkötelezettséget. A sugal-

lat az volt: igen, így gondoljátok, ez a véleményetek, de „nem kell olyan komolyan venni” ezeket a dolgokat. „Nem kell mellre szívni” – volt a konszolidáció jelszava; „lazán” – a konszolidált máé.

Ez a sugalmazás rendkívül hatékony volt. A hatvanas évek az elnyomott, megtört, megalázott, önérzetét vesztett társadalom rossz közérzetének kora volt, azonban ez a rossz közérzet a felzárkózásán mégis a cinikus és frivol mindent-elviccelés formájában nyilvánult meg. Akkor született a legkeményebb cenzúra-tabu: relativizálni kell – ha megírod – saját állásponthoz: lehetsz ironikus, pesszimista, rezignált: mondhatod, hogy minden rossz, amiben benne van, hogy ez is rossz, de azt nem mondhatod, hogy ez rossz, amiben az van, hogy nem minden rossz, van ami jó – ez rossz.

A hatalom egy hatékony eszközzel segítette ezt a folyamatot. A meggyőződés, az elkötelezettség erózióját, sőt az értékek, a meggyőződés tartalmának erózióját saját ideológiájára is vonatkoztatta. No természetesen hallgatólagosan, nem meghirdetve. A rendszer a retorzió legdurvább éveinek lefutása után, úgy 1960-tól jól érezhetően kezdte saját ideológiáját is ilyen módon „nem komolyan” venni. A határozatok – az ideológiaiak – nem indítottak már kampányt, nem kellett velük olyan nagyon törődni. A funkcionáriusok körében fokozatosan manir lett, hogy informális körben nem győzték cinikus viszonyukat fitogtatni az iránt, amit csinálnak: viccelődtek azon, hogy ők sem értenek egyet a határozattal, amit hoznak, „elhatárolják magukat” saját maguktól. A funkció sem valami meggyőződés alapján funkció – no nem mintha leplezett más meggyőződése volna, dehogya, nincs neki ilyen buta dolog. Ami van, nem azért szereti ő sem, mert jó, hanem mert „ez van, ezt kell szeretni” és „eszi, nem eszi, nem kap mást”. Mindez tudva-tudatlanul arra ment, hogy a kintlévő társadalom értéktudatát erodálja. Idővel ez a magatartás olyan eredményesnek mutatkozott, hogy kiderült: jobb, mint az eredeti. A cinikus-korrupció lojalitása: a funkcionárius-állomány külső-közép köréig felmenően funkcionális, míg diszfunkcionális a kommunista meggyőződés, amely számára a valóság értékelhető, eszmei kritériumok alapján minősíthető: szocialista eszmények megvalósulását számon lehet kérni a valóságon. A meggyőződéses vonal ugyanúgy az ellenzékiesség határán imbolyog, mint a fanatikus bigott az eretnokség határán.

A semmit komolyan venni, mindent elviccelni attitűd rendkívül elősegíti a hatalom stabilizálása szempontjából létfontosságú felejtést. Az értékerodált, közömbösített tudat egyben *dehistorizált* is. A történelemből részeket nem lehet kifelejteni. Csak a történelem egészét lehet elfelejteni. 56 csak 1960-ig volt ellenforradalom. Utána – három évvel ezelőttig, a negyedszázados évfordulóig – nem volt. De az nem megy, hogy 1953 és 1957 között nem volt semmi: a Rákosi-rendszer csúnyaságai után mindjárt a Kádár-rendszer szépségei jöttek. Akik átélték, azok számára nem lehetett úgy tenni, hogy Rákosi-rendszer sem volt. De a fiatalabbaknak már minden ezt sugallja: nem történt akkor sem semmi, a szocializmus épült, épülgetett, ahogy mindig, és hibák is előfordultak; nem szükségszerűek, szubjektívek, mint mindig; és persze az eredmények és nem a hibák voltak jellemzők, mint mindig. Ez a mint mindig: a dehistorizálás. Ami mindig ugyanúgy történik, az nem történik: az mindig azonos struktúra: a verkli, ami mindig ugyanazt a nótát játssza. Az időbeli egymásutániség nem veheti fel a szakszerű ábrázolásban a történés formáját; időbeli mozzanata az eseményét. Soha nem történt semmi: tehát soha nem is fog történni semmi. A hatvanas években minden ezt sugallta; ezt akarta sugallni. Ez tehát kijelölte egyik feladatunkat, amelynek erőnk szerint igyekszünk is megfelelni: újra és újra megmutatni a történelmet, főleg a leghiányzóbb láncszemet, 1953–1957-et.

A semlegesítés és/majd közömbösítés fontos eszköze volt az 1957-ben azonnal megkezdődött *privatizálás*. A semlegességhez való elnyert jog, egyben a háborítatlan magánélethez való jog is. A semleges és közömbös ettől kezdve valóban számolhat ezzel. Ennek konszolidáló ereje is felmérhetetlen volt: nincs többé szeminárium, LMHK, vasgyűjtés, dalárda – munkaidő után haza lehet menni, vagy lehet menni a kocsmába. Egyedül, vagy azzal, akivel akarok. Nincs többé közösségi élet, a káderlapon nem osztályozzák le vészterhes és messzeható következményekkel a közösségi életben való részvételt.

Azonban nem csupán a terrorizált kényszerközösség szűnik meg, hanem az értékes közösség is bomlik. Ez a helyzet *atomizál*. Nem az elmúlt két évszázad kultúra- sőt közösségépítő individualizálási folyamatáról van szó, hanem az ellenkezőjéről. Ez az egyéniségre, személyiségre redukált élet, melynek egyetlen di-

menziója, amiben otthon érzem magam, a magánélet, üres, tartalmatlan, elmagányosító atomizálódás, melyet a kor áthallásos elméleti irodalma joggal jellemzett elidegenedésként.

Ha ennek a privatizálódásnak ennyi oka lett volna, mint amennyit eddig mondtam, az sem lenne kevés. Voltak azonban jóval fontosabb tényezők is. A hatvanas években átfunkcionalizálódott a *társadalmi mobilitás*. Lezajlott az iparosítás s vele a műszaki értelmiség multiplikálódása és létszáma folyamatos bővülése. Ha a már középosztálybeliek gyermekei is azok lettek, a kétkeziék gyermekeinek nem jutott több hely, mint az az ántivilágban volt, meg Nyugaton van. Viszont az így lezárult „nagy mobilitási lépcső” — az, hogy „egyből” elő lehetett lépni nappali vagy esti egyetemre jutással kétkezi dolgozóból vagy annak gyermekéből a középosztályba — helyett megnyílt a „kis mobilitási lépcső”. Az, amelyet eladdig csak a hivatalnok járt.

Korábban a munkásnak nem volt egyéni előmeneteli pályája; a munkás, ha kitanult szakmunkásnak, továbbiakban élete végéig az maradt, nem lépett elő almunkásból főmunkássá, főmunkásból még főbb munkássá, mint a hivatalnok. A munkás csak a többi munkással, saját helyén javíthatott sorsán: magasabb bért, jobb szociális juttatásokat, rövidebb munkaidőt akarhatott. Ennek folytán a munkás élethelyzete az elementáris munkásszolidaritás volt: saját helyzetén csak mindenkiével együtt segíthetett. Ez a hatvanas években gyökeresen megváltozott. A személyes életpálya, az előmeneteli létra, a hivatalnok egykori számárlétrája megjelent a munkás életében, sőt lenyúlt lényegében a társadalom alá szorult segédmunkásvilágig, a cigány-szintig. Ettől kezdve esti tanfolyamon betanított munkás, segédmunkás kitanulhatott szakmát, rossz szakma kitanulása után jó szakmát, utána jöhetett a technikum a fél-műszaki-értelmiségi alsóközéposztályi szint, és esetleg utána az esti egyetemig is el lehetett jutni. Mindenki számára elérhetően ott volt a kis továbblépés soron következő lépcsője. Az életstratégiát ez határozza meg.

Volt ennek fontos jó oldala is: utat nyitott a tehetségesek felemelkedéséhez, javította a szelekciót, értelmes életcél adott a magánembernek, jó értelemben vett ambíciót teremtett. Természetesen a karrier-társadalom ugyanakkor óhatatlanul karrierista társadalom. Közösséget ez a lehetőség még kevésbé épít, mert a toplalkozással való azonosulást, az egyéni életépítés legerősebb

alapját is továbbberodálja: az adott foglalkozás átmeneti, nem azonosul vele, aki feljebb akar lépni belőle, de persze azzal sem azonosulhat, amit még nem ért el. E mellett más hatása is van, bomlasztja a társadalmi szolidaritást: a szeretetet, ha úgy tetszik. Ha valóban nyitott az út felfelé, ha minden tehetség számára elérhető a „megfelelő ember megfelelő helye”, akkor aki mégis „lennmaradt”, nyilvánvalóan a társadalom alja: tehetségtelen vagy/és lusta. Nem ember többé a többiek szemében. Olyan durva és kegyetlen lenézés a sorsa, amilyen a Horthy-kor szegényeinek sem jutott osztályrészül. Ebben élünk. Visszajön Dickens korának nyers kapitalista szemlélete: a szociális szemlélet előtti szemléletbe való visszaesés, mely a szegényt a „van annak, aki el nem issza” pökhendiségével nézi.

Ezt a tendenciát azonban a hetvenes évektől kezdve keresztezi a másik privát-privatizáló tendencia: a második gazdaság. A mondottak alapján két óriási értéket teremtett: egyrészt alternatív életvitel lehetőséget a karrier-orientációval, az előlépéssel szemben, óriási népszerűségének valószínűleg ez egyik fontos oka. Másik: megadta a fizikai munka becsületét, azáltal, hogy fizikai munkával, még hozzá kvalifikálatlan fizikai munkával lehet annyit keresni, mint értelmiségi munkával és vezetői tevékenységgel. Azonban ez a tevékenység is fokozza a privatizálást, a társadalom atomizálódását. A mai maszek ugyanis pontosan azt teszi, amit Csúrkai István ajánl a homo habilis számára: „önkéntesen átengedi a hatalmi szférát”, még lélekben is. Ha az adóját emelik, nem is haragszik érte: az átengedett hatalom szférájába tartozónak, a hatalom monopóliumának tekinti, melyről önként lemondott. A hatalmat is láthatóan újra és újra meglepi, hogy szorító intézkedései megint nem váltottak ki feszültséget. A feszültség más-hová irányul: a károsított maszek a fogyasztóra és konkurrensre hárítja veszteségét; rájuk haragszik is, amiért árt nekik. Ez mérgezi, demoralizálja a társadalmi szolidaritást. Útjába áll közösség-építésnek, társadalmi önértéknek, öntudatosodásnak egyaránt.

A hatalmi szférából való önkéntes visszavonulásnak, a terület átengedésének – amit én bizony még mindig az 57-es kapituláció folyamányának tartok és nem a társadalmi önépítés részének – más következménye is van. Ahonnan a megvert, kapitulált társadalom – bizonyos értelemben az egész társadalom, nem csupán a maszek – kivonul, amit kiürít: az a formális szervezetek világa.

Mély, régebbi idegenkedés fejeződik ki az ehhez való viszonyban: a bürokratizmus teljes elutasítása. A formális szervezet lényegileg azonos a bürokráciával: ez benne rejlik minden formális szervezetben. Ez határozza meg a demokráciához való viszonyt is: az is formális szervezet. A saját érdekképviseletünk is formális szervezet volna, a mi akaratunkat kifejező politikai ellenzék is formális szervezet volna, amelyben fejések lekezelnének bennünket. Nahát elég ebből annyi, ami a kiürített szférában úgyszólván óhatatlanul megvan: magunk nem veszünk ilyet a nyakunkba. Ezért — is — nem kell semmilyen ellenzék. Ahova a társadalom visszavonult, hogy Jaruzelski kedvenc mondásával éljek, visszahátrált: az informális szerveződés világa. Ez az alternatív világ.

Azonban az informális szerveződés a formális szervezet póru-saiban is benne él, annak is van informális szférája. Ezen át befolyásolható „alulról”; kijárási, szocialista összeköttetés stb., érdekérvényesítés informális úton. Nem az a mélyebb oka rendkívüli, össztársadalmi elterjedésének, hogy a kisebb ellenállást kell leküzdenie, hanem, hogy az informális közegben jól érzi magát a társadalom: oldja elidegenedettségét, amikor a funkciójában megközelíthetetlen fejjel informálisan „lehet beszélni”, humanizálja az elnyomást és az azt enyhítő érdekérvényesítést — míg a formális érdekvédelmi harc elidegenedettséget termelne újra. Ezzel a hatalom is nagy szerzett rutinnal él. Követelést nem tűr, de a kijárást kifejezetten kedveli. A nagykaput hétfejű sárkány őrzi, de az arany kiskapu nyitva van, csak bűjvatok rajta. Kedves intimitást, összekacsintást, egyfajta konszenzust teremt, hogy a sikeres kijárási esetében mindkét fél olyat csinált, amit „nem szabad”. A hatalom lemondott érdekéről; hagyta magát „bepalizni”. Ezzel kegyet osztott, privilégiumot teremtett és lekötelezett. Mindig személyeket, soha csoportokat. Ez is bomlasztja a szolidáris köteléket, a korrumpálás itt is demoralizál.

Ezzel már el is jutottunk ahhoz, hogy hol kell szerintem az önépítéshez nyúlnunk. Legerősebben a *jogtudat* károsodott és a *szolidáris* kötelékek. Egyik az öntudat alapja, másik a közösségé. A „hatalmi szféra önkéntes átengedése” egyben magáról a jogtudatról való lemondást jelenti. Ha végiggondoljuk, mindenről való lemondást: hiszen ha elfogadjuk, hogy a hatalom akkora, amekkora, akkor elfogadtuk azt is, hogy mindenre használja hatalmi eszközeit, amire lehet. Márpedig ezzel a hatalmi szerve-

zettel be lehet nyúlni legintimebb magánéletünkbe is, ha a helyzet úgy hozza. Minden gúnyolódási szándék nélkül mondom: a visszavonulás, a személyes bensőnkbe visszahúzódó önépítés programja, a lemondás még az anyagi javakról is, hogy benső függetlenségünket megőrizzük,¹ ez nem a jövő programja – ez volt a programja az 1956 december táji osztársadalmi kapitulációnak. Nem kellett ehhez Ivan Illich, ismerhette minden érettségizett már Diogenésztől. Gondoljuk végig az elhangzottak világánál Diogenész magatartását: Amikor Nagy Sándortól csak azt kérte, hogy ne állja el a napot, ezt a függetlenségőrző lemondást gyakorolta: homo habilis volt. De mégsem felelt meg az előadás követelményének² egészen, mert „odamondott” a királynak, „leégette” Nagy Sándort: mi mást tett ezzel, mint hogy „ellenállása tényét előtérbe tolta”. Hogyan kell eljárni: talán úgy, ahogy Kodály, akinek felajánlottak a Rákosi-időszakban egy villát, s azt úgy hárította el, hogy egy állandó szobát kért egy mátrai üdülőben? Udvariasan tért tehát ki, nem tolt előre megfogható ellenállást, mégsem hagyta magát korrumpálni, lekötelezni. Ezt azonban tehette Kodály, akire annyira figyeltek, hogy az ellenállást még megfoghatatlan, kibúvó gesztusában is érzékelték. Az átlagember esetében azonban, ha olyannyira nem tolja előtérbe az ellenállást, hogy gesztusa ilyen értelemben nem egyértelmű, vagy meg sem nyilvánul benne az ellenállás, nem beszélhetünk ellenállásról. Erre a teljes magába zárkózó önépítésre már Diogenész is megadja a történeti tanulságot. Ebből az önépítésből nem fakadt szeretet, nem fakadtak szolidáris kötöttségek; így nem épülhetett, s nem is épült belőle közösség.

De folytatva azt a gondolatot, hogy a homo habilis programja 1957-es program. Ebben az esetben nem a jövő számára kell kitűznünk, hanem azt kell felmérnünk, hogy több mint 25 év alatt hogyan valósult meg. Olcsó, de kénytelen vagyok azt mondani, hogy a referátum által felállított diagnózis egyben ez a felmérés is. A magyar társadalom átengedte a hatalmi szférát és visszavonult a gazdaság, az anyagi gyarapodás szférájába. Ha most a társadalom innen is visszavonul, ezt is feladja, bizony nem

---

¹ Szabó Miklós e szavakkal Csurka tézisét foglalja össze.

² Már ti. a Csurka-előadás követelményének. – *A szerk.*

tudom önépítésnek tekinteni, hanem a kapitulációs folyamat újabb fázisának.

Mit javasolok viszont? Én sem kontesztációt, konfrontáló ellenállást. A társadalomnak pusztá közegellenállása magában is sokat el tud érni. A fennálló rend sokra értékeli a társadalmi feszültség hiányát, azt, hogy nem kell éles ellenállással szembenéznie. Ezért könnyen tesz engedményeket, ha ellenállásba ütközik. Konfrontáló, harcias ellenállásnak persze nem enged presztízsból, de ha valamiről érzékeli, hogy nagyon népszerűtlen – magától visszakozik, sőt, annak is módját keresi, hogy jót tegye. Ehhez az kell, hogy a társadalom közegellenállása kemény legyen. A képlékeny közeg nem készlet engedményekre, sőt elkenyelmesíti a hatalmat, azt sugalmazhatja neki, hogy mindent megengedhet magának.

A közegellenállást, úgy hiszem elsősorban a *jogtudat* élesztésével kell elérnünk. Ennek anekdotikus modellje a Sans-Souci-molnár története, aki azt mondta Nagy Frigyesnek, amikor az a palotapark bővítésének útjában álló malmot konfiskálni akarta, hogy „vannak még bírák Berlinben?” – Nem az illúzióról van szó, nagyon jól tudjuk, hogy nincs olyan bíróság, amely a parkbővítés érdekeivel szemben a kisembernek ad igazat, de őrizzük meg a kérdésben a jogosság tudatát. Ne vegyük úgy, hogy a palota pompája közérdek, mindennél előbbvaló, a hatalom erre annyit fordít, amennyire kedve tartja, s a társadalomnak annyi jut, amennyi a ráfordítás után marad neki. Ne vegyük ezt a maradékot természeti adottságnak, amit a sors nekünk juttat. Csak akinek joga van, annak lehet öntudata. Jog nélküli társadalomnak, mely önként kiürítette azt a szférát, ahol minden jog lakozik, amely így lemondott jogairól – nem lehet nemzeti önérzete sem. Nem lehet a világnak olyan nyomorúságos jogtudó társadalma, amelynél ne kelljen magát inferiorisabbnak tartania.

Az öntudat szükséges ahhoz is, hogy az atomizált társadalom tagjai közösségként éljék át összetartozásukat. Az elveszített méltóság másból, mint ellenállásból nem születhet. Nem kell ezt az ellenállást fitogtatni, de ahhoz, hogy létezzék, valamiképp ki kell nyilvánítani. Ebből az összetartozás érzésből, ennek méltóságából kiépülhetnek újra a szolidáris kapcsolatok is. Ennek is egyik lehetősége a jogtudat: Ha az egyén a hátrányos intézkedés alól ki tud bújni valami informális praktikával, mégis sérelmének

érzi felebarátai jogsérelmét, azokét, akik nem tudtak kibújni, megjelenik a szolidaritás, a szeretet. Ehhez szükséges az is, hogy a formális jog megszűnjön a feladott, kiürített hatalmi szféra része lenni. A jogot, mindenki jogát csak formalizált intézkedések biztosítják, csak ezek és ezek igénye, követelése éleszti a jogtudatot.

Az előadás megengedte magának, hogy olyan fordulatokkal éljen, amelyeket a közfelfogás naívnak szokott érezni. Hadd fejezzem be én is Bajcsy-Zsilinszky – szabadon idézett – naív szavaival, végrendeletével: „Legyen a magyar gerincesebb, mint a múltban volt”.

Magyar egyház, merre tartasz?

Úgy tűnik, hogy a következő esztendő választat jelenthet a magyar katolikus egyház számára.* Lékai László bíboros-prímás, esztergomi érsek halálán túl további püspöki széküresedések és más jelek is erre utalnak. Mindhárom érseki székben gondoskodni kell az utódlásról, ezen kívül várható még néhány megyéspüspöki és segédpüspöki kinevezés. Az elöregedett püspöki kar felfrissítése olyan problémákat vet fel, amelyeknek megoldása már régen a magyar egyház központi kérdése és amelyeket a nyugati sajtó is feszegetett. A problémák gyökere nem más, mint az egyház és az állam viszonya, amit eddig semmi esetre sem lehetett egyértelműnek nevezni. Hivatalos nyilatkozatokban az elmúlt években sokat hangoztatták e viszony kiválóságát. Hogy e viszony „jó-sága” valójában nem az egyház és az állam közötti meghitt kapcsolat, azt hamar észreveheti az, aki a hatalom és a hitét megélni akaró hívek viszonyát vizsgálja. Ezen a szinten már komoly problémák vannak. Úgy tűnik, nem elégséges az, ha e viszony vizsgálatánál egyházi részről csak néhány püspököt és egy szűk papi csoportot veszünk figyelembe. A lelkipásztorkodó papság és az egyháza dolgaira odafigyelő hívek tapasztalata ritkán egyezik a hivatalos nyilatkozatok optimizmusával.

Nem állítható az sem, hogy a püspöki kar egységes volna a lelkipásztori kérdéseket is érintő állam-egyház viszonyt illetően. Széles körben ismert tény az, hogy 1976-ban Endrey Mihály, az

---

* Az alábbi írás 1986 késő őszen készült Budapesten, a megüresedett püspöki (érseki) helyek betöltése előtt. Szerzője magyarországi egyházi személy.

akkori váci püspök, és Udvardy József szeged–csanádi püspök megtagadták, hogy állami kívánságra eljárjanak a fiatalokkal foglalkozó papokkal szemben. Ez úgy történt, hogy ez a két püspök nem volt hajlandó átvenni Lékai bíborostól azt a listát, mely a félreállítandó papok névsorát tartalmazta és amelyet az állami szervek állítottak össze. Nem jellemző azonban az ilyen szembe-
szegülés, amit az elhunyt Endrey és a most 75 éves Udvardy püspökök tanúsítottak tíz esztendeje. A püspökkari kisebbségre inkább jellemző valami pozitív értelmű passzivitás, amivel kerülik a hatalommal való egyenlőtlen kapcsolatkeresést. Ők hivatásukat nem pozíciónak, hanem lelkipásztori szolgálatnak tekintik. A megyéspüspökök közül azonban Udvardy mellett csak Szakos Gyula székesfehérvári megyéspüspök sorolható ide, aki szintén nem fiatal ember már, 71. évében jár. Van még egy püspök, aki egyházmegyét kormányzott régebben, Kacziba József volt győri apostoli kormányzó. A magyar katolikus közvélemény őt alig ismeri, szerény és szelíd ember hírében áll, lelkipásztor típus. Hogy miért kellett eljönnie Győrből, azt csak sejteni lehet. Most ő az Actio Catholica országos elnöke, ami azonban magyar viszonyok között hatáskör nélküli beosztás. A többi püspök, aki a kisebbségbe tartozik, szintén nem rendelkezik kormányzói jogkörrel, mert plébánosként dolgozó segédpüspök. Közülük a 75 éves Belon Gellért és a 71 éves Marosi Izidor a legnépszerűbbek. Belon Gellért pécsi segédpüspök és ma is eredeti egyházmegyéjében, a Kalocsához tartozó Jánoshalmán plébános.* Őt még XXIII. János pápa nevezte ki püspökké 1959-ben, de az állam csak betegségének előrehaladtával, 1982-ben engedte püspökké szentelni. Marosi Izidor váci segédpüspök egyházmegyéje központjától távol, Kecskeméten plébános. Ő az Országos Hitoktatási Bizottság elnöke és ebben a minőségben a magyar hitoktatás színvonalának radikális reformját szorgalmazza. E törekvése közben nem kevés akadályt kell leküzdenie még az állammal való „jó viszonyt” féltő püspöki karon belül is. Marosi püspök törekvései nem eredménytelenek, ami arra utal, hogy a „jó viszony” ápolása mögött valójában az állami nehezteléstől való félelem van. Marosi püspököt néhány esztendeje, amikor még fiatalabb volt, a kiskö-

---

* Belon Gellért 1987. június végén 76 éves korában elhunyt. – *A szerk.*

zösséget vezető papok szívesen látták volna Lékai bíboros után az esztergomi érseki székből. De még ma is számításba lehet venni a püspöki kar valamelyik fontosabb posztjára.*

A lelkipásztori nyitást szorgalmazó püspökkari kisebbségnek Szennay András pannonhalmi főapát, kiváló bencés teológus a legfiatalabb képviselője. Ő most 65 éves, friss szellemiségű és modern felfogású. Hittudományi munkáiban a II. vatikáni zsinat szellemében vizsgálja az egyház helyét és szerepét a mai világban. Ő nem püspök, hanem mint nullius apát tagja a püspöki karnak. (A nullius apátságok az egyházjog szerint az egyházmegyéktől függetlenek és azokkal egyenrangúak.) Szennay olyan szellemiségű teológiát képvisel, amely alkalmas lehet a magyar egyházban felgyülemlett feszültségek levezetésére. 1981-ben, amikor a kisközösségek ügye állami nyomásra napirendre került, egy tanulmányában felhívta a figyelmet arra, hogy ha az intézményes egyház nem támogatja a kisközösségeket, saját sírásójává válhat.

Hogy az egyház kilép-e a jelenlegi válságos helyzetéből, az azon dől el, hogy a jövőben miképpen kezeli a fiatal keresztények zömét befogadó kisközösségeket. Ilyen közösségek – más nevéken bázisközösségek – folyamatos léte már a negyvenes évek végétől nyomon követhető, számuk azonban a hetvenes évektől kezdett el jelentősen szaporodni. (A katolikus világ köztudata szerint Brazília a bázisközösségek szülőföldje, az igazság azonban az, hogy Magyarország ezen a téren évekkal megelőzte Latin-Amerikát.) Az ötvenes-hatvanas években a Regnum Marianum nevű papi csoport közösségei domináltak. A Regnum Marianumot a századforduló táján hozták létre az akkori szekularizáció ellensúlyozására. Alapítói között van Majláth Gusztáv Károly, aki 1896 és 1938 között volt erdélyi püspök, és Shvoy Lajos, aki 1927 és 1968 között a székesfehérvári püspökséget töltötte be. Az ide tartozó papok fiatalokkal és a felnőtté váló generációval foglalkoztak mindig, ma is ez a fő profiljuk. 1950-től kezdve húsz éven át ezért a munkáért börtön járt. Az ötvenes években még egyértelműen számíthattak püspökeik támogatására. A hatvanas évekre azonban olyan püspökök kerültek kulcspozíciókba,

---

* Marosi Izidort 1987 márciusában a pápa váci püspökké nevezte ki. A felsorolt többi preláthus egyike sem lépett elő a 87 tavaszi kinevezések során. – *A szerk.*

akik a fiatalokkal foglalkozó papsággal az állam kívánságai szerint jártak el.

A másik kisközösség-hálózat, amelynek gyökerei még a negyvenes évek végére nyúlnak vissza, Bulányi György piarista szerzetes irányítása alatt áll. Ő Debrecenben alakította az első közösségeit, ahol 1948-ig, az egyházi iskolák államosításáig a rendi gimnázium tanára volt. Az egyházi iskolák államosítása után egy ideig még debreceni egyetemi lelkész volt, 1950-től azonban már csak „föld alatt” végezhetette ifjúsági lelkipásztori tevékenységét. 1952-ben letartóztatták, a fiatalokkal való foglalkozását államellenesnek minősítették, őt magát halálra ítélték, majd ezt az ítéletet életfogytiglani börtönre változtatták. 1956-ban az októberi felkelés néhány hétre kiszabadította, ő azonban nem ment Nyugatra és nem is csatlakozott egyik politikai irányzathoz sem, hanem a felkelés elfojtása után visszament a börtönbe tovább tölteni az életfogytiglani ítéletet. 1961-ben amnesztiával szabadult, de a koholt vádak alól azóta sem rehabilitálták. Bulányi most 68 éves, rendkívül nyitott szellemű, demokratikus felfogású, – ami általában nem jellemző a magyarországi papság idősebb generációjára, sőt még középnemzedékére sem. Ha nem venné körül az állami és az egyházi vezetés közös bizalmatlansága, akkor nagy hatást gyakorolhatna az összmagyar közvéleményre. A börtön után, a hatvanas években szervezte újjá közösségeit, melyeknek száma a hetvenes évektől kezdett el nagy mértékben szaporodni. A börtön után rakodómunkásként dolgozott és 1982-ben történt ideiglenes – ma is tartó – püspökkari eltiltásáig plébániákon kiegészítő lelkész volt. Hivatalos egyházi állásba állami parancsra nem kerülhetett. Rendkívül nagy nyelvtudású: nyolc nyelven beszél. Teológiáján felismerhetők a börtöntapasztalat pozitív vonatkozásai is, mert tanítását áthatja az erőszakmentesség teljes vállalása. És a negyvenes évek végének politikai-hatalmi harcaiból is pozitív módon szűrte le a tapasztalatokat, hiszen tanítását áthatja a hatalomratörés minden módjának a kerülése.

A hetvenes években a Regnum-közösségek és Bulányi atya közösségei mellett elterjedt Magyarországon a karizmatikus közösségek hálózata is. A karizmatikusok kezdeti vehemenciájukat elhagyva, jelenlegi kiegyensúlyozott formájukban a másik két közösségi hálózattal együtt biztos alapját képezhetik a magyar katolikus megújulásnak. E kiegyensúlyozottságot éppen azzal

érték el, hogy a karizmatikusságot nem egy közösségi formába való belépésként, hanem az Egyház lényegi sajátosságaként értelmezik. Felismerték, hogy a karizmák nem mozgalmat, hanem megújulást eredményeznek. Hogy a karizmatikus közösségek hamar megtalálták helyüket a magyar egyházban, abban nagy szerepe van Katona István budapesti lelkésznek.

Jóval kisebb létszámban, de határozottan jelen van a magyar egyházban a fokoláre lelkiség is. E közösségek kisebb száma azzal magyarázható, hogy amikor bekerült az országba a fokoláre, akkor már elterjedt a hasonló vonásokat hordozó karizmatikus lelkiség. Akiket nagyobb számban is elérhettek volna, azok már csatlakoztak a karizmatikus közösségekhez. Hogy a későbbiekben mennyire terjednek el ezek a közösségek, az nagyrészt az evangelizációjuk intenzitásától függ. Ha kisebb súllyal van is jelen a fokoláre a többi közösségnél, vezető egyéniségük mégis óriási hatást képes kifejteni a megújuló magyar egyházra. Ez a vezető egyéniség az ötvenedik életéve felé járó Tomka Ferenc egri teológiai tanár, pasztorálteológus, szociológus és valláspedagógus. A váci egyházmegye papja és a hívők elköteleződésére gyakorolt hatása talán csak Bulányi György hatásához mérhető. Teológusként és szociológusként a társadalom peremén élők, a konformista társadalom által kitaszítottak felé való nyitást szorgalmazza. Pedagógusként pedig Marosi Izidor püspökkel együtt a hitoktatási reform leghatározottabb szorgalmazója. Teológiai doktorátusa után Olaszországban tanult szociológiát, ekkor ismerkedett meg a fokoláréval.

A hetvenes évek első felében még teljes volt a bizalom a kisközösségi papok és a kisközösségen kívüli, de nyitott lelkipásztori felfogású papság között. Lényegében csak egy a hatalomnak tetszeni akaró szűk papi csoport vetette el a közösségeket, az állam kívánsága szerint. Tíz-tizenöt éve még egységes volt a vélemény, hogy a közösségek lelkületéből indulhat el a magyar egyház zsinati szellemű megújulása. Ugyanebben az időben nemzetközi okokból és a belső közvélemény határozottabbá válása miatt az állam is kénytelen volt enyhíteni az egyházra gyakorolt nyomást. Ekkor szűntek meg a papok ellen konstruált politikai perek. Ezek az évek a kisközösségek számára is a belső gyarapodást és a társadalmi aktivitás növekedését jelentették. Úgy tűnt, elérkezett az idő arra, hogy a magyar kereszténység üres vallásgyakorlatát

személyes és felnőtt lelkű kereszténység váltsa fel. Ezekben az években – 1969 és 1976 között – Ijjas József kalocsai érsek volt a püspöki kar elnöke. 1976-ban azonban az akkor fellépő Lékai bíboros az ötvenes és hatvanas évek félelmeiből ébredező és megfiatalodó egyház helyett egy szintén félelmeiktől – oktalan félelmeiktől! – meghatározott egyházellenes és reformellenes állami törekvés mellé állt. Lékai bíboros saját személyes félelmeitől vezettetve nem merte kihasználni a hetvenes években adódó kedvező lehetőségeket. Jó lekipásztor lehetett volna, de önállóság híján rossz politikusnak bizonyult, amikor a fiatal keresztények helyett az állami politikát támogatta. Ezzel a döntésével olyan hasadást okozott az egyház testén, amelyek kiheveréséhez valószínűleg hosszú időre lesz szükség. A papság zöme változatlanul vallja, hogy közösségi élet nélkül nem lesz megújulás, de Lékai bíboros visszataszította őket régi félelmeikbe. Jelentős részükben bizalmatlanná váltak a Magyarországon adott közösségi formákkal szemben, sőt az egyes közösségi formák – a magyar egyház egyes lelkületei! – egymással szemben is tartózkodó álláspontra helyezkedtek. Minthogy e többoldalú bizalmatlanságoknak az egyházi vezetés a közvetlen előidézője, a bizalmatlanság feloldása sem fog az egyházi vezetés nélkül végbemenni. Az elkövetkező püspöki kinevezéseknek – különösen a primás személye megválasztásának! – mindezekre tekintettel kell lenniök különben közösségeink beszűkülnek saját formáikba. Nem túlzás azt állítani, hogy a magyar egyház sorsa jelenleg a pásztor nélküli nyáj sorsára emlékeztet.

1980-ig minden közösségi forma az egyházi vezetés, elsősorban a bíboros primás ellenkezésével találkozott. (Hangsúlyozom, hogy az egyházi vezetés hivatalos szellemét nem minden püspök vállalja, ugyanakkor e szellem meghatározói között nemcsak püspökök vannak. A hivatalos vezetői vélemény végső meghatározója az állami kívánság.) Ezt a helyzetet akarta megoldani II. János Pál pápának 1980 húsvétján a magyar katolikusokhoz írt levele, melyben a katekézissel kapcsolatban a kisközösségek szükségességét hangsúlyozta. Felszabadító hatású levél volt ez akkor és reményt jelentett a kisközösségek ügyének megnyugtató rendezésére. A kisközösségek tagjai úgy érezték, hogy a Szentatya melléjük állt Lékai bíborossal szemben. Az állam azonban változatlanul megmaradt annál a nézeténél, hogy vissza kell szorítani e – jelentős

részben fiatalokat és érett keresztényeket összefogó – közösségeket. Ehhez az állam a konzervatív lelkipásztori felfogású Lékai bíborosban és a nagyrészt hasonló felfogású püspöki karban támogatóra talált. A visszaszorításhoz a kisközösségek egymás elleni kijátszása, tehát lényegében a magyar katolikus egyház jelentős mértékű megosztása bizonyult hatásos eszköznek. 1981 nyarán kínálkozott lehetőség e tervek – az egyház részéről öngyilkos tervek! – megvalósítására. Mint említettem, Bulányi atya közösségei az erőszakmentesség és az ellenségszeretet radikális megélését tekintik fő elvüknek. (...) Ezt az elvet követve 1981-ben több fiatal megtagadta a katonai szolgálatot. (...) Az állam számára ez ürügyet adott a beavatkozásra, amihez Lékai bíboros félelmeit használta fel. Lékai bíboros a szolgálatmegtagadó fiatalokat szentbeszédei hosszú sorában elítélte. (...) Talán észre sem vette, hogy a II. vatikáni zsinat hivatalos tanításával került szembe ezekben a beszédekben. Ezt olvashatjuk ugyanis a Gaudium et Spes konstitúció 79. pontjában: „Méltányosnak látszik továbbá, hogy a törvények megértően intézkedjenek azokról, akik lelkiismereti okokból nem fognak fegyvert, de készek békés formában szolgálni az emberek közösségét.” (...)*

Ez az 1981-es esztendő új terminológiát hozott az egyházi vezetés szóhasználatába. Eddig minden kisközösséget károsnak és az egyházi vezetéssel szembehelyezkedőnek minősítettek, ekkor viszont megszületett a „jó közösség” és a „rossz közösség” fogalma. A saját pozícióit az állam előtt menteni igyekvő egyházi vezetés úgy vert éket az egyes kisközösségek közé, hogy Bulányi Györgyöt az egyházfegyelem önkényes értelmezésével vádolta és 1982-ben feljelentette őt a Hittani Kongregációnál, ugyanekkor az egész országban megvonta tőle a nyilvános működés jogát. Ez a lépés bizonyosság arra, hogy a püspöki karnak az államhoz való egyoldalú és kiszolgáltatott viszonyát minden katolikus számára kötelező egyházi szabálynak tekintik, hiszen olyan papot vettek egyházi szankció alá, aki eredményessége miatt nem tetszik az ateista kormánynak. Pedig ezt a viszonyt a papság legnagyobb része még a jelenlegi megosztottságában is, kisközösséghez tartozástól függetlenül, kritikával szemléli. Csak egy szűk, felfelé törhető karrierista papi csoport simul bele a kereszténységet vissza-

---

* A zárójeles pontok (...) a szerkesztőség által ejtett rövidítéseket jelzik.

szorítani igyekvő állam egyházpolitikájába. Ez a papi csoport az állam által 1951-ben megszervezett egyházi „békemozgalomhoz” tartozónak mondja magát – mintha az e mozgalmat megszűrő elkerülő papság éppenséggel háborúra készülne. Ha a sztálinista korból visszamaradt eme atavisztikus képződmény valóban a békét munkálja, akkor miért ítélik el azokat, akik minden körülmények között tartózkodni akarnak az emberöléstől?!

Bulányi György feljelentése baklövés volt, mert a Klérus Kongregáció már a hetvenes években tanulmányozta Bulányi atya gépiratban terjedő könyveit és azokban semmi kivetni valót nem talált. Bulányi atya saját elhatározásából küldte el könyveit kivizsgálásra, azután, hogy a jelenlegi veszprémi püspök, az akkor még esztergomi teológiai tanár Szendi József vádaskodni kezdett ellene. A könyvek nem bizonyultak eretneknek, de annyit mégis elért az egyházi vezetés, hogy a Bulányi György tanítását nem ismerők között bizalmatlanság keletkezett az egyik legelterjedtebb közösségi forma iránt. (...) E helyzet kialakulásában visel némi felelősséget az *Új Ember* című katolikus hetilap is, amelyik úgy tette közzé a püspöki kar vádjait, hogy ugyanakkor nem adott teret Bulányi Györgynek a védekezésre. Ennek pedig így hangulatkeltéssel párosuló tudatos elszigetelés lett az eredménye. Hogy az állam és az egyházi vezetés által tartósnak szánt elszigetelést mikor oldják fel, és hogy ilyen helyzetben az intézményes egyházhoz való tartozást meddig fogja fontosnak tartani ez a közösségi hálózat, az egyelőre a jövő titka. Most még az a generáció jelenti a többséget, amelyik emlékezik a tíz-tizenöt évvel ezelőtti reményteljes időkre. De ha egyszer – talán nem is olyan hosszú idő múlva – azok a fiatalabbak alkotják majd e közösségek gerincét, akik az egyházi vezetéstől alaptalan rágalmon és elutasításon kívül mást nem kaptak, és akikben így könnyen kialakul az „ők és mi” megfogalmazású szembenállás, akkor könnyen közel kerülhetünk a szakadáshoz. A püspöki kar nagy felelősséget visel azért, hogy nem gyakorolt nyomást Lékai bíborosra és a kisközösségeket nem tette a lelkipásztori struktúra egyik alappillérévé, ami a tényleges szerepe lenne. (...)

A Hittani Kongregáció 1985 nyarán megállapította, hogy nincs ok a Bulányi György elleni eljárásra. Az 1986-os esztendőben újra napirendre került az ügy, de ez már nem a nyilvánosság előtt történt, hanem Ratzinger bíboros és Bulányi György közötti

levélváltásokban. A Ratzinger-levelekből azt lehet kiérezni, hogy a Hittani Kongregáció bíboros-prefektusa a Vatikán keleti politikáját intéző diplomaták nyomása alatt áll. Szomorú dolog az, ha egy kiváló és nagy tekintélyű teológus kénytelen a diplomaták és politikusok elvárásai szerint alakítani a véleményét. Bulányi György jogosan tette fel a kérdést terjedelmes levelében: ha a latin-amerikai felszabadítási teológusoktól elvárják az erőszakmentességet, akkor miért üldözik azt Kelet-Európában? Vagy talán az lenne a vatikáni álláspont, hogy csak az elnyomottak erőszakát ítélik el, a hatalmon lévők pedig áldást kaphatnak az erőszakra? Jó lenne, ha a Szentszék nemcsak Latin-Amerikában, hanem Kelet-Európában is kijelentené: az üdvösség szolgálata nem lehet politikai cselekvés, ugyanakkor a politikától való tartózkodás nem lehet társadalom iránti közönyösség. A politikamentes társadalmi felelősség az olyan evangéliumi szellemű keskeny út, mely a világ minden táján járható és keresztények számára kötelezően járandó. Ezt valósította meg az elmúlt ötven évben a romániai magyar Márton Áron püspök és az elmúlt harminc-negyven évben a brazíliai Dom Helder Camara érsek. Talán kitűnik ezekből, hogy politikamentesség alatt nem társadalmi közönyt értek (...), hanem (...) szolgálatban és mindenkire kiterjesztett szeretetben megvalósuló társadalmi és személyes felelősséget.

A püspöki kar személyi összetételének közeljövőbeli alakulása magában hordja a reményt, hogy a magyar katolikus egyház kilábal abból a válságból, amelyben hosszú idő óta él. A közeljövőbeli döntések hosszú időre meghatározhatják nemcsak az egyházpolitikát, hanem a (...) lelkipásztori felfogást és a katolikus közhangulatot is. (...)

A Magyar Püspöki Kar 1986 őszi konferenciáján, immár Paskai László koadjutor érsek elnöklete alatt (...) nyilatkozatot bocsájtottak ki a kötelező katonai szolgálat kérdéséről. A nyilatkozat bevezető soraiban megállapítja, hogy a Magyar Katolikus Püspöki Kart az utóbbi időben többször bírálták külföldön és belföldön egyaránt, mert nem törődik a lelkiismereti okokból katonai szolgálatot megtagadó fiatalokkal, akik börtönbüntetésüket töltik. (...) A püspökkari állásfoglalás (ez után) egyoldalúan értelmezi — tehát félreértelmezi! — a Gaudium et Spes című lelkipásztori konstitúció 79. pontjának tanítását. E zsinati okmány nem

teszi kötelezővé a katonai szolgálatot, hanem lehetőséget ad a fegyvermentes szolgálatra, amit a mostani nyilatkozat csak mellékesen említ meg. A nyilatkozat nem tér ki arra a lényeges nézetkülönbségre, ami a fegyveres szolgálatot kötelezőnek tartó állami törvények és a zsinati tanítás nyitottabb szelleme között fennáll, hanem e nézetkülönbség felett átsiklik és a katonai szolgálatot az állami törvényekre hivatkozva egyoldalúan kötelezőnek ismeri el. A konstitúció az állam jogának elismeri az önvédelmet, az egyén jogának pedig a béke fegyvermentes szolgálatát. A püspöki kar az állam jogának egyoldalú kiemelésével árnyékot vet a zsinati okmányban egyenrangúan tárgyalt egyéni jogra, s áldását adja a zsinati tanítással összeférhetetlen állami törvényekre.

A magyar néphadsereg fennállásának negyven éve alatt egyébként két alkalommal bonyolódott fegyveres konfliktusba és egyik alkalom sem tekinthető önvédelemnek. Először most éppen harminc éve, az ország határain belül. Az akkori, irányítását vesztett hadsereg egyes részei a jelenlegi rendszer által elítélt felkelés támogatói lettek, más részei részt vettek a felkelés leverésében. A magyar hadsereg így egyik részévé vált az akkori önpusztító fegyveres belviszálynak, mely fegyverek nélkül új magyar reformkor is lehetett volna. A másik alkalom, amikor Magyarországon a fegyveres erejét használta, 1968-ban, az ország határain kívül volt, amikor „testvéri segítségnyújtás” címén részt vettünk a csehszlovákiai demokratikus reformkísérlet elfojtásában. A Csehszlovákiában élő mintegy hatszáz ezres magyarság elítélte a magyar csapatok ottani jelenlétét. Ez a népcsoport ekkor már éppen ötven éve élte megpróbáltatásuktól, nemzetiségi diszkriminációtól, kitelepítésektől és széttelepítésektől megterhelt életét, mégsem a felszabadítót, hanem a jogtalan beavatkozót látta a magyar csapatokban. (...) E két fegyveres konfliktust tekintve nem fogadható el a püspöki nyilatkozat állítása, mely szerint „hazánkban a katonai szolgálat kifejezetten a haza védelmére, a béke fenntartására, a közbiztonság megerősítésére irányul.” Ha erre irányulna nálunk a katonai szolgálat, akkor teljes értékű szolgálatként ismernék el a szeretet érvényesítésére törekvő fegyvermentes szolgálatot.

A magyar kormány egy-két államilag elismert szekta tagjainak lehetővé teszi a fegyvermentes szolgálatot. A katolikus szolgálat-

megtagadók esetében arra hivatkoztak, hogy ha püspökeik nem támogatják őket, akkor bűncselekménynek tekintik az erőszaknélküliséget. A püspöki kar szóvivői pedig azzal hátrították el eddig a felelősséget, hogy ők nem bírálhatják az állami törvényeket. Így őrlődnek két malomkő között azok, akiket egy zsinati okmány kifejezetten támogat és akiknek az erkölcsi értékeit méltányos törvényekkel egy ateista államban is el lehetne ismerni. Erre a szocialista országok között is van példa. (...)

Ha az állam is belátja, hogy az eddigi sztálinista egyházpolitika ideje lejárt, az nagyon sokat segíthet. (...) Az állam csak nyerhet azon, ha a katolikus egyház legaktívabb részét megnyeri az égető társadalmi problémák megoldásához. Az állam által elfogadott konformista vallásosság, a középosztályi szalonkereszténység nem fog a társadalom pereme felé megindulni. Az evilági pozíciókban gondolkodó önjelölt értelmiségi réteg nem fog politikamentes társadalmi felelősséget gyakorolni. Olyan autonómiát kell az egyháznak biztosítani, ahol az egyház nem az állam által egyoldalúan megszabott evilági normák alárendeltségében vegetál. Ehhez az államnak meg kell szabadulnia a félelmeitől, melyet negyven éve táplál önmagában a katolikus egyházzal szemben. Megláthatnák a pozitív példákat: nem vette át a hatalmat sem a hatalmas lengyel egyház (és a még hatalmasabb brazil egyház sem), nem vette át a hatalmat a vallási-létszámbeli kisebbségben élő kelet-német katolikus egyház, sem pedig a vallási és nemzeti kisebbségben egyaránt szenvedő erdélyi magyar egyház. (...) Egymás mellett felsorakoztatva arról tanúskodnak ezek a példák, hogy bármely helyzetben járható út az államhoz való *egyoldalú* alkalmazkodás kerülése. A lengyel Wyszynski bíboros és az erdélyi (romániai) magyar Márton Áron püspök példája mutatja ezt a legvilágosabban. Mindketten függetlenek maradtak az állami elvárásoktól. Nem törtek hatalomra sem az állammal szemben, sem az állam zsoldjában. Mindemellett mindketten megőrizték nyitottságukat és tárgyalókészségüket az állam felé. Abban a szellemben, ahogy a dialógus lényegét a kolozsvári filozófus Bretter György értelmezte: a dialógusban nincsenek diktátorok, nincsenek kijelölt győztesek és vesztesek. Nem kell tehát félnie az államnak egy katolikus államcsínytől! És egészséges fejlődés mellett az egyháznak sem kell félnie attól, hogy „orrára koppint” az állam egy önálló gondolata miatt! Fel kell tehát oldani az

egyházi vezetés és az állam infantilis félelemszövetségét, hogy hiteles egymás mellett éléssé válják viszonyuk.

A keresztény közösségek, melyeket az állam 1970-ig bebörtönzésekkel, 1976 óta pedig saját egyházi vezetőivel akar visszaszorítani, eleve úgy indultak, hogy az üdvösség szolgálatát és Isten országának keresését nem tekintették és ma sem tekintik politikai cselekvésnek. Ha ezt belátják az egyházi vezetők is, akkor a jövőben nem rendelik alá döntéseiket az állami elvárásoknak, tehát az evilági normáknak. Ha az állami vezetők is belátják ezt az evangéliumi igazságot, akkor nekik sem kell majd félniük, hogy a kisközösségek megzavarják elképzeléseiket. Mert nem ez a céljuk. (...)

—t L—

N. B. — A bázisközösségekről lásd még Wildmann János fejtegetését a Magyar Füzetek 14–15. számában. — *A szerk.*

Változások a Szovjetunióban?

KIBICZ* GYULA

Az új szovjet pártvezetés anatómiája

Az alábbi cikket a budapesti Hírmondó 1986 augusztus–szeptemberi számából vettük át.

Az új szovjet legfelső vezetés politikai elemzésekor abból a feltételezésből indulunk ki, hogy ez a vezetés távolról sem olyan egységes, mint amilyen egységet az alsó- és középszintű személyi változásoknak a kongresszust megelőző áradata mutatni látszik (vagy valószínűbben: mutatni szándékozik). Korábban a Brezsnyev-vezetés hosszú időszakon keresztül különös gondot fordított arra, hogy az egyre gyérebb személyi változásokból semmiféle módon ne lehessen következtetni a vezetés politikai megoszlására, a benne előforduló politikai irányzatokra. Ez válasz lehetett arra, hogy a Hruscsov-időszakban és a Brezsnyev-vezetés első éveiben ilyen jellegű következtetésekre volt bizonyos lehetőség. Abból, hogy a Brezsnyev-korszak második felében, a hetvenes évek közepétől kezdve – a vezetés egyre nagyobb mértékű előregedésével szinte egyenes arányban – ritkultak a személyi változások (a Brezsnyev életében lezajlott utolsó, XXVI. kongresszuson a már aggastyán korú PB-ben* egyetlen személyi változás sem történt), indirekt módon arra következtetünk, hogy a vezetési változásoknak ez a teljes befagyasztása nagymértékű politikai ellentéteket leplezett. A „múmiák-kamarája” látszólagos kripta-egysége mögött valószínűleg *markáns politikai frakcióképződés rejtőzött*. A frakciók tagozódására vonatkozóan nincs

---

* PB: Politikai Bizottság, a Szovjet Kommunista Párt legfelső vezető testülete.

egyéb indikátorunk, mint hogy visszanyúljunk az utolsó, még valamennyire látható korszakhoz, a Hruscsov-időszakhoz és — átlátva ennek az eljárásnak kétséges és bizonytalan voltát — az akkori frakciótagozódásból induljunk ki, feltételezve, hogy a mostani annak folytatása. A hetvenes években rendkívül megmerevedett szovjet társadalom még mindig ugyanazokkal a problémákkal küzd, mint a hatvanas éveké. Nem képtelenség tehát abból kiindulni, hogy a frakcióképződés ma még mindig az egykori problémák nyomán, az akkori erővonalakat követően alakul ki.

Hruscsov bukásának idejére a bukást meghatározó körülményekre vonatkozóan a következő frakciómegoszlást feltételezzük: Hruscsov a „gulyáskommunista” frakció vezetőjének tekinthető, aki — anélkül, hogy a rendszer alapvető szerkezetét érinteni akarta volna — az életszínvonal emelésének lehetőségeit kereste. Vele szemben állott az akkori nyugati zurnalisztikában „acélzabálónak” elkeresztelt csoportosulás, amely fontosabbnak tartotta a rendszer kialakult struktúrájának konzerválását, vagyis a nehézipar és az erre épülő hadiipar prioritását. Hruscsov egykori táborá ismertebb, a vele szemben állók feltételezhető vezéralakja az akkortájt meghalt, korábbi leningrádi oblasztyitkár, Kozlov volt, második embere a hadfelszerelés akkori legfőbb irányítója, a későbbi hadügyminiszter, Usztyinov. Még egy csoportosulás létezett: Szuszlov táborá. Az ideológiai tisztaság hírhedt védelmezőjéről szokás azt feltételezni, hogy ő volt a „sztálinizmus” eszmei hagyományőrzője s mint ilyen elsősorban ő volt a hruscsovi „revizionizmus” első számú ellensége. Feltételezésünk szerint Hruscsov fő ellenfele az „acélzabáló” tábor volt, Szuszlov csupán szövetségesként csatlakozott hozzájuk. Az „acélzabáló” tábor — úgy tűnik — sajátosan összefonódott a leningrádi oblaszty pártvezetésével. Ennek történeti oka lehet, hogy Kirov irányításával a leningrádi oblaszty vezetése körül csoportosult Sztálin egykori ellenzéke. Ennek felszámolása után szokássá vált, hogy ezt a megbízhatatlan oblasztyot a pártvezetés mindenkor legintranzigensebb tagja vette kezébe: előbb Zsdanov, majd őt követően Kozlov. A gyér személyi változásokból úgy tűnik, hogy a leningrádi pártvezetés és a nehézipari-hadiipari komplexus összefonódása azóta is tart.

Hruscsov megbuktatói között ott voltak még Koszigin vezetésével a Malenkov-féle örevizionizmus maradványai is. Egykori

vezérük összefogott Molotovval Hruscsov ellen – ők csatlakoztak a Hruscsovot eltávolítók táborához. Hruscsov bukásakor Brezsnyev a hruscsovista „gulyáskommunista” irányzatnak azt a szárnyát vezette, mely 1964 őszén átállt a győztes új vezetéshez; ennek jutalma volt a kontinuitást is jelképező Brezsnyev főtitkársága. A Brezsnyev-időszak első éveiben még folytatódott a Hruscsov alatti harc a „gulyáskommunisták” és az „acélzabálók” között, amely az „acélzabálók” teljes győzelmével végződött. A hatvanas évek végén a még dúló frakcióharc során felvetődött, hogy melyik fél vegye kezébe a legfontosabb hatalmi szerv, a KGB ellenőrzését. Kompromisszumos megoldásként átadták a KGB vezetését a közöttek, gyengébb frakció, a Szuszlov-irányzat tagjának: Andropovnak. A harmadik, gyengébb frakció olyasvalaminek tekinthető, mint valaha a két római triumvirátus történetében a harmadik, a gyenge triumvir, akinek szerepe az volt, hogy a „kollektív vezetés” rendszerében a mérleg nyelvének szerepét betöltse, s a döntési patthelyzetek kialakulását megakadályozza. Rómában ezek a gyenge triumvirek (Crassus, Lepidus) nem jutottak döntő szerephez. Ezzel szemben a fejlett szocializmus játékrendje nyerő lapokat is osztott a harmadik triumvireknek: már Hruscsov is harmadik triumvirként került fel az erős triumvirekkel, Berijával és Malenkovval szemben. A KGB átengedésével megszerzett hatalmi pozíció később a Brezsnyev-korszak gyenge triumvirét is győzelemhez segítette. A hetvenes évek második felére a gyenge triumvir az állambiztonsági szerv élén már olyan mértékben megerősödött, hogy a két korábbi erős triumvir összefogásra kényszerült vele szemben. Ők a korábban győztes „acélzabáló” álláspontot képviselték. A rendszerben nélkülözhetetlen „gulyáskommunista” álláspont képviselő nélkül maradt. A hatalmi harcok logikájából (is?) adódóan a hetvenes évek végére a már teljesen egybeolvadt Usztyinov–Brezsnyev „acélzabáló” irányzattal szemben a Szuszlov-csoport „örökölte” a „gulyáskommunista” álláspont árván maradt mandátumát. A hetvenes évek során egymás után távolították el a korábbi hruscsovista vezetés – feltehetőleg „gulyáskommunista” beállítottságú – tagjait: Mikojant, Seleszt, ukrán első titkárt, Voronovot az OSZSZK* miniszterelnökét, Podgornij

---

* OSZSZK: Orosz Szocialista Szovjet Köztársaság.

államelnököt. A hetvenes évek közepétől hivatalba került Brezsnyev-kádereket: Csernyenkot, Scserbicijt, Tyihonovot, Grisint már az acélzabálók közé sorolhatjuk.

Brezsnyev halálakor Usztyinov, majd az ő halálát követően Romanov lett az acélzabálók feje. Az utóbbi személye mutatja a leningrádi oblasztyvezetés és az „acélzabálás” ügyének tartós összefonódását. Kozlovot ő követte a leningrádi helyi vezetés élén (ez alatt Usztyinov hadügyminiszter volt), a hadfelszerelési titkár – a szovjet vezetés mindenkori harmadik embere, az ottani adminisztratív titkár – pedig a szintén eme csoporthoz tartozó – Kirilenko volt. Halála után Romanov őt követte ebben a pozícióban. Velük szemben a gulyáskommunista vonalat az éppen akkor meghalt Szuszlov hívei képviselték. A Szuszlov ideológiai titkári posztját rövid időre öröklő – eredetileg a Szuszlovhoz közelálló Kuusinnen kádereként indult – Andropov lett a főtitkár; a közvetlenül Szuszlov kádereként felkerült Gorbacsov pedig átvette a felsőszintű szervezőtitkári posztot, amely a második ember helyzetét jelenti. (Gorbacsov a sztavropoli oblaszty* apparátusából kerül a központi pártvezetésbe. 1955-ben jut a sztavropoli oblaszty mozgalmi apparátusába: 1970–1978 között a sztavropoli oblaszty első titkára. 1978-ban felkerül a birodalmi pártvezetésbe mezőgazdasági titkárnak, 1979-ben PB-póttag, 1980-ban PB-tag. A sztavropoli oblaszty Szuszlov saját dominiumának számított. Mielőtt a központi pártvezetésbe jutott volna, 1939–1944 között itt volt első titkár. A szovjet pártvezetés felső szintjére jellemző feudális szokáshoz tartva magát: az induló oblasztyot Szuszlov megőrizte afféle káderrezervoárnak, ahonnan maga számára káder-vazallusokat emelt ki a felső vezetésbe. Szuszlov egyik káder-vazallusa Gorbacsov volt.)

A két egymással szembenálló csoport között hiányzott a mérleg nyelve, a harmadik triumvir. Ezt a politikai funkciót a vezetési ponthelyzetek elkerülése végett mesterségesen létre kellett hozni. Feltehetően a két erős csoport megegyezése alapján ebbe a helyzetbe emelték Gromikót, aki ily módon saját személyében frakcióvá magasztosult.

---

* Oblaszty: regionális közigazgatási egység a Szovjetunió egy-egy nagyobb köztársaságán belül.

A hetvenes évek túlfeszített fegyverkezési politikája végkifejlethez juttatta az „acélzabálást”: úgy felfalták az acélt, hogy már nem jutott sem vasútra, sem a mezőgazdasági betakarítást végző teherautókra, általában civil célokra. Az acélból mind rakéták: S 18–19–20–21... stb. lettek. Ezért ettől kezdve ezt a frakciót röviden *S-frakciónak* fogjuk nevezni. E frakció célja – ahogy ezt a hetvenes évek fejleményei mutatták – olyan mértékű katonai fölény megszerzése, amely a fejlett országokat teljesen kiszolgáltatja a szovjet nyomásnak. Abban a tekintetben is, hogy fejlett technikájukat, fogyasztási cikkeiket kénytelenek legyenek átadni a hidegháborús győztesnek. Amikor a hetvenes évek végére a szovjet ipar gépparkja teljesen elhasználódott és elkerülhetlenné vált az átfogó gépipari rekonstrukció, az S-ek elkerülhetőnek tartották ennek a hosszadalmas, nehéz és költséges kampánynak a végrehajtását, hiszen a küszöbön álló hidegháborúban aratott végső győzelemig már kihúzza az első ötéves terv gép-aggastyánjainak elfekvő készlete is. De a végső győzelem – szokása szerint – váratott magára: a Nyugat nem sietett térdenállva könyörögni, hogy a béke zálogaként fogadják el tőle ingyen a modern technikát; még Japán sem árasztotta el hipermodern elektronikával a szovjet piacot afeletti örömeiben, hogy nem kapja vissza a Kurili-szigeteket. Sőt a Nyugat még a szovjet műszaki fejlesztés fő forrását, a szovjet ipari kémkedést is kezdte rosszabb szemmel nézni, mint korábban.

Ebben a helyzetben átértékelődött a korábbi gulyáskommunista frakció szerepe. Nyugati vélekedések szerint ennek az volt az oka, hogy a Szuszlov-vonal ellenőrzése alá került KGB volt az egyetlen szerv, amely pontos és valós információkkal rendelkezett az ország állapotáról. A szovjet társadalom és fogyasztói piac állapota nyilván befolyásolta ennek a frakciónak álláspontját, mégis szerintünk elsősorban azért utasították el az S-frakció álláspontját, mert a hidegháborús győzelmet nem tekintették ebben az évezredben megvalósíthatónak. Ebből viszont az következett, hogy a gépipari rekonstrukció nem halasztható tovább. Bár ők is tudták, hogy a teljesen merev vezetési és üzemszervezési rendszer ilyen átfogó méretű átszervezése csak katasztrófaszerű incidensekkel kísért összefolyamatban valósulhat meg. (Akár az első ötéves terv, vagy a kollektivizálás – szóval afféle nagy ugrásként. Ez megmagyarázza a gorbacsovi programnak „az iparo-

sítás hőskorára”, a társadalom mobilizációjára vonatkozó felhívásait).

A Gorbacsov-frakció már nem a klasszikus hruscsovista gulyáskommunista vonalat követi, noha onnan származtathatjuk. A legfőbb különbség: míg a hruscsovi gulyáskommunizmus az életszínvonal emelését a fegyverkezési kiadások terhére kívánta megvalósítani, a hadikiadások csökkentését mint az életszínvonal-emelés extenzív tartalékát tárva föl, az Andropov–Gorbacsov-frakció nem vonja kétségbe a fegyverkezés prioritását, sőt abból indul ki, hogy a gépipari rekonstrukció révén egyidejűleg tartható szinten a fegyverkezés és az életszínvonal. Ezért indokolt ezt a frakciót immár *rekonstruktőrnek* nevezni.

Andropov főtitkársága azt mutatta, hogy a rekonstruktőr álláspont fölénybe került, de az a körülmény, hogy a Legfelső Tanács elnöki posztját csak hónapokkal főtitkári kinevezése után tudta megkapni, elárulta, hogy az S-frakció távolról sem volt még megvert sereg. A Brezsnyev halála utáni vezetési helyzetben három csúcavezetési protokollszint szerepelt. A formális szint rangsora: Andropov főtitkár, Tyihonov miniszterelnök (brezsnyevista eredetű S), Usztyinov (autochton S), Gromiko (újkeletű frakció minőségében). Ebben a rangsorban összekeveredett a formális pozíció és az öreg tekintélyek helyzete. A második volt a trónöröklési szint. A felső szintű ideológiai titkári poszt Szuszlov halálával trónörökös ranggá változott. Andropov ebben a minőségben lett a főtitkári tisztség várományosa. Ez a helyzet az ő halála után is megmaradt. Csernyenko lett a felső szintű ideológiai titkár, s mint ilyen, főtitkár-várományos. Ő lett egyúttal az S-frakció feje is – a főtitkár és a trónörökös a két szembenálló csoporthoz tartozott. A harmadik szint a tényleges vezetési mag szintje. A főtitkár utáni második legfontosabb valóságos hatalmi pozíció a csúcsszintű szervezőtitkár. Ő a felső nomenklatura-szint káderese és ő – nem pedig az ideológiai titkári posztban tündöklő trónörökös – a főtitkár operatív helyettese. Ezt a tisztséget mindig a főtitkár irányzatához tartozó személy, általában a főtitkár bizalmasa tölti be. Andropov mellett a csúcsszintű szervezőtitkár Gorbacsov lett. A harmadik tényleges hatalmi pozíció a hadfelszerelési titkár. Ez az S-ek hitbizománya. Betöltője ekkor Romanov, az S-ek tényleges feje volt. A Brezsnyev halála után közvetlenül bekövetkezett első személyi válto-

zások: Alijev PB-tag és a miniszterelnök első helyettese lett, Rizskov pedig KB-titkár. A KGB-funkcionáriusból lett azerbajdzsáni első titkár, Alijev nyilvánvalóan a korábbi KGB-elnök Andropov kádere volt. Ezt mutatja az is, hogy kinevezése reflexorfényben állt, nagy publicitást kapott. A miniszterelnök első helyettesévé történt kinevezése azt sejtette, hogy ő lett kismelva az aggastyán Tyihonov utódjául miniszterelnöknek. Rizskov kinevezése viszont semmi publicitást nem kapott. Ő az 1982-ben (halála előtt még leváltott) Kirilenko utódként, az 1983 nyarán titkári pozícióba került Romanov előtt, néhány hónapra ideiglenesen a hadfelszerelési titkár posztját töltötte be. Tehát S volt.

Andropov halála után az S-ek még egy utolsó rohamra indultak. Eredményesen. Csernyenko megkapta a főtitkári pozíciót. Ekkor az Andropov alatti három vezetési szint megváltozott. Megszűnt a formális szint. A formális szinten ugyanis csak az azonos csoporthoz tartozó Csernyenko, Tyihonov és Usztyinov jelenhetett volna meg, a rekonstruktőrököt senki nem képviselte. Ez nem tükrözte volna a valóságos vezetési helyzetet. Ezért Gromikó frakció volta eliminálódott. A trónörökösi szinten ideológiai titkárként Gorbacsov, immár az ellentábor tényleges feje jelent meg. Az akkori tényleges vezetési szint nehezen látható át. Lehet, hogy Romanov átvette a csúcpszintű szervezőtitkárságot, de nincs nyoma, hogy új, más hadfelszerelési titkár került volna helyébe. Nem világos, hogy betöltetlen volt-e a csúcpszintű szervezőtitkár posztja (vagy esetleg a hadfelszerelési titkáré?) vagy Romanov átmenetileg mindkettőt betöltötte.

Fölvetődik a kérdés, hogy Andropov halála után miért nem tudta a rekonstruktőr frakció továbbra is kezében tartani a hatalmat? Feltehetően azért nem, mert ehhez nem volt még elég erős – gondoljunk csak bele: az S-frakcióhoz tartozott ebben a pillanatban Csernyenko, mint ideológiai titkár és trónörökös, élt még Usztyinov, Romanov KB-titkár volt, és a kormány élén Tyihonov állt. A rekonstruktőr frakció kezében ekkor csak Gorbacsov és Alijev vezetési pozíciója volt. Ezért messzebbre tekintő politikai szándékokkal elfogadták a nyilvánvaló hullajelölt Csernyenko főtitkárságát, s ennek ellenszolgáltatásaként megkapták Gorbacsov trónöröklését. Ebben az átmeneti helyzetben a harmadik triumvir szerepe leértékelődött, amit az jelzett,

hogy Csernyenko rövid időn belül megkapta az államelnöki tisztséget is.

Csernyenko halálakor a már megállapodott trónöröklési rend értelmében Grobacsov lett a főtitkár (noha számottevő jelek vannak arra, hogy a Csernyenko-csoport megkísérelte Grisint ellenjelöltként felléptetni). Csernyenko halálával az S-frakció elvesztette fejét, időközben meghalt erős embere is, Usztyinov és Tyihonov is az utolsókat rúgta. Az S-frakció vezetője ekkor egyértelműen Romanov lett. Újra napirendre került, hogy Grobacsov mint főtitkár megkapja-e a Legfelső Tanács elnökségét? Mivel nem kapta meg, a talonból újra előhúzták – a patthelyzetek logikája szerint – az Andropov időszak gyenge triumvirját, Gromikót. Ő lett a Legfelső Tanács elnöke. A harmadik triumvir felértékelését mutatta az is, hogy Grobacsov trónralépésekor a koronázó nádor szerepét Gromiko töltötte be: mint a KB jelölő bizottságának elnöke ő javasolta Grobacsovot főtitkárnak. Ez eltért az előző két főtitkárváltás gyakorlatától. Andropovot Csernyenkó javasolta főtitkárnak, őt pedig Grobacsov – vagyis mindkét esetben az ellentétes frakció vezetője, a második triumvir. Mindezt a szovjet vezetés elleplezni igyekszik. A ködösítést szolgálta Sevardnadze külügyminiszteri kinevezése. Az a körülmény, hogy a külügyminisztériumot a grúz első titkár vette át, akinek idegen nyelvtudása feltehetően az orosz, a figyelem előterébe helyezte a külügyminiszter-váltást. Az, hogy a külügyminiszter pozíciójába egy arra teljesen alkalmatlan, oda semmiképpen nem illő személy került, úgy hatott, mint a bűvész varázspálcája, amely arra szolgál, hogy elterelje a figyelmet arról, hogy mit csinál másik kezével. Ha a külügyminiszteri posztot a külügyi apparátus egyik tagja kapta volna vagy olyan káder, aki ettől nem állt távol (mondjuk Arbatov), akkor mindenki pontosan felmérhette volna a valódi helyzetet: Grobacsov nem kapta meg a Legfelső Tanács elnökségét, amelyet két elődje megkapott. A varázspálca kanyarintásai azt sugallták, hogy Gromikót felfelé buktatták azért, hogy a Grobacsov-frakció nyusziya a cylinderből előugorva elragadhassa Gromiko külügyi apparátusát és átjátssza a külügyeket a főtitkárnak. A fejleményeket nézve az eddigiek alapján nem lehetetlen, hogy Gromiko harmadik triumvir tisztségét a külügy ellenőrzésének feladása révén kapta vissza.

A XXVII. kongresszus után az előző évekhez képest új helyzet

állott elő. Egyrészt megszűnt a formális szint: az öreg tekintélyek, akiknek létezése és szerepe ezt a szintet életrehívta, már nem éltek, illetve kimaradtak a vezetésből. Másrészt az új vezetési struktúrában megszűnt a trónöröklési szint. A csúcsszintű ideológiai titkár tiszte nincs betöltve. Feltehetően változatlanul ez a poszt a trónörökös hely, de nincs trónörökös. Marad tehát a tényleges vezetési szint. A legfelső vezetési mag: a főtitkár: Gorbacsov (rekonstruktor); csúcsszintű szervezőtitkár, a rendszer második embere: Ligacsov (rekonstruktor). Ligacsov 1983-ban került fel a tomszki oblaszty első titkári posztjáról KB-titkárnak, Andropov alatt, 1985 áprilisában lett PB-tag és került jelenlegi pozíciójába), a hadfelszerelési titkár: Zajkov (S) lépésről lépésre követte Romanovot. 1976–1983 június: leningrádi városi tanácselnök az oblasztytitkár Romanov mögött; 1983 június–1985 június: leningrádi oblaszty titkár – ekkor Romanov hadfelszerelési titkár; 1985 június: Romanov bukása után utóda a hadfelszerelési titkár tisztében; 1986 februárjában PB-tag lesz, elnyeri jelenlegi pozícióját, s így lesz a rendszer harmadik embere. Ezzel a felsorolással kimerítettük a PB-tag KB-titkárok névsorát. Ők a legfelső vezetési mag. Hozzájuk tartoz(hat)na még egy (időnként két) ilyen poszt: üres a felső szintű agitprop és ideológiai titkár: a párt főideológus-tiszt és üres a felső szintű nemzetközi titkár posztja is. Zsdanov óta, és Szuszlovval folytatva ezt a két tiszte hosszú időn át egy személy töltötte be. (Ha e tisztség betöltésére a jövőben sor kerül, az egyértelmű jele lesz annak, hogy a frakciók a Gorbacsov utáni helyzetre készülve trónörököszt állítanak.)

A tényleges vezetési szint második vonala: a nem titkár PB-tagok: Alijev (rekonstruktor – az S-frakcióhoz tartozó Rizskov miniszterelnök mellett, annak első helyetteseként a rekonstruktor-frakció párhuzamos miniszterelnöke); Csebikov (rekonstruktor – 1967-ben, Andropov KGB-elnöki kinevezésekor lett dnyepetrovszki oblaszty első titkárból a KGB kádere), Andropov trónralépte után közvetlenül, 1982 decemberében lett a KGB elnöke; Gromiko (harmadik triumvir frakció); Kunajev (S; kazah főtitkár, a Brezsnyev-vezetés maradványa);* Rizskov (S-frakció); Scserbickij (S-frakció; ukrán főtitkár. Az óhruscsovista, gulyáskommu-

---

* A cikk írása óta leváltották. – *A szerk.*

nista Seleszt utóda. E tisztségben, azoknak a késő brezsnyevkori aparatcsikoknak a tipikus képviselője, akik átálltak az S-ekhez); Sevardnadze (rekonstruktor-frakció; külügyminiszter; előzőleg grúz első titkár, korábban grúz belügyminiszter; exponált Andropov-káder); Szolomencev (S-frakció; a késői Brezsnyev-időszak arrivistája; az óhruscsovista, gulyáskommunista Voronov utóda az OSZSZK miniszterelnökségében; ilyen minőségében PB-tag lesz, Brezsnyev halála után innen leváltják és felfelé bukik KGB-elnöknek). Vorotnyikov (rekonstruktor-frakció, az OSZSZK miniszterelnöke, 1983 decemberében lett PB-tag).

PB-póttagok: Dolgih (S-frakció; ipari titkár – 1972 óta; 1982-ben, Brezsnyev agóniája utolsó pillanatában lett PB-póttag, ebből a pozícióból most sem lépett előre); Gyemicsev (óhruscsovista, gulyáskommunista; hosszú időn át kulturális miniszter – a hruscsovizmus túlélője, a kongresszus után a Legfelső Tanács első elnökhelyettese lett). Jelcin (rekonstruktor-frakció; moszkvai első titkár, az S-frakcióhoz tartozó Grisint váltotta fel, a birodalmi vezetésbe KB-titkárnak került fel, néhány hónapos titkári rezortja a mezőgazdaság volt); Szljunykov* (rekonstruktor-frakció; belorusz első titkár; 1983 januárjában – Andropov alatt – lett belorusz első titkár, 1986 februárjában PB-póttag); Szokolov (S-frakció; hadügyminiszter; 1965–1967 között – az oblasztytitkár Romanov mellett vagy mögött – a leningrádi katonai körzet parancsnoka; 1967: a hadügyminiszter első helyettese lesz – azért ugorhatott előre több lépcsőt, mert meghalt az acélzabáló hadügyminiszter Malinovszkij és – a hadvezetés ekkor még nem akceptálta a civil Usztyinovot – hadügyminiszter a gulyáskommunista Grecko lesz; Szokolov mellette az acélzabálók párhuzamos minisztere); Szolovjov (S-frakció; leningrádi oblasztytitkár; 1978–1985: Romanov oblasztytitkári uralma alatt leningrádi városi titkár; 1986 februárjában lett PB-póttag); Talizin (rekonstruktor-frakció; a Tervhivatal elnöke; 1980–1985: KGST-miniszterelnökhelyettes – Katusev utódként – 1985 októberében lesz a Tervhivatal elnöke, ezzel együtt PB-póttag.)

A PB a szovjet hierarchiában betölt bizonyos felsőházi funkciót: a legmagasabb főhatalmi tisztségek, a legfontosabb regionális vezetési posztok és bizonyos különleges fontosságú funkcionális

---

* A cikk írása óta KB-titkár lett. – *A szerk.*

vezetési posztok PB-tagsággal járnak. A PB-póttagság afféle előzoba: a felsőházi tagság kisebb szintje. Bizonyos esetekben keveredik, hogy egyes személyek funkciójuk vagy személyük révén PB-tagok vagy póttagok. Nem mindig dönthető el, hogy egy-egy ilyen pozíció betöltőjének PB-tag illetve póttag volta a pozíció vagy a személy rangját jelenti-e.

Mindenkor PB-tag természetesen a főtitkár; a Legfelső Tanács elnöke (jelenleg Gromiko), a miniszterelnök (jelenleg Rizskov a Brezsnyev halála utáni helyzet fejleményeként) a miniszterelnök első helyettese: Alijev; a KGB-elnök (Pelse alatt lett szokás; most Szolomencev, aki OSZSZK miniszterelnökként elnyert PB-tagságát így mentette át.)

A Hruscsov és Brezsnyev alatt kialakított praxis az volt, hogy bizonyos nagyjelentőségű regionális vezetőségi posztok és néhány fontos funkcionális vezetési poszt PB-rangot kapott. A regionális vezetési posztok közül legmagasabb rangú az OSZSZK miniszterelnöke. Ez mindig PB-tag (Hruscsov és egy ideig Brezsnyev alatt Voronov, utána Szolomencev, jelenleg Vorotnyikov). Szokásosan PB-tag a legnagyobb szláv provincia, Ukrajna első titkára (az volt Seleszt, majd Scserbickij is); a három Kaukázuson túli SZSZK* első titkárai közül Hruscsov alatt PB-tag volt a grúz első titkár Mzsavandze, aki tisztségét még sokáig Brezsnyev alatt is megtartotta, utóda Sevardnadze e minőségében nem lett PB-tag, a négy közép-ázsiai SZSZK-ből hagyományosan PB-tag a kazah első titkár, a Brezsnyev időszak óta Kunajev. Szintén régi hagyomány, hogy a balti SZSZK-nak nincs PB-képviselése. Szokás szerint PB-képviselése volt legalább az egyik, olykor mindkét fővárosnak, Leningrádnak és Moszkvának. Általában a leningrádi oblaszty titkárság szokott volt PB-szintű lenni: Zsdanov, Kozlov, Romanov PB-tagok voltak; a moszkvai titkárság gyengébb pozíció: csak Grisin lett PB-tag a hetvenes évek közepén.

Bizonyos funkcionális tisztségek a Brezsnyev korszak második időszakában, a hatalmi harcok kiéleződésének jeleként PB-tagi rangot kaptak: a hadügyminiszter (Usztyinov), a külügyminiszter (Gromiko) és a KGB elnöke (Andropov).

Póttag szintű főhatalmi funkció korábban is egy volt csak: a Legfelső Tanács első elnökhelyettese. Előző betöltője Kuznyecov,

---

* SZSZK: Szovjet Szocialista Köztársaság (a 16 tagállam egyike).

a kongresszus után a hosszú ideje és újólaj ismét póttag Gyemicsev került eme tisztségbe.

A lezajlott kongresszus után a korábbi felálláshoz képest elvesztette felsőházi tagságát Grúzia; a felsőház előszobájába szorult ki – póttagként – a leningrádi oblasztyitkár (Szolovjov) és a moszkvai városi titkár (Jelcin), viszont bekerült az előszobába a belorusz első titkár (Szljunykov).

A funkcionális posztok közül előszobába szorult a Hadügyminisztérium (Szokolov csak póttag), miközben a külügyminiszter (Sevardnadze) és a KGB elnök (Csebrikov) megtartották a PB-tagságot. Mindez nem a funkció, hanem a betöltő személy helyzetéből következik. Póttag szintre emelkedett a Tervhivatal Talizin személyében.

A felsőházi előszoba egyik sarka a PB-tagságig emelkedni nem tudó örök KB-titkárok számára van berendezve elfekvőnek. Évtizedekig itt hevert Ponomarjov, a hatalmon (még) nem levő pártokkal foglalkozó nemzetközi titkár. Jelenleg az elfekvő egyetlen lakója Dolgih ipari titkár, aki annyi szolgálati év után megint nem lépett elő PB-taggá.

A hierarchia következő szintje a nem PB-tag illetve póttag KB-titkároké. Ez a szint teljes mértékben funkcionális. Legfontosabb titkári pozíció az alsószintű szervezőtitkár, aki a csúcsonomenklatúra alatti nomenklatúra káderügyeit intézi (helyzeténél fogva nem lehet PB-tag, mert akkor a felső szintű nomenklatúra ügyeibe is belszólhatna) jelenleg Razumovszkij (rekonstruktor; korábban krasznodari első titkár). Nincs alsószintű hadfelszerelési titkár. 1976–1979 között volt, akkor Rjabov töltötte be. 1982–83-ban néhány hónapig: Kirilenko halála és Romanov titkári kinevezése között Rizskov ezen az alsószinten látta el az egész hadfelszerelési reszortot. Alsószintű agitprop titkár, a pártapparátus ideológiai indoktrinációjának irányítója Jakovlev (rekonstruktor; Hruscsov bukásakor átállt hruscsovista-gulyáskommunista), 1965–1973 között Gyemicsev alárendeltjeként az Agitprop Osztály helyettes vezetője; 1973-ban, amikor az átállt, de gulyáskommunista pozíciójukat fenntartó korábbi hruscsovisták jobbára kiszorulnak a vezetésből, kanadai nagykövetté bukik le; itt él „száműzetésben” tíz évig; Brezsnyev halála után a rekonstruktor frakció kádereként kerül vissza Moszkvába: a Világ-gazdasági és Nemzetközi Kapcsolatok Intézete – IMEMO –

igazgatójaként Gorbacsov tanácsadója lesz és 1984 decemberében el is kíséri londoni útjára; 1985 augusztusától a kongresszusig az Agitprop Osztály vezetője; alsószintű ideológiai titkár – a világi kultúra elhárításának intendánsa Zimjanyin (S; 1965-ben anti-hruscsovista Brezsnyev-káderként emelkedik a hanoi nagykövetség obskurantizmusából a Pravda főszerkesztői székébe, ahol tizenegy évet tölt el, s után 1976-tól már KB-titkár; a népi demokráciákkal foglalkozó nemzetközi titkár. Ez a tisztség sajátságosan elfekvő, nincs belőle előrelépés felfelé: Katusev hosszú időn át szolgált ebben a pozícióban s nem előlépett, hanem lebu-kott; hasonló sorsra jutott utóda Ruszakov is. Annak a jelleg-zetes helyzetnek, hogy a népi demokráciák ügyeivel foglalkozó nemzetközi titkár soha sem PB-tag, illetve póttag és soha nem lép elő ebből a pozícióból, az lehet az oka, hogy a szovjet vezetés így biztosítja azt, hogy a népi demokráciák pártvezetései ne alakulhasson ki kapcsolata a szovjet vezetés frakcióival. Az ezzel a rezorttal megbízott KB-titkár valamely szovjet vezetési frak-cióhoz tartozik ugyan, de pozíciója gyenge ahhoz, hogy annak viszonyairól áttekintése legyen. Ez azt eredményezi, hogy a népi demokratikus pártvezetések mindenkor a szovjet vezetéssel tar-tanak kapcsolatot, az alsószintű titkáron keresztül és az számuk-ra mindenkor monolitikusan egységes vezetésként jelenik meg – s nincs lehetőség arra, hogy a népi demokratikus titkáron keresz-tül egy népi demokrácia pártvezetése különleges kapcsolatba kerüljön valamely szovjet vezetési frakcióval. Az sem kizárt, hogy a birodalmi ügyek PB-szinten akkora hatalmi pozíciót jelentenének, amely már megengedhetetlen volna: a PB-tag népi demokratikus titkár a provinciákkal a háta mögött túlhatalmat élvezhetne a többi PB-taggal szemben, a provinciákban pedig, mint szovjet PB-tag maga parancsolhatna, nem csupán a vezetést képviselné). Jelenleg: Medvegyev (S, a leningrádi apparátusból indult), hatalmon (még) nem levő kommunista pártokkal foglal-kozó nemzetközi titkár: Dobrinyin (Gromiko-frakció); mező-gazdasági titkár: Nyikonov (rekonstruktor, Jelcint követte e rezortban, amikor ő közvetlenül a kongresszus előtt – a frak-cióharc váratlan fejleményeként – moszkvai első titkár lett); közellátási titkár: Birjukova (rekonstruktor, ezt a posztot 1983-ban azért hozták létre, hogy a Brezsnyev-korszak örökös alsó-szintű szervezőtitkárát Kapitonovot ebbe a minden valóságos

hatáskör nélküli rezortba lehessen átrakni, s így megőrizhesse titkári rangját.)

Kapitonov a kongresszuson a revíziós bizottság elnöke lett. Ez a pártszerv, az egykori egyleti élet maradványa: a párttagdíj felhasználására ügyelő központi számkukac funkcióját tölti be és jelentősége is ennek megfelelő.

A titkárság a legfelső döntési szint (PB-tag titkárok) határozatait végrehajtó legmagasabb adminisztratív szervezet. Noha ez is koalíciós alapon szerveződik, mint a párthierarchia minden egyéb szintje, a mindenkori főtitkári stáb mindig ezen a szinten igyekszik a saját utánpótlását pozícióba juttatni. A nem PB-tag illetve póttag titkárok megoszlása is mutatja ezt a törekvést: a hét nem PB-tag illetve póttag titkárból csak egy volt már hosszabb ideje ebben a funkcióban: az S-frakciós Zimjanyin. Röviddel a kongresszus előtt került ebbe a pozícióba a rekonstruktor Nyikonov, a kongresszuson pedig három rekonstruktor: Razumovszkij, Jakovlev, Birjukova került ebbe a tisztségbe. Valamint egy S: Medvegyev és egy Gromiko-káder: Dobrinyin.

A titkársági pozíciók közül mindenkor „kétszintű” a szervezőtitkárság: egyikük PB-tag, felső szintű szervezőtitkár, a rezsिम mindenkori második embere: a másik pedig alsószintű nem PB-tag vagy póttag szervező titkár: ez volt a Brezsnyev-korszakban hosszú időn át Kapitonov. A hadfelszerelési titkár, a rezsिम mindenkori harmadik embere csak PB-szintű szokott lenni, habár ettől átmenetileg előfordulnak eltérések. Mindenkor csak alsószintű, soha nem PB-tag vagy póttag a népi demokráciák ügyeivel foglalkozó nemzetközi titkár: ilyen volt a Brezsnyev-időszakban hosszú időn át Katusev, majd az átmeneti időben Ruszakov. A többi titkári funkció, a betöltő személy súlyától függően lehet PB-tag, póttag vagy csupán titkár szintű: a civil iparral foglalkozó titkár Dolgih hosszú ideje póttag s a lezajlott kongresszuson is az maradt. A mezőgazdasági titkárok Brezsnyev idején többször feljutottak a PB-tagságig: a hruscsovizmusból ottmaradt, gulyás-kommunista Poljanszkij PB-tag volt a Brezsnyev-korszak első időszakában; 1980–1983 között PB-tagként töltötte be ezt a titkári rezortot Grobacsov is.

A Gorbacsov-vezetés is láthatóan el akarta kerülni azt a látszatot, hogy a kongresszus vezetési változást hoz. A személyi változások nagy része a felső vezetési szinteken még a kongresszus

előtt megtörtént. A 12 tagú PB-be a kongresszuson egy új tag került be: Zajkov (az S-frakció új vezetője). Ezzel szemben mindössze öten voltak tagjai az utolsó Brezsnyev-kori PB-nek: Gromiko, Kunajev, Scserbickij, Gorbacsov, Szolomencev; hatan a köztes időszakban kerültek be: Alijev, Csebrikov, Ligacsov, Rizskov, Sevardnadze, Vorotnyikov. A hét PB-póttag közül ketten lettek új tagok a kongresszuson: Szolovjov (S-frakció), Szljunykov (rekonstruktor-frakció). A felsőházi előszobának két régi tagja maradt helyén: Dolgih és Gyemicsev, a köztes időszakban hárman lettek PB-póttagok: Jelcin, Szokolov és Talizin.

A felső szintű vezetés frakciók szerinti megoszlását a következőképpen vázolhatjuk fel: Erősebbnek a rekonstruktor-frakció látszik: a legfelső vezetési magban, a PB-tag titkárok körében hozzájuk tartoznak: Gorbacsov, Ligacsov. A PB-tagok közül: Alijev, Csebrikov, Sevardnadze, Vorotnyikov. A póttagok közül: Jelcin, Szljunykov, Talizin. A nem PB-tag illetve póttag titkárok közül: Birjukova, Jakovlev, Nyikonov, Razumovszkij. Szintenkénti sorrendben: PB-tag titkár: 2 + nem titkár PB-tag: 4 + PB-póttag: 3 + nem PB-tag ill. póttag titkár: 4. Az összesen 26 tagú vezetésből tehát 13 fő.

S-frakció: A legfelső vezetési magból, a PB-tag titkárok közül Zajkov. Feltehetően a frakció feje. A nem titkár PB-tagok közül: Kunajev, Rizakov (feltehetően a frakció második embere), Scserbickij, Szolomencev. Póttagok: Dolgih, Szokolov (a frakció harmadik embere), Szolovjov (feltehetően a frakció negyedik embere). Nem PB-tag titkárok: Medvegyev, Zimjanyin. Összesen: $1 + 4 + 3 + 2 = 10$.

Harmadik triumvir frakció: PB Gromiko, póttag: Gyemicsev (a Legfelső Tanács első elnökhelyettese lett), nem kizárható, hogy nem Gromiko kádere, hanem koalíciós alapon a rekonstruktor-frakciót képviseli a Legfelső Tanács vezetésében; titkár: Dobrinjin $1 + 1 (?) + 1 = 3 (2?)$

A frakciók erőviszonyai hatalmi szintenként az előző sorrend szerint PB-tag titkárok: 2 : 1 : 0; PB-tagok: 4 : 4 : 1; póttagok: 3 : 3 : 1 (?); titkárok: 4 : 2 : 1; Összesen tehát: 13 : 10 : 3 (?)

Az erőviszonyok számbavételénél egyedül az S-frakció tagjainak feltételezése szorul kiegészítő magyarázatra: az elemzett eseteken kívül általában ide soroltuk a megmaradt Brezsnyev-kori

fossziliákat és mindazokat, akiknek köze volt korábbi pályájukon a leningrádi apparátushoz.

Ha feltételezéseink helyesnek bizonyulnak, a vázolt helyzet igen kényes hatalmi egyensúlyt mutat. A rekonstruktőr frakció e felső vezetésben számarányában vagy ugyanakkora súllyal rendelkezik mint a másik két frakció együttvéve vagy éppen csak minimális többsége van. Ez egyrészt azt jelenti, hogy rászorul a harmadik frakció támogatására a vezető szerep biztosítása végett, másrészt azt, hogy az utódlási harcokból vesztesen kikerülő S-frakció a harmadik triumvir frakcióval kötendő paktum esetén is a számára jobb esetben azonos, rosszabb esetben minimális kisebbségi helyzetben van. A rekonstruktőr frakciónak egyértelmű fölénye a hatalmi hierarchia négy szintje közül kettőben van: a PB-tag titkárok és a nem PB-tag titkárok szintjén.

Ez a mintegy patthelyzet jórészt a Brezsnyev halála és a legutóbbi kongresszus között végbement változások eredménye. Mint az előzőekben láttuk a jelenlegi PB-nek 5 olyan tagja van, aki az utolsó brezsnyevkori PB-nek is tagja volt. A frakciók szerinti felállásban az előző sorrend szerint 1 : 3 : 1 volt közöttük az arány. A köztes időszakban végbement változások aránya: 5 : 1 : 0 – a kongresszusi változások mérlege: 2 : 1 : 0.

A Brezsnyev halála utáni helyzethez képest a rekonstruktőr frakció megerősödött, de vitathatatlan vezetési pozícióba nem tudott jutni. Létrejött egy hozzávetőleg paritásos egyensúly-állapot. Ebben a helyzetben nem lehet arra számítani, hogy a Gorbacsov-féle program (bármilyen is az) maradéktalanul megvalósul. A jelenlegi politika a rekonstruktőr és az S-frakció kompromisszumainak eredménye. Arra számíthatunk biztosan, hogy mindkét tábor igyekszik bázisát növelni, s ezáltal a hatalmi harcban helyzetét erősíteni. Egy alapvetően ókonzervatív politikai struktúrában természetes, hogy a vezetés egyes csoportjai, amikor szövetségeket keresnek, a múltban kialakult erővonalak szerint igazodnak és a korábbi helyzetekhez mint hagyományhoz nyúlnak vissza.

A rövid életű Csernyenko-intermezzo idején az S-frakció az ósztálinisták felé igyekezett bővíteni bázisát. Ennek látványos jele volt, hogy a Sztálin-frakció második emberét, az aggastyán Molotovot visszavették a pártba. Ezzel szemben úgy tűnik, hogy a rekonstruktőr frakció a hurscsovizmushoz nyúl vissza. A kong-

resszus előtt ennek jele volt, hogy újra feltűnt a közéletben Adzsubej, Hruscsov veje és a hruscsovi külpolitikai vonal egykori képviselője; publikálták Mikojan emlékiratának egy részletét, méghozzá egy olyan részletet, amely a hruscsovizmus egyik legfontosabb ideológiai tételezését fejtette ki: Sztálin 1941-ben elkövetett hibáit; újra előkerült és külkereskedelmi miniszter lett a Hruscsov-vezetés egyik fontos figurája, az egykori – 1960-ban bukott – KB-titkár: Borisz Arisztov.

A kongresszus előtt ennél többet a hruscsovista hagyományhoz való visszanyúlásban a rekonstruktőrök nem tudtak elérni. A kongresszus nem hozott változást a Hruscsov-időszak értékelésében, nem elevenedtek föl a hruscsovista időszak programjai, jelszavai. A politikai elnyomás jelenségeinek bírálata, a Brezsnyev-időszak ilyen szempontú kritikája, demokratizálási intézkedések meghirdetése a kongresszuson nem hangzott el. A hangvétel inkább antidemokratikus volt: több rend, több fegyelem, semmiképpen sem több szabadság. Brezsnyev rendőrségét fülön fogták korrupciós csínytevéseiért, de azt már nem hánytorgatták fel neki, hogy a lakosság emberi jogait kutyába sem vette. (...)

Az a körülmény, hogy a pártkongresszust követően a művészeti szövetségek kongresszusain: a filmművész kongresszuson és az írószövetség kongresszusán ezek a problémák felmerültek, nem értékelhető a kongresszus következményének, nem vehető olybá, hogy itt a kongresszusi terv lebontásáról van szó. Mivel a szovjet társadalomban ezen szervezetek s a bennük képviselt társadalmi erők autonóm mozgásáról szó sem lehet, vagyis egy szovjet művészeti kongresszuson csak a csúcson kidolgozott forgatókönyv lejátszása történhet, azt kell feltételeznünk, hogy a kongresszus óta történt valami. A kongresszus óta valóban történt egy robbanásszerű változás: Csernobil. Lehet, hogy arról van szó: Csernobil kiélezte az ellentéteket a vezetésen belül, s ez a rekonstruktőr frakció pozícióit erősíthette. Az is elképzelhető viszont, hogy a rekonstruktőr csoport az egykori hruscsovista taktikát követi: ha nem tudtak döntő fölényre szert tenni a kongresszus előtt és alatt, akkor látványos politikai kampánnyal kísérik meg hadállásaikat erősíteni.

A filmművész szövetség kongresszusán felmerült a cenzúra problémája, az a tény, hogy a szovjet filmművészet legjelentősebb alkotásait politikai okokból fektették el a brezsnyevi korszakban.

Ígéret volt ez, hogy be fogják mutatni a dobozolt filmeket. Az írószövetség kongresszusán megfoghatóvá vált, hogy a hruscsovista időszak kézbentartott nonkonformizmusához nyúlt vissza az új kultúrpolitikai vezetés. Ennek a korszaknak egykori reprezentánsai is feltűntek. (...)

Bizonytalanok vagyunk abban, hogy a gorbacsovi gyorsítási program a gazdaságban megvalósul-e, nem sokkal több esélyt adunk a kulturális szféra nyitásának, viszont a gyorsulásnak látjuk egy lehetőségét: a hatalmi harc felgyorsulhat.

1986. július

Két kiegészítés

1) 1986 július

Várható, hogy a rekonstruktor frakció azon a szinten igyekszik az erőviszonyokat előnyére megváltoztatni, ahol a frontok leginkább kiegyenlítettek: ez a nem KB-titkár PB-tagok szintje. Itt mint láttuk a frakciók szerinti megoszlás 4 : 4 : 1. Az S-frakcióhoz tartozóak közül a leggyengébb pozíciója Kunajev kazah első titkárnak van. Szomorú sorsát gyanítjuk. Nemsokára ki fog derülni, hogy ez a jeles régi elvtárs korrupciós rekordokat döntött (mérvadó moszkvai körök szerint háreme is van) és hosszú időn át megtévesztette az egyébként ismeretesen csalhatatlan KB-t is.*

2) 1986 szeptember

Ezidáig semmi jele nem volt annak – ahogyan ezt a szöveg is írja – hogy a felsőszintű ideológiai titkár posztja be volna töltve. A helyzet megváltozott: 1986. július 24-én a PB irányelveket dolgozott ki a Kommuniszt elméleti pártfolyóirat működése számára. Ezt akkor a PB-ben Ligacsov terjesztette elő. Ez azt mutatja, hogy ő a felsőszintű ideológiai titkár. Nem tudjuk, hogy korábban is ő volt-e már ez, vagy újólá ruházták rá ezt a reszortot. A trónörökösi investitúrát tehát Ligacsov most (?) megkapta. Emlékeztetünk rá, hogy Szuszlov halála után Andropov ebben a reszortban lett trónörökös, Andropov főtitkársága alatt Csernyenko töltötte be ezt a tisztséget (miközben a második legfontosabb hatalmi pozíciót, a felsőszintű szervezőtitkárságot Gorbacsov töl-

---

* Kunajevet azóta csakugyan leváltották. – *A szerk.*

tötte be). Csernyenko alatt történt először, hogy a trónörökösi investitúra: az ideológiai titkárság és a második hatalmi pozíció, a felsőszintű szervezőtitkári poszt egy személy: Gorbacsov kezébe került. Most ez a helyzet ismétlődött meg Ligacsov esetében, azzal a különbséggel, hogy a kettős tisztséget most a főtitkár frakciójának második embere viseli.

K. GY.

A szerkesztő jegyzete

A fenti elemzés, mint ezt a budapesti szerző is hangsúlyozza, több hipotetikus elemet tartalmaz, ezenkívül annak is ki van téve, hogy a szereplők időközben tábort váltanak. Ugyanúgy, mint a Brezsnyev-féle „gulyás-kommunisták” Hruscsov megrendülése idején.

Ezt a megjegyzést Ligacsov személye váltja ki belőlünk, aki a cikk írása óta a Gorbacsov-frakció második emberéből a G-ellenes tábor vezető emberévé lépett elő (megnyilatkozásai szerint). Vagy legalábbis átállást készít elő.

Párizs, 1987 szeptember

Gorbacsov-modell, Kádár-modell

A Gorbacsov-vezetés nagy feltűnést keltő politikai lépései felvetik azt a kérdést, hogy a szovjet rendszer „politikai modellváltás” előtt áll-e. Ebből az így feltett kérdésből rögtön az a második is adódik, hogy – amennyiben politikai modellváltás van kibontakozóban – ez az első ilyen modellváltás lesz-e, avagy a szovjet típusú társadalmi-gazdasági rendszerekben eddig is többféle politikai modell volt megkülönböztethető? Ha ez utóbbit feltételezzük, akkor egy további kérdés az, hogy ezek a különböző politikai modellek időben különülnek-e el, időbeli történeti fejlődési szakaszokhoz rendelhetőek-e hozzá vagy helyi fejlődési sajátosságok szerint alakultak-e ki?

Mármost köztudomású, hogy a szovjet rendszer bizonyos nagyon általános ismérvei minden időszakban és minden helyi változatban azonosak: minden szovjet rendszer központi szervező tényezője az iparosítás, ez az iparosítás mindenütt a termelés extenzív bővítésével történik, azaz lényegében azonos termelékenységi berendezések mennyiségi gyarapításával s nem úgy, hogy az újratermelési ciklusok során egyre termelékenyebb berendezések állnak működésbe. Voltaképpen ezt – az extenzív bővítést – foglalja tantételbe a nehézipar elsőbbségére vonatkozó sztálini követelmény, amelyet ugyan ma már nem hangoztatnak, de soha vissza sem vontak. Ha az extenzív bővítés valóban a szovjet rendszer természetéhez tartozik, akkor ebből az következik, hogy a szovjet gazdaságnak nincsen immanens (belső) késztetése az intenzív gazdasági növekedésre való átállás irányában. Ez esetben viszont a Gorbacsov-program nem pusztán technikai jellegű, gazdaságpolitikai, hanem a rendszer lényegébe vágó változtatásokat feltételez.

Tovább sorolva a szovjet rendszer legáltalánosabb jellemzőit: az egypártrendszer, a rendőrállamiság, a párt mint a funkcionális apparátusokat megkettőző ellenőrző apparátus a szovjet rendszereket minden időben és mindenütt jellemzi. Amennyiben ezeket az ismérveket tekintjük modell-meghatározónak, úgy a szovjet rendszerben eleddig csupán egyetlen politikai modell létezett. Ha azonban ezeknek az általános tényezőknek a működését nézzük, jelentős különbségek észlelhetők. Elsősorban időben. A Szovjetunió és a szovjet blokk európai országai 1953-ig, Sztálin haláláig az ipar fejlesztését erőltetett, a lehetőség szerint a maximumhoz közelítő ütemben fejlesztették. Erre a társadalmat maximális terror kényszerítette. E kettő az állandó mozgósítás állapotát jelenti: az uralmi apparátus állandó kampányokkal mozgósítja a társadalmat, magát az apparátust pedig a periodikusan ismétlődő tisztogatás tartja mozgósított állapotban. Ennek az állandó tisztogatásnak mozgósításból bomlasztásba forduló hatása viszont arra mutat, hogy a maximalizált ütemű növekedés-erőltetésnek határai vannak időben. Ezt elérve – Európában 1953 után – a szovjet-rendszerek más stratégiára kényszerültek mind a gazdasági növekedés, mind az uralomfenntartás tekintetében. A gazdasági növekedés maximalizált üteme helyébe lelassított ütem lépett. Amíg a gazdasági növekedés szervező stratégiája mindig újabb és újabb gazdasági tevékenységek létrehozása volt, addig az új stratégiában a fennálló gazdaság egyszerű önfenntartása lett a cél. A politikai uralomfenntartás módszere a társadalom permanens mobilizációjából átváltott a társadalom permanens demobilizációjába. A fanatikus politikai azonosulás mímelésének állandó kényszere fokozatosan elhalt, s helyébe kívánatos alattvalói magatartásként a politikai közömbösség lépett. A feszített ütemű időszakban a gazdasági erőforrások elosztását a fejlesztési kampányfeladat, a létrehozandó új ágazat határozta meg; az egyszerű önfenntartás szakaszában az erőforrásokért az érdekelt funkcionális és területi-igazgatási apparátusok kulisszák mögötti elosztási harcot folytatnak. A korábbi szakaszban a tisztogatási hullámok elnyomták ezt a fajta apparátusközi elosztási rivalizálást; az új szakaszban, nem lévén más szervező elv – profitorientáció és fejlesztési program híján – a termelési apparátusok kulisszák mögötti politikai érdekharca dönti el a beruházási prioritásokat. A periodikus tisztogatás megszűntével és a fanatikus

politikai azonosulás kieroszakolásának abbamaradásával a rendőr-állami terror a valóságos ellenállás megelőzésére és elfojtására korlátozódik. Az ideológia hallgatólagosan leértékelődik, a marxizmus–leninizmus mint legitimáló tényező helyébe a nacionalizmus lép.

Mindezek, úgy gondolom, alapot adnak arra, hogy a legáltalánosabb rendszerjellemzők megmaradása ellenére is a mobilizálás és a demobilizálás működtető közegét két különböző politikai rendszernek tekintsük az azonos társadalmi rendszeren belül. De míg az 1953 előtti rendszert viszonylag könnyű immanensen leírni és jellemezni, addig az 1953 óta – azaz jóval hosszabb ideje – fennálló modell jellemzése már sokkal bajosabb. Nem tűnik termékenynek az a megközelítés, amely ezt a modellt a megelőzőhöz viszonyítva jellemzi, mint annak valamiféle aberrációját, deformálódását, devianciáját. Ebben a megközelítésben ui. a sokkal rövidebb ideig fennállott sztálini modell valamiféle klasszikus változatként jelennék meg, aminek pedig már a fennállás időtartama is ellentmondana. Fordított megközelítéssel messzebbre jutunk: a szovjet rendszer kialakult, ha úgy tetszik normál formája, önmagát változatlanul reprodukáló közönséges létezése az 1953 utáni modell, a sztálini feszített szakasz pedig ennek létrehozó fázisa. Ha van klasszikus modell, akkor az nem a sztálini, hanem a hruscsovi–brezsnyevi.

A két utóbbi név egymás mellé helyezése felveti a kérdést: ezek vajon ugyanazt jelentik, vagy az ő időszakuk között is esetleg modellkülönbség van? 1953 után továbbá „horizontális” különbségeket is számításba kell venni. A sztálini korszakban a szovjet blokk országai az egyetlen Jugoszlávia kivételével egyértelműen ugyanazon politikai modellhez tartoztak. 1956 után azonban egyre nagyobb mértékben mutatkoznak az egyes blokk-országok között különbségek. Nincs kizárva, hogy ezek oly mértéket öltenek, hogy horizontális értelemben is több modellt különböztethetünk meg.

A szovjet blokkhoz tartozó országok 1953 utáni, sajátosan posztsztalinista vonásai nem olyan markánsak és egyértelműek, hogy immanens jegyek alapján különböztethessünk meg eltérő politikai modelleket. Kénytelenek vagyunk egy rossz hírű, mégis kényszerűen sokszor alkalmazott segédeszközhez, az analógiához folyamodni; végtére is tudományosan nem ritka eljárás, hogy

ameddig valamilyen jelenségkör leírására nem találjuk meg az ahhoz adekvát nyelvet, valamely gondolati hagyományt idézünk fel s azt használjuk kiegészítő nyelvként új jelenségek leírására. Mielőtt azonban segítségül hívott analógiákra rátérnék, megkísérlek bizonyos modellbeli eltéréseket immanensen jellemezni. Az imént szó esett a politikai mozgósítást felváltó demobilizációról, politikai közömbösítésről. Míg ez a Szovjetunióban és az ún. népi demokráciák többségében fokozatosan, lépésről lépésre, s — ami fontosabb — rejtetten, mintegy a felszín alatt ment végbe, nem meghirdetett, jelszavakba és doktrinákba foglalt politikaként, hanem a politikai úzus alig észrevehető, kis lépésekben történő megváltozásával, — egy népi demokráciában, Magyarországon, a sajátos körülmények ezt másként alakították. Magyarországon a posztsztalinista módszer mint az 56-os forradalom utáni konszolidációs politika jelentkezett. Ez a konszolidációs politika lényegében nem különbözött a mindenütt valamilyen módon és valamilyen üteműen kialakuló posztsztalinista tendenciáktól, csak éppen nyiltabban, gyorsabban és koncentráltabban lépett színre. A konszolidációs helyzetben érthető és hirdethető volt, hogy a vezető az ellenséges érzelmű fellázadt lakosságot meg sem kísérli egycsapásra a maga oldalára állítani; elfogadható volt, hogy a vezetés a lakosság többsége esetében megelégszik azzal, ha az — lemondva a rendszer ellenséges elutasításáról — vele szemben politikailag közömbös. Ezt foglalta elvi doktrinába a nevezetes jelszó: „aki nincs ellenünk, az velünk van”. Ezt átmeneti helyzetként hirdették meg, de az elmúlt harminc év alatt soha nem merült fel, hogy a politikai vezetés visszatérjen a régi gyakorlathoz, mely az állampolgároktól a rendszerrel való fanatikus politikai azonosulás szüntelen kinyilvánítását követeli. Véglegesen, s nem csupán szükségmegoldásként a politikai közömbösség maradt a megkövetelt alattvalói magatartás. A kialakult gyakorlatban ez azt jelenti, hogy egyik politikai fél sem szól bele a másik dolgába: az állam nem szól bele a magánéletbe — azt nem indoktrinálja ideológiailag — az alattvaló viszont nem szól bele a politikába.

A konszolidációs helyzetben az 1956 utáni magyar vezetés kénytelen volt lemondani a sikerpropagandáról is, hiszen ez provokálta volna a lakosságot. A sikerpropaganda — ugyanúgy, mint a maga idejében az ún. személyi kultusz — nem egyszerűen bizantinizmus, hanem fontos politikai eszköz. A sikerpropaganda

mind minőségileg, mind mennyiségileg megvonja a megengedhető kritika határát: minőségileg: értelemszerűen nem vonhatók kétségbe a propaganda által eredménynek magasztalt dolgok; mennyiségileg: az ártalmatlan részletkritika a sajtóban-tömegkommunikációban nem lehet több mint a sikerpropaganda kb. egyharmada. A politikai közömbösítés — e sikerpropaganda nélkül — csak az egyértelműen politikai kritikát, elsősorban a rendszerbírálatot tiltja, az ennél ártalmatlanabb kritika megengedhető mértékét meghatározatlanul hagyja. Mindezek leértékelik az ideológiát, mivel az megszűnik a lojalitás kikerülhetetlen kinyilvánítási módja lenni. A marxizmus—leninizmus megmarad kötelezőnek, de politikai kritikát nem tartalmazó írások esetében nem firtatják többé, hogy a szerző marxista-e vagy sem. A többször feltett kérdésre, hogy van-e sajátos „magyar modell”, van-e sajátos „kádárizmus”, az első megközelítésben ez a válasz adható: a „kádárizmus” a posztsztalinista politikai közömbösítésnek a sajátos konszolidációs helyzetben kialakult legtisztább formája.

A politikai semlegesítés azonban nem az egyetlen kiemelendő sajátosság. Még egy sajátosságáról kell szólni, de ezt már csak analógiákkal lehet leírni. Mint fentebb említettük, a posztsztalinista korszakban a gazdasági erőforrások elosztásának fő eszközévé az elosztásban érdekelt apparátusok érdekharca válik. Ez az érdekharc oly mértékben a kulisszák mögött, a felszín alatt, csak közvetett jelekből kikövetkeztethetően zajlik, hogy általános jellemzésére analógiákhoz kell folyamodni. Két analógiával fogunk próbálkozni; az egyik igen távoli: a rendiség és az abszolutizmus analógiája; a másik egy kicsivel közelebbi a jelenhez, mivel a marxista gondolatkörből származik: a bonapartizmus.

Ha a központilag elosztott gazdasági erőforrásokért hadakozó részapparátusokat, a nagy gazdasági területek, főágazatok irányító apparátusait, valamint a hatalmi, igazgatási területek apparátusait — a fegyveres erőket, a politikai apparátusokat, a helyi közigazgatás apparátusait —, a rendekhez hasonlítjuk, velük szemben az elosztó hatalmi központ az uralkodóval azonosítható. Ahogy egykor az uralkodó központi hatalma tartotta egyensúlyban az egymással hadakozó rendek követeléseit, a posztsztalinista szovjet rendszerben is az uralmi központ biztosít bizonyos fajta egyensúlyt. A posztsztalinista rendszer fejlődési tendenciája konzervatív az alábbi értelemben: míg a sztalinista iparosítási program

újabb és újabb még nemlétező gazdasági ágazatokat igyekezett létrehozni, s míg a piacgazdasági rendszerekbe az új szükségletek új keresletet teremtenek s ebbe az irányba terelik a gazdasági felhalmozást, addig a posztsztalinista elosztási érdekharcban a fennálló legnagyobb gazdasági ágazatok rendelkeznek a legerősebb apparátussal és befolyással, nekik van a legtöbb esélyük beruházás kiharcolására, tehát a tendencia az, hogy szokásosan a már legnagyobb fejlődik a legnagyobb mértékben. Új fejlesztési irány kezdeményezése, új szükségletek tekintetbevétele csak a központtól indulhat ki. Ha az nem rendelkezik a részapparátusokkal szemben elegendő kényszerítő erővel, a rendszer tendenciája az elavulás. Szükséges a központi hatalom a gazdasági és ellátási egyensúly megőrzésére is; valamint azért, hogy fékezze a rivalizáló részapparátusok részéről jelentkező állandó nyomást a beruházási szint növelésére. Az analógia maga mutatja, hogy két út, két modells helyzet lehetséges: az egyik a szoros értelemben vett egykori abszolutizmussal analóg helyzet, amikor a központ rendelkezik az egyensúly és az új impulzusok kikényszerítéséhez szükséges erővel, a másik a rendek túlsúlya. Ez utóbbi ad analógiát a 17. századi rendi köztársaságokkal vethető össze, a Jan Sobieski-kori Lengyelországgal és a Fehérhegy előtti Csehországgal. Ez a helyzet rövid idő alatt az összeomláshoz vezetett. (Ezzel analóg fejlődést mutatott a Gieriek-Lengyelország gazdasági összeomlása is.) Azonban a posztsztalinista rendiségnek van még egy másik, tipikusabb útja is: a Brezsnyev-kori stagnálás, az, amelyet a Gorbacsov részéről jövő bírálólat „pangásnak” nevez.

Az egykori abszolutizmus hatalmi bázisa nem szorul bővebb ismertetésre. Melyek azonban a posztsztalinista vezetési központ hatalmának alapjai, amelyekre saját apparátusa „rendi” törekvéseivel szemben is támaszkodhat? Első látásra nem tűnik ez problémának: hiszen a részapparátusok ellenőrzésére külön második apparátus van, melynek épp az a feladata, hogy amazok partikuláris törekvéseivel szemben érvényesítse a központi akaratot. Erre szolgál a pártapparátus, s ezen túl még az állambiztonsági szervezet is. A posztsztalinista helyzetben azonban ezek is „rendiesedtek”, saját partikuláris törekvéseik vannak, s a részapparátusok rendi autonómiájának biztosítása nem kevésbé gondjuk, mint a központi akarat érvényesítése. Hruscsov a desztalinizációs politikát kezdetben afféle abszolút monarchaként kény-

szerítette az apparátusokra, s később abba bukott bele, hogy más támasza nem lévén, mint a főtitkári rang, a Sztálin idejéből örökölt tekintélye, védtelen volt apparátusával szemben. Ha azt nézzük, hogy az apparátussal szemben hogyan építhető ki ellenük is alkalmazható hatalom, akkor nem találunk kielégítő analógiát az abszolutizmusban. Itt kíséreljük meg alkalmazni a bonapartizmus analógiát. Marx értelmezése szerint – s analógiánk szempontjából mindegy, hogy a leírás valóban illik-e az egykori II. Császárságra – a második Bonaparte uralma arra épült, hogy „egyensúlyozott” a burzsoá uralkodóosztály és a proletariátus között, oly módon, hogy egymás ellen játszotta ki őket, egymással sakkban tartotta a két felet. Eltérően Hruscsovtól, ehhez hasonló helyzetet tudott kialakítani Magyarországon a Kádár-féle vezetés. 1957–1962 között ez a vezetési központ is saját apparátusa ellenállásába ütközött a részleges desztalinizáció és a konszolidációs stratégia, a lakosság politikai neutralizálása tekintetében. A politikai semlegesítés sértette az apparátus rendi érdekeit, mivel leértékelte a lakossággal szembeni privilégiumaikat. Kádár felül tudott kerekedni egy olyan tényezőnek köszönhetően, amellyel Hruscsov nem rendelkezhetett. Ez a faktor ugyanis maga Hruscsov volt. Az akkori szovjet vezetés rákényszerítette az ellenálló magyar apparátus-rendekre Kádárt és politikáját, mivel a „tabula rasa” helyzetbe került Magyarországon kívánta berendezni a hruscsovista minta-rendszert, mintegy saját hazai politikája kísérleti telepét.¹ Az így felülkerekedett Kádár-vezetés azonban nem elégedett meg ennyi hatalmi biztonsággal. Az apparátus ellenállásával szemben mindaddig, amíg politikai múlt nélküli fiatalokból új funkcionárius gárdát ki nem nevel, valami módon a lakosságra kellett támaszkodni. Mivel a nemkommunista felnőtt és érett korú lakosság még 56 levert táborát alkotta, innen új apparátust toborozni nem lehetett. Egyet lehetett megkísérelni: a politikailag közömbösített lakosságot kijátszani bonapartista „ellensúlyként” az apparátussal szemben, miközben az természetesen továbbra is elnyomja ezt a lakosságot. A lakosság az adott helyzetben nem volt a vezetés részéről annak apparátusa ellen mogósítható, de olyan helyzetet kellett teremteni, hogy szükség esetén még

---

¹ Lásd erre vonatkozóan Fehér Ferenc tanulmányát (Magyar Füzetek, 8) – *A szerk.*

erre is sor kerülhessen. E mozgósítási lehetőséget a vezetés soha nem akarta alkalmazni, nem akarta, hogy ilyen mozgósításra tényleg sor kerüljön; azt akarta, hogy a pusztán lehetőség sakkban tartsa az apparátust. Ehhez egyrészt szimbolikus politikai aktusokra volt szükség, másrészt potenciális közvetítő tényezőre, amely mintegy politikai képviselője a lakosságnak s amelyen keresztül szükség esetén a tömeg mozgósítása megtörténhet. A szimbolikus lépés az 1960–63 között végrehajtott amnesztia volt, amelynek során kiengedték a felkelésben való részvétel miatt bebörtönzötteket, s amelyet egy ún. megbékélési politika követett. Habár az amnesztiában részesültek nem lettek újra teljesjogú polgárok, s börtönviselt helyzetük hátrányait jóideig tovább viselték, ahhoz képest, amihez hasonló helyzetekben a nép a sztálini korszakban szokott, a visszailleszkedés viszonylag könnyű volt. A szabadon bocsátottak politikailag aktív elitje, a korábbi pártellenzék és a forradalom vezető gárdája nem kapott lehetőséget politikai aktivitásra, de éveken át a társadalom hallgatólagosan politikai elitjének számított. Ennélfogva a megbékélési politikának velük kellett olyan viszonyt kialakítania, amelynek révén a vezetési központ szükség esetén rájuk támaszkodva mozgósíthatja a társadalmat az apparátus ellen. Ez a sajátos egyensúlyozási lehetőség a Kádár-Magyarországon valóban abszolutizmust hozott létre, nem rendi köztársaságot. A szükség esetén ellenük mozgósítható neutralizált lakossággal sakkbantartott apparátusra ez a vezetés olyan politikai lépéseket tudott rákényszeríteni, melyekre más országokban a vezetéseknek nem volt módja. A hetvenes években, a hitelek felvétele idején a magyar vezetés oly mértékig tudott ellenállni a beruházások növelésére irányuló nyomásnak, hogy elkerülte a Lengyelországhoz hasonló összeomlást. Az apparátussal szembeni vezetői mozgástér kiterjedését és határait a gazdasági reformok sorsán mérhetjük le. A bonapartista mozgástér lehetővé tette, hogy reformokból program legyen és annak megvalósításába is belekezdjenek; a program végrehajtására már nem volt elég tág ez a mozgástér.

A magyar helyzet legfontosabb jellemzője egy fajta beszélő viszony a társadalommal. Ahhoz, hogy az apparátus nyomását lakossági nyomás ellensúlyozza, hogy a vezetés a kettőt egymás ellen kijátszhassa, nem lett volna elég a fogyasztási szint jelentős növelése — ez Kelet-Németországban is megvolna —, sem a poli-

tikai terror csökkentése (Románia kivételével ez mindenütt fokozatosan csökkent 1953 után). Ehhez olyan társadalmi tényező jelenléte is kellett, melyet a társadalom hallgatólag esetleges politikai vezető elitjének tekint, s amellyel a vezetés is fenntart bizonyos konszenzust. A magyar rendszer berendezkedési időszakában a levert forradalom korábbi vezetői automatikusan betöltötték ezt a szerepet, s a velük szemben gyakorolt megbékélési politika megteremtette a vezetés vele való konszenzusának minimumát; megvolt az a minimális politikai „beszélő viszony”, amely által a vezetés szükség esetén ezekhez a körökhöz fordulhatott együttműködést keresve.

Itt jutunk el Gorbacsovhoz. Az új szovjet vezetés az előtt a feladat előtt áll, hogy a Brezsnyevtől örökölt „rendi köztársaságot” abszolutizmussá alakítsa, a vezetés számára megszerezze az apparátus kényszerítésének azt a minimumát, amellyel a Kádár-vezetés rendelkezik, vagy legalábbis bizonyos időben rendelkezett. Csak így kényszeríthet rá az apparátusok tehetetlenségére és kényelmességére bizonyos korszerűsítést. De ez az előfeltétele az átfogó ipari rekonstrukció végrehajtásának is, mely a részapparátusoknak annyi munkát ad, hogy emezek mindenáron el akarják kerülni, s a régi utat akarják járni (új beruházásokat kapni, megúszni a régiékhez való nyúlást). Minderre a Gorbacsov-vezetés is csak akkor lesz képes, ha az apparátus feje felett a néphez fordulhat, ha szükség esetén mozgósíthatja „a tömegeket”. Ez azonban a Szovjetunióban sem mehet másként mint úgy, hogy a vezetés konszenzust alakít ki olyan társadalmi tényezőkkel, melyeket – feltételezése szerint – a társadalom elismer hallgatólagos képviselőjének.

Úgy tűnik, Gorbacsov első próbálkozása, hogy ilyen reprezentatív politikai réteggel szót értsen a műszaki értelmiség, a mérnökök felé irányult (1986-ban). Eredménytelen maradt: a szovjet mérnök nem olyan tekintélyű, társadalmi súlyú réteg, hogy ilyen feladatot betölthessen. Már e rövidéletű, a műszaki értelmiség felé kacsintgató kampány idején felvetődött a kérdés, hogy egy modernizációs programmal fellépő vezetés miért a modernizációs hadsereg káplárjaihoz és tizedesihez fordul, miért nem a modernizáció generálisaihoz: a tudósokhoz, professzorokhoz, kutatókhoz. Pedig, ha valaki, akkor ez volna az a tényező, melyet a szélesebb társadalom hallgatólagosan képviselőjének tarthat, s amellyel

politikai konszenzusra jutva a néma társadalomig lehet eljutni, szükség esetén azt mozgósítva. A tudósokon keresztül megcímzett társadalommal már az apparátust is nyomni lehet. Igen, de a tudósok jövedelme magasabb annál, sem hogy fizetésemelési ígérekkel lehessen feléjük közelíteni, mint a mérnökökhöz. Társadalmi presztízst nem kell sajtókampánnyal emelni, s modernizációs frázisokkal, a détente politika esetleges nagyobb hangsúlyozásával sem fizethetők ki. Ez a társadalmi típus, a főfoglalkozású tudományos kutatók társadalma viszont a szovjet politikai disszidencia melegágya. Az ismert politikai ellenzékiek szinte kivétel nélkül korábbi tudományos kutatók, mögöttük a tudós társadalom széles körének hallgatólagos rokonszenve áll. Ezt a tudós társadalmat politikai partnerré, szövetségessé tenni csak a disszidenciának tett engedménnyel lehetett. Csak a disszidensekkel szembeni megbékélési politika lehetett olyan szimbolikus politikai jelzés, amelyből a tudós társadalom megérti, hogy a vezetés komolyan gondolja demokratizálási jelszavait. Ezért volt az első és legfontosabb megbékélési gesztus Gorbacsov telefonbeszélgetése a tudósi ellenállás szimbolikus megszemélyesítőjével, Szaharovval. Látható volt, hogy ez utóbbit az új vezetés, személy szerint partnerévé akarta tenni. Aláhúznám itt, hogy a Szovjetunióban nem maguk a kiengedett disszidensek töltik be a társadalom és a vezetés közötti politikai közvetítő szerepet, mint Magyarországon az 56-osok — ehhez ezek a disszidensek nem eléggé tekintélyesek a szovjet társadalom szemében —: a társadalom reprezentánsai a tudósok, s a disszidensek felé tett gesztusok a tudósokkal való politikai partnerséget hivatottak létrehozni. Hasonló a helyzet a művészeti életben tett engedményekkel; betiltott művészek megszólaltatásával, eddig tiltott művek bemutatásával. Régi kelet-európai hagyomány szerint az írók és művészek is olyan reprezentatív értelmiségi csoportot alkotnak, amelyet a társadalom hallgatólag politikai képviselőnek tekint. Ezzel az értelmiségi elit-csoporttal is csak valódi politikai engedmények teremthetik meg a vezetés számára a konszenzust.

A társadalom és az apparátus közötti egyensúlyozás megteremtésén kívül az új vezetésnek táborra is van szüksége ehhez a politikához az apparátuson belül, annak minden szintjén. Ennek kialakítása ugyanolyan természetű feladat, mint a néptömegekhez

való „bonapartista” viszony létrehozása. A vezetés legfelső szintjén feltehetően megvan a Gorbacsov vezetés tábora. Eggyelkettővel-hárommal alacsonyabb szinten – ez még mindig igen magasfokú vezetési szint – a csúcsvezetési mag tagjaihoz személyi hívekként, klientúraként kapcsolódnak az új vezetéshez sorolható csoportok. Csakhogy ez a „hűbéri” viszony nem épülhet le többszáz fokozatú láncolatként az alsó vezetési szintekig. Politikai tábor nem alakulhat személyi klientúrák láncolataként. Csak a politikai azonosulás sorolhat egyes személyeket politikai táborba. Aktuális politikai jelszavak ehhez nem elegendők. A demokratizáló jelszavak sem. Nem adnak biztos politikai támpon-tot, hiszen bizonyos helyzetekben mindenfajta vezetés folya-modik demokratikus jelszavakhoz. A bürokratikus önkény bírálata, külpolitikai détente-retorika, sőt húsz éve már a gazdasági reform retorikája is a politikai szótár olyan tartozékai, amelyek alkalmanként minden szovjet típusú rendszer használatában elő-fordulnak. Aki erre specializálja magát, ilyen jelszavakat talál bőven Sztálin írásaiban is, de ha Pol Pot beszédei hozzáférhetőek volnának, biztosan ott is megtalálnánk őket. Csak a sztálinista múlt bírálata adhat hitelt érdemlő jelzést az apparátus tagjainak arra vonatkozóan, hogy a vezetés komolyan gondolja a demok-ratizálást. Ha letartóztatnak egy sor állambiztonsági funkcioná-riust rendőri önkény miatt, ez lehet csupán egy garnitúracsere kísérőjelensége, aminek lezajlása után az új apparátus ugyanazt csinálja, mint a régi. Azt, hogy a vezetés valóban demokratizálásra gondol, csak az jelezheti, ha utal közben az egykori moszk-vai perek korának rendőrállamiságára, s az új önkényt ehhez ha-sonlítva ítéli el. Ezért nem volt elkerülhető a Gorbacsov vezetés számára a történelmi kontinuitás Brezsnyev-kori hangoztatásának legalábbis részleges feladása.

Összegezve tehát: a Gorbacsov-modell lényege a szovjet poszt-sztálinista rendszert „rendi köztársaságból” abszolutizmussá alakítani, mégpedig elsősorban azért, mert ez a feltétele a szüksé-gessé vált ipari rekonstrukciónak.² A nagy változások tengelyében voltaképpen ez a szerény cél áll. Ha Gorbacsovnak ezt a tervet sikerül nagyobb drámai harcok nélkül keresztülvinnie, akkor

---

² Lásd ugyanebben a kötetben Kibicz Gyula cikkét a szovjet vezetésen belüli főbb frakciókról (55. old.) – *A szerk.*

eléri azt, amibe Hruscsov belebukott, vagyis az eddiginél hatékonyabb központi hatalmat az apparátus-rendiség fölött. Ha azonban erős ellenállásba ütközik, a kiélezett harc dinamikája esetleg túllendíti az eredeti pozíción, amivel – talán – megnyílna az út egy valódibb demokratizmus felé.

MEGJELENT

Gosztonyi Péter

A MAGYAR HONVÉDSÉG A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚBAN

című 500 oldalas könyve, térképekkel, képekkel és eddig ismeretlen, vagy alig ismert dokumentumokkal. A könyv nemcsak a keleti front hadieseményeiről számol be, hanem ismerteti a háború előtti magyar kormányok bel- és külpolitikáját is, különös tekintettel a magyar katonapolitika kialakítására. Ezenkívül beszámol a különböző szélsőséges politikai pártok (a Nyilaskeresztes Párt, a Kommunisták Magyarországi Pártja) működéséről és a honvédségre gyakorolt (vagy nem gyakorolt) befolyásáról. Tárgyalja továbbá a hazánkkal szomszédos népek magyarelles politikáját és végül az 1944/45-ös sorsdöntő éveket. Ennek során képet kap az olvasó Magyarország német megszállásának történetéről, Horthy kormányzó és köre sikertelen kiugrási kísérletéről, Szálasi és a szélsőjobbaldali erők október 15-i puccsáról. Végül foglalkozik a Magyar Királyi Honvédség 1945 márciusi és áprilisi működésével, a végső katonai és politikai összeomlással. Az utolsó fejezetekben a Honvédség háború utáni sorsáról olvashatunk. A Függelék fontos dokumentumokat és 24 oldalnyi eredeti képanyagot közöl. A munkát 11 oldal névmutató egészíti ki.

A kötet ára 25 US dollár, ill. ennek megfelelő összeg; ezen összeg befizetése postai befizetési lapon vagy csekken történhet. Megrendelési cím: A. C. Ungherese, Via della Conciliazione 44, I-00193 Roma.

„A bizonytalanság fázisába léptünk”

– *Budapesti beszélgetés Kis Jánossal az új szovjet politika kihatásairól* –

Az alábbi interjút Kis János, a budapesti *Beszélő* szerkesztője a párizsi *Nouvelle Alternative* c. folyóiratnak adta franciául 1987. február végén. (1987/6. szám)

– *Jól tájékozottak a magyarok a szovjetunióbeli „változásokról”?*

– Magyarországon bőségesebbek a szovjet helyzetről szóló információk, mint az NDK-ban vagy Csehszlovákiában. De azért van bizonyos cenzúra. A sajtó némileg ködös szavakban tudósított Szaharov szabadulásáról, azt azonban nem közölte világosan, hogy személyesen Gorbacsov telefonált neki és hívta vissza Moszkvába. Ugyanígy meg kellett várnunk Geraszimov külügyminisztériumi szóvivő sajtótájékoztatóját ill. az arról szóló beszámolót, hogy tudomást szerezzünk szovjet zsidók tüntetéséről és a civilruhás rendőrökkel történt dulakodásáról. Az is előfordult, hogy meghúzták Gorbacsov egyes beszédeit.

– *Mivel magyarázható ez a magatartás?*

– Véleményem szerint a magyar vezetésnek a szovjetunióbeli „változások” iránti óvatosságával. Bizonytalannak ítélik Gorbacsov esélyeit és tartanak a módszereitől. Természetesen egyes reformokat a „magyar modell” ihletett. De nálunk ezeket a reformokat óvatosan, húsz év alatt fokozatosan vezették be, azzal a céllal, hogy elkerüljék a konfliktusokat és leszereljék velük a társadalmat. Ezzel szemben Gorbacsov a bürokratikus hatalmi szférán kívül eső szektorok mozgósításával igyekszik nyomást gyakorolni a bürokráciára. Nemcsak az alkotó értelmiségben, hanem minden társadalmi csoportban, közgazdászokban, mér-

nőkökben, munkásokban keres támaszt a maga számára. Kétségtelen, hogy nehéz meghatározni, melyek a mozgósítható társadalmi csoportok, s bizonyára még nehezebb hatni rájuk. Viszont egyértelmű, hogy ki ellen irányul az akció: a reformellenes pártapparátus ellen. A magyar vezetők nagyon rossz szemmel nézik ezt a módszert, mivel attól félnek, hogy valami járványos kórt tartalmaz, ami megtámadhatja a politikai stabilitást. Magatartásuk árnyaltabb ugyan, ám alig különbözik a csehszlovák és kelet-német vezetőkétől. Mindnyájan ugyanabban a formulában kerestek menedéket: „minden ország saját nemzeti útját követi”. Nemrégén a magyar külügyminisztériumi államtitkár összegezte a rádióban a hivatalos álláspontot: „Rokonszenvvel követjük a szovjet fejlődést, de nem kell utánoznunk...”.

– *És hogyan reagál a magyar lakosság?*

– Szaharov szabadulásáig szinte teljes volt a közömbösség. Azóta egyre nagyobb az érdeklődés a politika iránt fogékonyak körében, nemcsak az értelmiség soraiban. Szaharov rehabilitálása valóban hasznos sokk volt. Annál is inkább, mivel nálunk már régóta kiszabadultak az 1956-os politikai foglyok, de soha nem lettek teljesen rehabilitálva. Ők nem mondhatják el véleményüket a televízióban. Ez pedig hatalmas különbség! Végül is Gorbacsov, elődeitől eltérően, kezd népszerűvé válni a magyarok körében.

– *Milyen hatással lehetnek a magyar helyzetre a Szovjetunióban zajló változások?*

– Ha folytatódik ott az „új vonal”, itt elkerülhetetlen következményekkel fog járni. Mégpedig belső okokból: Magyarország gazdasági, társadalmi és erkölcsi válsággal küzd, amely évről évre súlyosbodik. A nyolcvanas évek elejéig a fogyasztói társadalom felfedezése eufórikussá tette az országot. Az emberek úgy gondolták, hogy jó kormányuk van. Ez az időszak a pénzkeresésre és a magánélet berendezésére irányuló ügyeskedések diadala volt. Jelenleg egyre erősödik az az érzés, hogy a kormány képtelen megoldást találni a problémákra: az inflációra, a reálbérek csökkenésére, a technológiai elmaradottságra, az infrastruktúra elöregedésére. Szinte teljesen megakadtak a reformok. A vezetőség bénult várakozással tekint a ma 75 éves Kádár János utódlása elé. Ebben a helyzetben valami politizálódás figyelhető meg, például a környezetvédő mozgalmak egyre népszerűbbek a fiatalok között és növekszik az érdeklődés az 56-os forradalom

íránt. De külső tényezők is latba esnek. Elsősorban a szomszédos Csehszlovákiában lévő helyzet alakulására gondolok. Ez az ország függ a legerősebben a Szovjetuniótól, itt tapasztalható a legnagyobb merevség a külső nyomás hatására. A vezetőség belső egyensúlya közvetlenül a szovjet vezetőség egyensúlyának függvénye. Már most megosztott a Politikai Bizottság: vannak a rejtett reformátorok, mint Strougal, másrészt a „bunker”: Husak és Bilak. Ha változások történnek a prágai vezetőségben és politikában, akkor ez feltétlenül nagy hatással lesz a magyar helyzetre.

– *Gondolja, hogy Gorbacsov nagyobb autonómiát kíván juttatni a kelet-európai országoknak?*

– Ebben a tekintetben Gorbacsov ellentmondásosan viselkedik. Toleránsabbnak kellene lennie az egyes országok belső fejlődése iránt. Ősszel, a KGST pártvezetőinek kijelentette, hogy „szakítani kell a Szovjetunió eddigi paternalizmusával, és minden országnak a saját útján kell járnia”. Ez az elmélet. Másrészt azonban, mint egy gazdaságilag hanyatló birodalom vezetője, mivel a birodalomnak szüksége van a kelet-európai országok erőforrásaira és arra, hogy megmaradjanak a nyugati technológiák közvetítőinek a Szovjetunió felé, Gorbacsovnak rendet kell tartania a KGST-ben. Mostanáig semmi nem utal arra, hogy „piacosítani” akarná a KGST mechanizmusait. Továbbra is minden erősen centralizált.

A gazdasági kapcsolatokban pillanatnyilag nem várok változásokat. De a „szovjet példa” minden kelet-európai népnek teret nyit. Vannak pozitív, támogatásra érdemes határozatok: a jogállam normáinak bevezetése, a hatalom decentralizációja. Még akkor is, ha a folyamat nem mentes az ellentmondásoktól. Így például Gorbacsov bürokratikus módszereket használ egyes helyi klikkek letörésére, s miközben „nyíltságra” szólítja a sajtót, szabadságát nem garantálja jogokkal.

E „nyíltság” pillanatnyilag arra szolgál, hogy a hatalom kiválaszthatja a sajtó számára az apparátus elleni támadás célpontjait. Szkepticizmusom ellenére optimista vagyok. A Szovjetunióban megindult pezsgés egész Kelet-Európát föl fogja rázni. Jól látható ez már Lengyelországban. Jaruzelski arra használja a moszkvai „változásokat”, hogy megszilárdítsa hatalmát, eltávolítsa riválisait és ugyanakkor utat találjon a társadalom felé. A „gorbacsovi”

reformok dinamizmusa Magyarországon oda vezethet, hogy meg erősödnek a mi saját reformjaink radikalizálását sürgető elemek, meggyengülnek a „mozdíthatatlanság” hívei és mozgásba lendül a társadalom.

– *Vannak-e számottevő különbségek a Szovjetunióban folyamatban lévő reformok és a Magyarországon már megvalósult reformok között?*

– Gazdasági téren Gorbacsov a hetvenes években megkezdett magyar és lengyel reformokból merít ihletést. Csakhogy a mai helyzet sokkal kedvezőtlenebb. Ahhoz, hogy a reformok sikeresek legyenek, egy működő piacra van szükség. Ez pedig egyáltalán nincs meg a Szovjetunióban. A nyugati hitelek még Magyarországon sem egy valódi piacgazdaság megteremtésére szolgáltak. Ehelyett az történt, hogy nyugati forrásokkal helyettesítették a feltétlenül szükséges mélyreható reformokat, ami katasztrofális eladósodást vont magával. Módosították a termékpiacot, anélkül, hogy tőkepiacot hoztak volna létre és a vállalatoknak független intézményes kereteket biztosítottak volna. Mindenek előtt változatlan maradt a párt és a gazdasági élet közötti kapcsolat.

A megtorpant reformizmus egy hibrid rendszert szült: se terv nincs, se piac. A szabályozó mechanizmusok nem monetáris vagy adóügyi, hanem adminisztratív jellegűek. Ez a gazdasági oka a jelenlegi bénultságnak. A mi reformjainkból merítő Szovjetunióval megeshet, hogy ugyanilyen típusú problémákkal találja magát majd szemben. Kérdés, hogyan fogja tudni megoldani őket.

Politikai téren azonosak a struktúrák, de a szabadságjogok jóval nagyobbak Magyarországon, mint a Szovjetunióban. Nincsenek véleménynyilvánítás miatt elítélt foglyok, bizonyos alkotói szabadság uralkodik, a vállalatoknál van munkásrészvétel, vannak külföldi utazási lehetőségek. Egy lassú fejlődés eredményeképpen a társadalom valódi autonómiával rendelkezik az állammal szemben. Nagyon eltérő, a Szovjetunióhoz képest sokkal kritikusabb lett a közgondolkodás. A „magyar fejlődés” – minden várható korlátja és akadálya ellenére – pozitív szociális és politikai következményekkel lesz a Szovjetunióra.

– *Biztos lehet-e Gorbacsov abban, hogy nem veszti el a hatalmát?*

– Nem hiszem, hogy az elkövetkező hónapokban eltávolítanák. Biztosított a személyi hatalma. Kényelmes többséggel rendel-

kezik a párt titkárságában és a Politikai Bizottságban. Más kérdés azonban, hogy képes lesz-e végigvinni a reformokat és kellő súlyllyal tud-e nehezédni az apparátus középrétegeire.

– *Siker esetén vezethetnek-e a reformok pluralizmushoz?*

– Nem ebben a században! Ez föl sem merül. Gorbacsov középtávú célja arra korlátozódik, hogy valamelyest demokratizálódjon a fennálló rendszer, megélénküljön a belső pártélet, a társadalomhoz legközelebb álló szférák ellenőrzést gyakoroljanak a bürokrácia felett... Egy kicsit a „Prágai Tavasz” mintájára.

– *De éppen 68-ban, Csehszlovákiában a reformok láncolata felvetette a politikai demokrácia kérdését!*

– A 68-as Csehszlovákia és a 87-es Szovjetunió között döntő különbség van, nevezetesen a társadalmi mozgalom tekintetében. Gorbacsov pillanatnyilag azért ingadozik a bürokrácián kívül eső rétegek bevonása és a bürokratikus intézkedések között, mert nincs mögötte erős társadalmi mozgalom.

– *Gondolja-e, hogy Gorbacsov egy új Hruscsov?*

– Hruscsov számára nem volt fontos az állampolgári jogok megszilárdítása. Igaz ugyan, hogy meg akarta szüntetni az állandó sztálini terrort, ám a szelektív elnyomás megszüntetése nélkül. Az 1953 és 56 között kiürített „Gulag” újra megtelt 1959-ben. A „gazdasági bűntényeket” a hatvanas évek elején találták fel. De van egy másik alapvető különbség is. Hruscsov meg volt győződve a rendszer fölényéről, amennyiben eltávolítják belőle a sztálinizmus visszásságait. Azt ígérte, hogy a nyolcvanas években hiánytalanul megvalósul a kommunizmus! Ezzel szemben Gorbacsov tisztában van a válság súlyosságával. Radikális reformokra törekszik, egyenesen „forradalminak” nevezve őket. Véleményem szerint e folyamat visszafordíthatatlan. Ami persze nem jelenti azt, hogy a reformizmus mindenképpen győzedelmeskedni fog. De a rendszer olyan válsággal küzd, hogy nem lehetséges egy brezsnyevi konszolidáció. Az alábbi alternatíva áll fenn: teljes vagy részleges siker avagy nyílt válság. A bizonytalanság fázisába léptünk. És senki nem tudja, mikor vagy hogyan fog végződni. Moszkvában, illetve Prágában, Varsóban és Budapesten.

Politikai reformtervek Magyarországon

„FORDULAT ÉS REFORM”

— avagy: hogyan másszunk ki a válságból —

1986-ban különböző magyarországi kutatóintézetek és a Pénzügyminisztérium közgazdászai a Hazafias Népfront vezetőségének felkérésére kidolgoztak egy részletes gazdasági helyzetelemzést és egy ezen alapuló reformtervezetet. Az ebben felsorolt javaslatok mindegyike megjelent vagy elhangzott már a magyar sajtóban, sőt esetenként hivatalos fórumokon is. A dokumentumot inkább az teszi érdekessé, hogy egy, a rendszer elemének tekinthető politikai intézmény nyújt keretet a gazdasági és társadalmi berendezkedés, illetve az elmúlt évtizedekben lezajlott, úgynevezett „reformfolyamat” átfogó és megsemmisítő bírálatához. Hangsúlyozni kell azt a tényt is, hogy a kritikai elemzés, és a továbblépéssel kapcsolatos elképzelések kidolgozásába, megvitatásába a fiatalabb és középkorú közgazdász-nemzedékek valamennyi jelentősebb képviselőjét bevonták, akárcsak több ismert szociológust. Azt lehet tehát mondani, hogy az alábbiakban ismertetendő „Fordulat és reform” című dokumentum a mai magyar helyzet különböző metszeteivel hivatásszerűen foglalkozó és állami intézményeknél dolgozó kutatók, elméleti szakemberek egységes álláspontját tükrözi.

A több mint két tucat szerző közreműködésével készült vaskos kötetet Antal László, Csillag István, Lengyel László és Matolcsy György szerkesztette. (Valamennyien a Pénzügykutató Intézet munkatársai.) A dokumentum egy összefoglalóból és négy terjedelmes mellékletből áll. Az utóbbiak részletes gazdasági helyzetelemzést adnak, fölvezolnak egy rövid- illetve egy hosszútávú gazdasági reformelképzelést és a szükségesnek tekintett gazdasági és társadalmi reformok összefüggéseit is taglalják.

A *Magyar Füzetek* az alábbiakban az összefoglaló részt s egy kapcsolódó cikkben (104. o.) a tervezet által kiváltott vitát ismerteti. Egyes bekezdéseket – olykor egész oldalakat – szó szerint közlünk, másutt részletesen ismertetjük a szöveget, ismét másutt csupán tömör összefoglalásra szorítkozunk, figyelembe véve, hogy olvasóink többségét *minden bizonnyal* inkább a magyarországi helyzet sajátosságai, semmint a dokumentumban foglalt reformelképzelések közgazdasági részletei érdeklik.

Zsákutcában a gazdaság

A „Fordulat és reform” című tanulmány összefoglaló fejezetének szerkesztésében a fent felsoroltak mellett Bauer Tamás (Közgazdaságtudományi Intézet), Bokros Lajos és Rieche Werner (Pénzügykutató Intézet) és Herczog László (Pénzügyminisztérium) is közreműködött. A *Bevezetést* érdemes szó szerint idézni, aligha lehetne ugyanis találójában összefoglalni a hovatovább katasztrofálissá váló magyar gazdasági helyzet sajátosságait.

„A 80-as évek – különösen az 1985–86-os évek tapasztalatai – azt mutatják, hogy a magyar gazdaság súlyos helyzetben van. Nem az az alapvető probléma, hogy a külgazdasági egyensúly helyreállítása a tervezettnél sokkal kisebb hatékonyság-javulással megy végbe, ennél fogva súlyosabb társadalmi áldozatokat követel. A döntő kérdés a távlatok hiánya: a gazdaságban nem, vagy alig indultak meg azok a szerkezeti alkalmazkodási folyamatok, amelyek egy későbbi kibontakozás, gyorsuló fejlődés hajtóerejévé válhatnak.

A távlatvesztésnek öt súlyos mutatója van. Az első és talán legsúlyosabb, hogy fennmaradt az erőforrások (a munkaerő, az anyag, az energia, a tőke, a föld) pazarló felhasználása a termelésben. Ennek következtében kimerültek, illetve kimerülőben vannak tartalékaink, megkezdődött egy visszafordíthatatlannak látszó folyamat.

Másodszor, láthatóvá vált fokozatos, egyre gyorsuló elszakadásunk a világgazdasági folyamatoktól. Gazdasági szerkezetünk gyenge alkalmazkodása, a korszerűségi és minőségi szempontok háttérbe szorulása, a műszaki és tudo-

mányos fejlődés lassúsága hosszú távon is meghatározó leszakadáshoz vezet. Kiszorulásunk az áruk és szolgáltatások fejlett piacairól az ezredfordulóig bekövetkező döntő világgazdasági változásokból való kizáródást is eredményezheti.

Harmadszor, a KGST korábban biztonságosnak hitt háttere is elbizonytalanodott. Nem számíthatunk hosszútávú és biztos szállításokra, nincsenek meg a garantált cserék feltételei. Ennek következményei már láthatóak voltak a 70-es évek végétől, és nem hihetünk egy ennél sokkal biztosabb mechanizmus megteremtésében.

Negyedszer, az elmúlt évek bebizonyították, hogy a feszültségek nem átmeneti külső körülményekből, hanem gazdaságunk alapproblémáinak megoldatlanságából, a mechanizmus további reformjának elmaradásából és egy hibásan megválasztott gazdaságpolitikai irányból adódnak. A gazdaságpolitikai intézkedések nemhogy elvinnének egy válságból, hanem egyre közelebb visznek hozzá.

Ötödször, a többletjavak erős gazdasági csoportok közötti elosztásán alapuló gazdasági és politikai mechanizmus megingott. A status quo és a biztonság fenntartását célul tűző döntési rendszer a többletjavakat elvesztegette, bizalmi válság alakult ki.

Véleményünk szerint a jelenlegi gazdaságpolitika nem alkalmas sem a helyzet reális értékelésére, sem egy valóságos és szükséges fordulat megtételére. A kormánynak önkritikusan és kritikusan felül kellene bírálnia gazdaságpolitikai vonalát, különösen az 1985–86-os évekre vonatkozóan, vissza kellene térnie és tovább kellene fejlesztenie az 1966-os Központi Bizottság határozatában foglaltakhoz, az 1984 áprilisi KB-határozat és annak előkészítése szellemében. Be kell vallani gazdasági helyzetünk nehézségeit, el kell ismerni az egész társadalom előtt a felelősséget az idevezető gazdaságpolitikáért és egy átfogó reformprogramot kell előterjeszteni.

Az anyag elkészítésével az volt a célunk, hogy figyelmeztessünk a helyzet nehézségeire, és visszatartsunk attól az úttól, amelyről már nem lehet visszafordulni. A jelenlegi gazdaságpolitikával csak úgy lehet szakítani, ha a párt- és

állami vezetés dialógust kezdeményez a társadalommal a helyzet értékeléséről és a reformokról. Egy nyilvános, számonkérhető, vitatható program ad hitelt a jövő politikának. Jelen tanulmányunk a dialógus kezdete lehet.

A reformprogram nem korlátozható a szűken értelmezett gazdaságra. Mivel megvalósulása a társadalomba és nem csak annak gazdasági szférájába beágyazott emberek magatartásán, cselekvésén múlik, ki kell terjednie a társadalmi viszonyok egyéb területeire, ezen belül a politikai viszonyokra. A gazdasági reform és egy társadalmi reform a legszorosabb összefüggésben áll egymással. (...)"

A világpiacon térvesztés, a nemzetközi versenyképesség romlása már a hetvenes években is egyre gyorsult Magyarországon, akár csak a KGST-országok összességét tekintve is. Az utóbbi tény jelzi, hogy nem energia-problémák állnak a folyamat háttérében. Nem jelent magyarázatot a kevés beruházás miatt fokozódó műszaki elmaradás sem, hiszen egy évtizeddel ezelőtt igen magas volt ezekben az országokban a beruházásra fordított összegeknek a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya. „A korszerű technika piacán a szocialista országok jelentéktelen és egyre zsugorodó szerepet játszanak” – állapítja meg a tanulmány. „...a KGST egyre inkább kénytelen felvállalni a tömegtermékek, az energiaigényes termékek (összességükben szükségszerűen romló cserearányú termékek) exportőrének szerepét, miközben a technikaigényes termékek exportpiacáról egyre inkább kiszorul. A fejlett tőkés országokba irányuló – a Szovjetunió eredményeit is tartalmazó – KGST gépexportot Tajvan exportja több mint háromszor, Mexikóé két és félszer, Dél-Koreáé kétszer, Szingapuré szintén kétszer múlta fölül és még Malaysiáé is 20%-kal meghaladta.”

Az energiafelhasználás terén egy rövid, átmeneti időszaktól eltekintve nem történt megtakarítás. Egyesek – a jövedelmezőség fogalmát szűkkörűen értelmezve a hazai energiaforrások fokozott kihasználását szorgalmazták, emiatt a beruházásokon belül ez a szektor egyre nagyobb súlyt kapott. Következésképpen a magyar termékek, kiviteli cikkek nyersanyag- és energiatartalma is mind

nagyobb, ami a hazai erőforrások szűkös volta miatt csak fokozza a hátrányt a nemzetközi versenyben.

A világpiacon a tévesztés következtében fölborult az ország fizetési mérlege és a jövőben csak súlyosbodni fog a helyzet. Az évtized végére túlnőnek az elviselhetőség határain a fölvelt hitelek kamatai és az egyéb adósságszolgálati terhek. A legutóbbi évek külkereskedelmi eredményeit figyelembe véve nem lehet többé abban reménykedni, hogy az adósságterheket vagy akár csak a kamatokat fedezni lehet a külkereskedelem többletéből. „Ez pedig világosan felrajzolja az adósság-válság elmélyülését, Magyarország leszakadását a fejlődő országok súlyosan eladósodott országai közé.”

A belső egyensúly terén sem jobb a helyzet. 1985–86-ban csökkent a nyugati export, a behozatal viszont növekedett. Fokozódott a termelés energia- és anyagigényessége, a nettó nemzeti termelés értéke viszont alacsonyabb lett. A tervezettnél jóval nagyobb a költségvetési deficit, ugrásszerűen zuhant a kapacitáskihasználás, foglalkoztatási gondok jelentek meg. A vállalati támogatások összege igen magas, a nyereségtámogatás 1983 és 85 között 42-ről 52%-ra nőtt. A mesterségesen életben tartott vállalatok természetesen nem szolgálják a szerkezeti megújulást a gazdaságban és egyre késnek az ebbe az irányba mutató döntések.

„Az 1985–86-os magyar gazdaságot ért újabb sokk világosan mutatta, hogy a pusztán a pillanatnyi lehetőségek kihasználására építő gazdaságpolitika (kb. 300 M dollár körül ingadozó származékos kőolaj-reexport, a speciális gabona-hús-kőolaj egyensúlyok) futóhomokra épített háznak bizonyulhat. Veszélyes olyan defenzív gazdaságpolitikát folytatni, amely egész koncepcióját arra építi, hogy a pillanatnyi elemek (ld. világpiacon kőolaj- és szovjet kőolajárkülönbsége) hosszabb távra bázisnak bizonyulnak.

Korábban gazdaságpolitikai, majd egyre inkább csak retorikai alapelvünk a KGST kapcsolatokat stabilizáló, biztonsági szerepe. A 80-as évek, különösen 1985–86 világosan megmutatta, hogy sem a kínálati, sem a keresleti oldal nem nyújt a feleknek (így Magyarországnak) kölcsönösen kiszámítható – azaz kölcsönösen stabilizálható – kapcsolatokat, hiszen úgy a minőség, az ár, mint a mennyiség folytonosan változó alkutényezővé vált, sőt sokszor objektíve bebizo-

nyosodott, hogy a partner képtelen (saját belső nehézségei, zavarai miatt) a megkötött mennyiség vizszontszállítására, vagy a megfelelő ellentételezésre is. Így 1980–85. között a KGST-ből származó árumennyiség 0,1%-kal csökkent, azaz a korábbi gazdaságpolitika – a KGST-ből származó energia- és alapanyagbővülésre alapozott növekedés – már az eltelt fél évtizedben kétségessé vált.

Egyre gyakrabban következnek be zavarok, a hagyományos nyersanyag- és energiaszolgáltatásban (ld. Egységes Villamosenergia Szolgáltató, vagy gázvezeték rendszer, stb.). Minél szorosabb és ráutaltabb a viszony (minél kényelmesebbek a magyar vállalatok), annál nagyobb a kockázat és a kiszolgáltatottság.

A mai helyzet ellentmondásosságát mi sem mutatja jobban, mint az, hogy saját retorikánk foglyai vagyunk. A 70-es évek népszerű jelszava volt a szocialista integráció vállalatközi szintre vitele. Most, amikor nagyvállalataink egy része kapacitásai kihasználását csak a KGST kapcsolatok elmélyülésében (értsd termékei változatlan összetételű és színvonalú, nagyvolumenű exportjában) látja, az a furcsa helyzet adódik, hogy a szerkezeti ellentmondások feloldása elődázásának eszközévé éppen azok a vállalatközi integrációk válnak, amelyeknél a (valóban kedvezőtlen) adminisztratív beavatkozás nem kényszerít a hatékonyabb munkára.

Az eladósodás lehetőségeit kimerítettük, a KGST stabilizáló és dinamizáló szerepe megszűnt. Mindkét tényező nagyjából az évtizedfordulón következett be. E két hatás találkozása idézte elő az évtizedforduló utáni súlyos visszaesést.”

A dokumentum szerzői a továbbiakban azt a gazdaságpolitikai elképzelést ismertetik, amelyet 1979-től igyekeztek megvalósítani Magyarországon. Ennek keretében különféle korlátozásokat vezettek be: fékezni próbálták a bérkiáramlást, szigorúan rögzítették a szocialista országokba irányuló kivitel felső határát, remélve, hogy így a vállalatok nyugati kivitelük növelésében válnak érdekeltté. A keresletkorlátozásból következő gazdasági feszültséget az inflációs folyamat felszabadításával akarták feloldani. Számítani lehetett rá, hogy a remélt külkereskedelmi többlet nem jelentkezik rögtön, és ez az első időben nem a kivitel

növekedéséből, hanem a kereslet korlátozásából adódik majd. Ezt a két-három évre becsült átmeneti szakaszt a gazdaságirányítás a valóban magas beruházási szint csökkentésével kívánta áthidalni, arra számítva, hogy a dollárért eladott mezőgazdasági tömegtermékekkel addig is stabilizálni lehet a külkereskedelmi mérleget. Ezután pedig a feldolgozó ipar növekvő exportképessége megélné a gazdaságba.

A valóságban azonban más történt. Először még a kedvezőtlen külpiaci változásokkal is lehetett magyarázni a gondokat, amelyekre a vezetés további veszteségeket előidéző kényszerintézkedésekkel válaszolt. Erősen korlátozták a behozatalt, csökkentették az életszínvonalat, az előrevivő ágazatok javait pedig felélték. Létrejött egy látszategyensúly, amit a kormányzat 1984 második felében szentesített. A növekedés dinamizálása meg sem kezdődött, de az ezt célzó gazdaságpolitika meghirdetése is elég volt az erőforrások iránti kereslet föllendüléséhez. A gazdaság szerkezete változatlan maradt, így a várt növekedés helyett visszaesés történt.

„1985 és 1986 tapasztalatai nem is elsősorban abból a szempontból súlyosak, hogy a gazdasági növekedés, vagy az ipari termelés dinamikája kirívóan rosszabbul alakult volna a korábbi éveknél. De egyértelművé vált az élénkítési törekvések kudarca, drasztikusan kiéleződtek az egyensúlyi feszültségek, nyilvánvalóvá vált, hogy ezek a problémák nem átmenetiek (nem kezelhetők úgy, mint 1985-ben és 1986-ban bekövetkezett váratlan események, szubjektív hibák következményei) és reálisan számolni kell azzal a lehetőséggel is, hogy a gazdaság stabilitásának, fizetőképességének megőrzése rövidtávon jelentős társadalmi áldozatokat igényelhet.”

A fejlesztéseket erősen a KGST-kapcsolatokra alapozták, kiderült azonban, hogy ez nem nyújt többlet-biztonságot.

„A KGST-energiaimport fokozása mellett az utóbbi évtizedben már nem az volt a fő érv, hogy olcsó – az ellentételeket számításba véve ez egyáltalán nem egyértelmű – de biztos, csak kismértékben függ a devizahelyzetünktől, és árai tervezhetőek, a hosszútávú megállapodásban rögzített mennyiségekre számíthatunk. A mezőgazdasági tömegtermékek konvertibilis exportja mellett is a biztos piac volt a fő érv. A legutóbbi évek tapasztalatai ezt a biztonságot

mind export, mind importoldalról megkérdőjelezték, miközben az ügyletek gazdaságossága rohamosan romlik. (A jamburgi pénzügyletnél pl. legalább 300 Ft-ba kerül egy rubel). Az olajáresés, amely tartós, mezőgazdasági termékeinket vásárló partnereink dollárbevételét csökkentti (a SZU esetében ez eléri a 8–9 md dollár évi bevételkiesést), így a mezőgazdasági ténytermékek iránti kereslet tartósan csökken, az árak pangása nem átmeneti jelenség.”

A beruházási források nem áramlottak át a feldolgozóiparba, a gazdaságtalan ágazatokat pedig nem fejlesztették vissza. Inkább az ellenkezője következett be. A fejlesztésekből a feldolgozóipar az 1953. évihez hasonló mértékben (!) részesült csak, a gazdaságtalan területek támogatására pedig a jövedelmező vállalatokra kirott adókat használták föl. Bizonytalanság, bénító kényszerhelyzet alakult ki.

Volt-e igazi reform?

A jelenlegi gazdaságirányítási rendszerrel kapcsolatban a „Fordulat és reform” című dokumentum a következőket állapítja meg. A piaci mechanizmus kielégítő működéséhez nem alakultak ki a feltételek. Csak a kisvállalkozásoknál érvényesül a kényszer, hogy feltétlenül jövedelmezően kell gazdálkodni. Így továbbra is az államigazgatás eszközeivel korlátozzák az erőforrások iránti keresletet, a teljesítménykényszert pedig gyakorlatilag számonkérhetetlen gazdaságossági mutatók előírásával próbálják érvényesíteni. Valóságos nyereségérdekeltségről nem lehet beszélni, a lényeges fejlesztési irányok természetes meghatározottsága miatt az erőforrásokat alkudozó pénzügyi keretelosztás során helyezik el a vállalatoknál.

Ezután a szerzők átfogó jellemzést adnak az 1968 utáni rendszerről, amely tartalmában még mindig a tervutasításos rendszerhez áll közelebb és nem a központi irányítást és a piacot összehangoló vegyesgazdaság logikájához. Először is: a nagy- és közép-vállalatok zöme továbbra is az irányító- és társadalmi szervektől függ (az utóbbiak közül elsősorban nyilván a párt jön szóba). Ez a tény, és nem a piac határozza meg magatartásukat. Tovább élnek a mesterségesen egyeduralkodó helyzetbe hozott óriásszerveze-

tek, amelyekkel szemben a fogyasztó teljes mértékben kiszolgáltatott.

A tőkepiac nem jött létre, vagyis a beruházásokhoz, fejlesztéshez szükséges javak nem cserélnek gazdát, nem lehet a termelést rugalmasan bővíteni-szűkíteni, hiába indokolná ezt az értékesítési lehetőségek változása. A vállalatok tehát csak akkor alkalmazkodhatnak a kereslethez, ha a szükséges eszközök, lehetőségek megszerzése érdekében előbb az irányításhoz alkalmazkodnak.

A kialakult gazdasági szerkezet nehezen módosítható, mivel

„az egyes vállalatok éppúgy, mint a magyar gazdaság egésze zárt, befelé forduló, n e m k o o p e r a t í v, külső kapcsolatoktól elzárkózó tömbként alakult ki. A befelé forduló, biztonságra törekvő struktúrában a vállalatok ön-ellátóak, ezért a rendelkezésre álló erőforrások felhasználásában, az optimális kombinációk kialakulására kevés az esély, (korlátozott az eszközök és források áramlása), az árak alakulásában nem a hatékony erőforráskombinációt előmozdító verseny játszik szerepet, emiatt a rendszer egésze nem, csak egyes (helyhez, időhöz kötött) tényezők ösztönöznek a takarékosagra. Az optimális megoldás keresésére nem kényszerített gazdálkodók, a piaci hatásokra lanyhán, vagy alig reagálnak, nem elemi érdek a pazarlás elkerülése, sőt a drámai mértékű pazarlás ellen legfeljebb külső, adminisztratív fellépés lehetséges.”

A bezárkózás gátolja a műszaki haladást. Hiába éri el a nemzeti jövedelemből erre a célra fordított összeg a fejlett országokban tapasztalható arányokat, az eredmények nem terjednek, zárványok maradnak. A világgazdasági kapcsolatok bővülését pedig kiszolgáltatottságuk fokozódásaként élik át a magyar vállalatok, ahelyett, hogy a gyors reakcióra való képességük erősödött volna. A legfontosabb következmény azonban az, hogy szerves, a vállalati gazdálkodásból kiinduló fejlődés révén csak korlátozottan alakulhat ki az önszabályozó piaci mechanizmus. A változásoknak reformoknak, ellenreformoknak – mindig külső erők adtak és adnak lendületet a magyar gazdaságban.

A „Fordulat és reform” következő fejezete tartalmazza a szerzők konkrét gazdasági intézkedésekre vonatkozó javaslatait. Fel-

tűnő, hogy a gondolatmenet más, korábbi reformprogramokhoz képest mennyire szem előtt tartja gazdaság és politika összefüggéseit. A reformközgazdászok körében az utóbbi években bekövetkezett szemléletváltozásra utal az is, hogy a tanulmány külön fejezetet szentel a gazdasági reform megvalósításához szükséges társadalmi reformoknak is.

A szerzők a válságból történő kilábalás első feltételeként a kormányzat nyílt önkritikáját jelölik meg. Csak így lehet arra számítani, hogy a lakosság bizalommal fogadja a változásokat. Hangsúlyozni kell tehát az eddigi gazdaságpolitikával történő szakítást.

„A nyílt önkritika része, hogy szakítanunk kell a pusztán kívánságra megrendelhető gazdasági dinamizálás illúziójával. Tudomásul kell vennünk és vétetnünk, hogy a szerkezetátalakításnak nem a végén, hanem még csak az elején tartunk. A szerkezet átalakítása, a világgazdasági alkalmazkodás nyilvánvalóan áldozatokkal jár, amit a reformpolitika mérsékelhet, illetve a terhek elosztását társadalmilag elfogadhatóbbá teheti. Az őszinte és reális reformpolitika rövid távon nem ígérhet gyors gazdasági növekedést, emelkedő életszínvonalat, sőt, nyíltan meg kell mondani, hogy átmenetileg még gazdasági veszteségekkel is jár. De perspektívát nyújthat, megteremtheti a szétzilálódás megállításának, majd a 90-es évek megalapozott és minőségi gazdasági növekedésének a feltételeit.”

Az átfogó reform nem mindenkinek érdeke. Elfogadásával, megvalósulásával együtt jár, hogy bizonyos rétegek előjogai megszűnnek.

Mivel a magyar gazdaság külső és belső egyensúlya egyaránt fölbillent, az első konszolidációs cél az egyensúly helyreállítása. Már ehhez is átfogó reformlépésekre van szükség. A szerzők ezt hét pontban körvonalazzák.

1. Monetáris restrikcio

A kifejezés a forgalomban lévő, felhasználásra kerülő pénz mennyiségének szabályozását, korlátozását jelenti. A cél az, hogy ott történjenek a befektetések, ahol ez jövedelmet hoz. Ez természetesen csak akkor valósulhat meg, ha szigorú korlátok közé szorulnak a különféle támogatások, kedvezmények.

2. Árfolyam- és importliberalizálás

Gyakorlatilag a forint leértékeléséről van szó, ami lehetővé teszi a tisztánlátást a kivitel gazdaságosságát illetően, másrészt pedig az exportszerkezet rugalmas változtatására ösztönöz. Mindez persze azt is jelenti, hogy a behozott cikkek megdrágulnak, de ez végülis helyzeti előnyt ad a nyugati piacra termelő vállalatoknak. Az egyensúlyi árfolyam megteremtéséhez arra is szükség van, hogy előbb-utóbb minden vállalat szabadon vásárolhasson külföldi fizetőeszközöket.

3. A költségvetési politika

Takarékoskodni csak az igazgatási és védelmi kiadásokon lehet, és a reform következetes végrehajtása a szociális kiadások növekedését is szükségessé teszi. A feladat tehát a „költségvetés és a termelősféra kapcsolatának” megváltoztatása. Vagyis csökkenteni kell a vállalatok adóterheit, de gyökeresen vissza kell szorítani a támogatásokat és adókedvezményeket. Új adórendszert kell kialakítani, amelynek kettős célja: derüljön ki a vállalatokról, mennyit érnek, a lakosság pedig anyagi helyzete függvényében járuljon hozzá a kiadások fedezéséhez.

4. Piacépítés

A reformnak ez az eleme a vállalkozási, gazdasági együttműködési lehetőségek szabad bővülését, új vállalati formák kialakulását jelenti.

„A piacépítést a kormányzat erőteljes vállalkozásélénkítő programjának kell segítenie. Az elmúlt években létrejött kisvállalkozási szektornak tovább kell bővülni, meg kell erősödni; ehhez nélkülözhetetlenek a jogi és politikai garanciák. A kisvállalkozásoknál is szükség van a korlátolt felelősségű formák alkalmazására, tehát arra, hogy a vállalkozó üzleti vagyonát elválaszthassa magánvagyonától és üzleti tartozásaiért csak ez utóbbival feleljen. Lehetővé kellene tenni azt, hogy a kisvállalkozók önálló érdekképviseleti szervezeteket alakítsanak. Ne gyanakvás övezze, hanem politikai támogatás bátorítsa a sikeres kisvállalkozások középvállalattá fejlődését. Ez a vállalati struktúra átalakításának egyik fő útjává válhat.

Egyenlő esélyt kell biztosítani a kisvállalkozóknak az anyagellátásban, a beruházási javakhoz való hozzájutásban, az importlehetőségek terén és a hitelezésben. A dolog

természetéből fakad, hogy ehhez kisvállalatokra van szükség a termelőeszköz- és a külkereskedelemben egyaránt.”

5. A válságágazatok kezelése

Pártatlan kül- és belföldi szakértőknek föl kell mérniök az érintett ágazatok helyzetét. A továbblépéssel kapcsolatos tervek kialakításába, megvalósításába a munkavállalókat és a helyi tanácsokat is be kell vonni, hiszen a szanálás munkanélküliséggel jár.

6. A beruházáspolitikai módosítása

A szerzők szerint el kell tekinteni azoktól a nagy anyag- és energetikai beruházásoktól, amelyek már ma pazarlónak látszanak és hosszú távra meghatározzák a további gazdasági fejlődést. Ilyen a Bős–Nagymarosi Vízlépcső, a szovjetunióbeli jamburgi KGST közösberuházás és a hazai szénbányák fejlesztése. A felszabaduló összegeket a kormány a feldolgozóiparba terelhetné, a későbbi életszínvonal-növelés érdekében.

7. Aktív külgazdasáspolitikai

Lényeges és összefüggő változásokra van szükség a külgazdaság szervezeti felépítésében és szabályozásában, valamint politikájában és diplomáciájában is. A tanulmány főként a KGST-n belüli kapcsolatok átalakítását szorgalmazza. Elsősorban a reformokat megvalósító keleti országokkal kell fokozni a vállalkozói kapcsolatokat, ahol pedig erre nincs lehetőség, „ütközővállalatokat” kell létrehozni. Ezek kifelé minisztériumi megbízottak, befelé normális piaci szereplők módjára működnének. Nyugati viszonylatban a cél az, hogy a megfelelő intézményi és kereskedelempolitikai változások eredményeképpen a nagyobb tételeket maguk a termelő vállalatok exportálnák, a külkereskedelmi vállalatok pedig a kisebb tételeknek keresnének piacot.

Egypártrendszer és pluralizmus

A „Gazdasági reform – társadalmi reform” címet viselő fejezet mindenekelőtt újfajta munkamegosztást javasol a párt, a kormány, az Országgyűlés és az érdekképviselők között. A párt „elvi, programszerű iránymutatást” adna az alapvető gazdasági kérdésekben, anélkül, hogy közvetlenül számonkérné ennek megvalósulását. Az Országgyűlés ténylegesen megvitatná a gazdaságpolitikai kérdéseket és a kormányprogramot, a kormány

tevékenységét pedig ellenőrizné. A reformot magát a „felelős kormány” dolgozná ki és hajtaná végre. „E kormány már a rendszer politikai válságának következményei nélkül működhet változó gazdaságban, lehet ilyen vagy olyan gazdaságpolitikai arcúta.” (E rejtelmes mondat értelme nyilvánvalóan egyfajta pluralizmus – több-programúság – az egypártrendszer leple mögött!) A különböző érdekképviseléseknek, mint a szakszervezetek, a Kereskedelmi Kamara vagy a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa, határozottabb arculatot kell ölteniök, ki kell lépniök félállami státusukból, mondja a továbbiakban a szöveg.

Szükség van új társadalompolitikára is, amelynek az esélyegyenlőség, az állampolgárok egyenlő emberi méltóságának az elismerése az alapja. A központosított állami szociálpolitika ugyanis nemhogy megszüntette, inkább fokozta a társadalmi esélyek egyenlőtlenségét. Nem az intézményeket, hanem az egyéneket kell tehát támogatni. A jogrendet úgy kell átformálni, hogy az alacsonyabb szintű jogszabályok és a jogalkalmazás összhangba kerüljön az alkotmánnyal, illetve az ország nemzetközi kötelezettségeivel, és egyetlen állami vagy pártszerv se állhasson a jog fölött.

„A reform nyilvános társadalmi mozgalom” – szögezi le a tanulmány. Ennek egyik feltétele, hogy mindenki hozzáférhessen a valóságos helyzetet tükröző információkhoz. Fontos, hogy a jövőre vonatkozó különböző elképzelések nyílt vitára kerüljenek.

KOVÁCSY TIBOR

REFORM ÉS HATALOM

Megjegyzések a párt Közgazdasági Munkaközösségének állásfoglalásához

Az MSZMP Központi Bizottsága mellett működő Közgazdasági Munkaközösség megvitatta a Hazafias Népfrent Társadalompolitikai Tanácsa által jóváhagyott *Fordulat és reform* c. tanulmányt A Munkaközösség állásfoglalását és néhány felszólalást a *Közgazdasági Szemle* 1987 júliusi száma közölte. (Az idézetek utáni lapszámok erre vonatkoznak.)

Fontos tény, hogy ez a dokumentum nyilvánosságra került, s az is, hogy a Közgazdasági Munkaközösség sok tekintetben elfogadta a *Fordulat és reform* szerzőinek diagnózisát és megoldási javaslatait. Különösen figyelemreméltó, hogy a Munkaközösség egyértelműen a változtatások szükségszerűsége mellett foglalt állást, s ezzel implicite ítéletet mondott 15 év gazdaságpolitikája felett.

Mindamellett a Közgazdasági Munkaközösség állásfoglalása számos kérdésben vagy elégtelen, vagy kétértelmű, helyenként pedig éppenséggel átsiklik alapvető elvi-elméleti kérdések felett. Miután a *Közgazdasági Szemle* hat hozzászólást is közöl a Munkaközösség tagjaitól, az alábbi reflexiók azokat is figyelembe veszik. Ezt az is indokolja, mert így világosabbá válik, hogy a megfogalmazott állásfoglalás bizonyos kompromisszumok terméke, ami önmagában véve nem baj, hiszen ez minden demokratikus folyamat szerves része. Az állásfoglalás és a felszólalások kritikai elemzése azonban rávilágít bizonyos jellemző korlátokra is.

A szövegekből ellentmondásos kép alakul ki. Nevezetesen, a *Fordulat és reform* diagnózisait az állásfoglalás, valamint a hozzászólók nagyjában egészében elfogadják és elismerik, hogy gyökeres változások nélkül katasztrófa következne be. Ugyanakkor,

mint alább bizonyítani kívánjuk, több kulcsfontosságú kérdésben a két álláspont eltér egymástól, s a Munkaközösség állásfoglalása nem tisztázott olyan elvi kérdésekben, amelyek a szocializmus jellegét, valamint a nélkülözhetetlen politikai reformokat illetik.

Figyelemreméltó, hogy a Munkaközösség sokszor csaknem szó szerint átveszi a *Fordulat és reform* közzétett szövegének fogalmazásait. (A *Közgazdasági Szemlében* közölt szöveg ugyanis az eredeti, csak zárt körben terjesztett anyag módosított változata.)

Érdemes felfigyelnünk bizonyos hasonlatosságokra a két szöveg között.

Ami a jelenlegi gazdasági helyzetet illeti, a Munkaközösség egyetértését fejezte ki a Népfront-tanulmányban kifejtett diagnózissal. Az 1979 és 1984 közötti időszakot az állásfoglalás szerint a beruházások és a fogyasztás visszafogása jellemezte. E restriktív nyomán látszólagos egyensúly jött létre, de a felszín alatt megmaradt a régi, elavult struktúra. A Munkaközösség elismerte, hogy ez a struktúra azért konzerválódhatott, mert 1972 és 1978 között lefékeztek a reformot, s a rákövetkező restriktív megakadályozta a jobban működő vállalatok megerősödését. A *Fordulat és reform* megállapította, hogy 1984 második felében a kormányzat a látszategyensúlyt valóságosnak vélte, és nagyszámú, egymásnak ellentmondó prioritások kerültek megfogalmazásra, így a növekedés dinamizálása, az antiinflációs politika, az életszínvonal emelése, a teljes foglalkoztatottság fenntartása és a külgazdasági egyensúly. A Munkaközösség állásfoglalása ezt a megfogalmazást csaknem szó szerint átveszi. A *Fordulat és reform* egyik központi javaslata a piac további kiépítésének programja. A Munkaközösség a gazdaságpolitika által elkövetett hibák közé sorolja a piacépítés elmulasztását. További hibának jelöli meg a gazdasági folyamatokba történő indokolatlan beavatkozások végig nem gondolt sorozatát.

A *Fordulat és reform* azt állította, hogy „bizalmi válság alakult ki a vállalatok és a vezetés között”; a Munkaközösség szerint a beavatkozások „kikezdi a vállalat és a kormány közti bizalmat”. A magyar közgazdászok az elmúlt két évben sokszor tették szóvá azt a reform-retorikát, amely a valóságos reform elhalasztásával és reformellenes gyakorlati lépésekkel párosult. A Munkaközösség most kijelenti, hogy a reform retorikájának felhasz-

nálásával a reform céljaival ellentétes hatású intézkedésekre került sor, nem kevés kárt okozva ezzel a reform szellemének és hitelének.

A *Fordulat és reform* egyik változata szerint az adósságválság csupán felszíne a gazdasági bajoknak, s e felszín mögött strukturális válság rejlik. A párt Munkaközössége pedig így fogalmaz:

A külkereskedelmi mérleg számottevő passzívuma, a cserearányok nagymértékű romlása csak tükörképe a magyar gazdasági teljesítmény nemzetközi piaci megítélésének. Mögötte a korszerűtlen és lassan változó struktúra (...) húzódik meg.

A diagnózist illetően tehát csaknem teljes az egyetértés a Népfrontnak készített tanulmány szerzői és a párt Közgazdasági Munkaközössége között.

Csak helyeselhető, hogy a párt Munkaközössége állásfoglalásában elismeri az elkövetett hibákat. Mi több, a közölt hozzászólások zömében még élesebb fogalmazások találhatók, mint amelyek a végleges szövegbe belekerültek. A hozzászólások konkrét példákön bizonyítják az elkövetett hibákat, mulasztásokat, következetlenségeket.

Más a helyzet azonban, amikor a Munkaközösség állást foglal a *Fordulat és reform*ban tartalmazott megoldási javaslatokkal kapcsolatban. Itt nem kívánunk foglalkozni a szorosán vett közgazdasági problémákkal, pl. azzal, hogy mennyire monetarista a *Fordulat és reform* álláspontja, sem a monetarizmus körüli általános vitával, sem a pénzügyi (monetáris és fiskális) szabályzók különböző működésével kapitalista és nem kapitalista viszonyok között.

Foglalkozni kívánunk azonban a piac szerepével kapcsolatos pártnézetekkel. A reform körül immár húsz éve folyó vitákban újra meg újra felmerül a piac és a központi irányítás (tervezés) viszonya. A „szocialista piacgazdaság” hibrid koncepciója sokféle eltérő értelmezésre adhat lehetőséget és teret enged a piac, illetve a központi irányítás helyes mértékére vonatkozó különböző fel fogásoknak. Míg a *Fordulat és reform*, elismervén bizonyos központi irányítás szükségességét, pl. a szociálpolitika területén, a piaci kapcsolatok önszabályozó tevékenységének akar nagyobb teret engedni, addig a Munkaközösség állásfoglalásából és némely

hozzászólásból kiolvasható egy bizonyos aggodalom, félelem a piactól. Érezhető, hogy a piac bevezetése legitimációs problémák elé állítja a szocialista hatalmat.

Ugyanakkor a technológiai fejlesztés problémája szervesen összekapcsolódott a reformtörekvésekkel. Ugyanis kézenfekvővé vált, hogy az alkalmazott technológiának a vállalatokban folyó fejlesztéséhez a vállalatoknak nagyobb önállóságra van szükségük, és hogy a túlzott központi nyereségelvonás akadályozza, elsősorban a sikeresebb vállalatoknál, a magasabb szintű technológia bevezetését. Ez még inkább megerősítette a piaci viszonyok bővítésének, illetve a központi irányítás csökkentésének szükségességét.

Mindeddig a teljes foglalkoztatottság maradt az a hivatkozási alap, amely a szocializmus felsőbbrendűségét lett volna való bizonyítani. Ám ma már nemcsak az üzemeken belüli munkanélküliség gazdasági tarthatatlansága és a fejlődést fékező szerepe nyilvánvaló, hanem az is, hogy az átstrukturálás tényleges, nyílt munkanélküliséget, esetleg nagyarányút, hoz magával. Az is egészen bizonyos, hogy az életszínvonal csökkenése a legközelebbi néhány évben nem állítható meg. A *Fordulat és reform* szerzői erről nyíltan szólnak, a Munkaközösség állásfoglalása azonban sokkal óvatosabb és általánosabb:

Az életszínvonal csökkenése, az átmeneti strukturális munkanélküliség valószínűleg nem kerülhető el, ez az összefüggések logikájából adódó kényszer. Fontos ugyanakkor felhívni a figyelmet arra, hogy a kedvezőtlen társadalmi-gazdasági hatások nem a szükséges intézkedések következményei. A munkaközösség úgy ítéli meg, hogy az elodázhatatlan lépések elmaradása – a pozitív átalakítások bekövetkezése a hosszú távú tendenciák megváltozása nélkül – még nagyobb életszínvonal-csökkenéssel és más negatív társadalmi következményekkel fenyegetne.

Az áldozatvállalások minimalizálása érdekében a szocialista piacgazdaság rendszeréhez illeszkedő szociálpolitikai koncepció mellett szükség van egy, a negatív hatásokat is kezelni tudó társadalom- és szociálpolitikai programra. E program alapján kell dönteni arról, hogy az elkerülhetetlenül meghozandó áldozatok milyen mértékűek lehetnek, kiket érintsenek, s mire nyújthatunk e tekintet-

ben garanciákat. Egy ilyen program kidolgozására azért is szükség van, hogy elkerüljük azokat a csekély gazdasági hatású, de a társadalmi érzékenységet fokozottan irritáló intézkedéseket, amelyekre az elmúlt években többször is volt példa. (666. lap.)

Így hát egy idő óta új fogalom került be a magyar politikai-politológiai nyelv szótárába: a „szocializmuskép”, mely másként megfogalmazva a „szocializmus érvényes koncepcióját” hivatott ábrázolni. Már maga az a tény, hogy „a szocializmus érvényes koncepciója” mint fogalom egyáltalában felmerül, igen figyelemreméltó, mert felfogható úgy is, hogy a hivatalos ideológia számot vet a valósággal, szakítani akar egy merev, megkövesedett koncepcióval, illetve a „valóságosan létező szocializmus” gyakorlatával s történelmileg dinamizálni kívánja a szocializmus fogalmát. Másrészt azonban felfogható úgy is – s erre sok jel mutat –, hogy a modernizálási törekvések mögött a hatalmi struktúra megőrzése a fő cél.

A Munkaközösség állásfoglalása szükségesnek tartja, hogy külön fejezetet iktasson be az anyagba „A politikai reform – a párt vezető szerepe” címmel. Ebben kijelenti, hogy a gazdasági reformnak politikai reformmal kell párosulnia s hangsúlyozza, hogy a „politikai reform keretében előre kell haladni a társadalmi nyilvánosság kérdésében”; „a társadalom széles rétegeit érintő kérdésekben ne szülessenek döntések a nyilvánosság bevonása nélkül.” (669. lap.)

Míg azonban a *Fordulat és reform* szerzői egy sor konkrét javaslattal állnak elő, melyek középpontjában a következők állnak: a párt alkotmányos helyének kialakítása, a párt, a képviseleti és államigazgatási szervek, az érdekképviselések, valamint a nyilvánosság intézményei közötti új munkamegosztás, a képviseleti rendszer gyökeres reformja, az Elnöki Tanács hatáskörének felülvizsgálása, a kormány működési módjának átalakítása, egy kabinet-jellegű kormányzati munka kialakítása és a reformfolyamat mozgalomként való megszervezése – addig a Munkaközösség állásfoglalása jobbra általánosságokat tartalmaz, illetve a már korábban bevezetett félmegoldásokra helyezi a hangsúlyt, aláhúzván a párt vezető szerepét.

A politikai és társadalmi mechanizmus korszerűsítésének szükségességével kapcsolatos elvi egyetértés mellett a mun-

kaközösség úgy ítéli meg, hogy az anyagban szereplő konkrét javaslatok eltérő megközelítést igényelnek. A politikai-társadalmi szférára vonatkozó javaslatok egy része olyan követelményeket fogalmaz meg, amelyek vagy már eddig is érvényesültek, vagy hasonló szellemű megoldások vannak készülőben. Így a szélesebb demokratizmust szolgálják az új választási törvény, valamint a Parlament és a Minisztertanács szerepének pontosabb elhatárolására irányuló munkálatok. Van az anyagban néhány megfontolást igénylő javaslat és vannak olyanok, ahol a változtatás igényével igen, de a javasolt megoldási móddal már nem lehet egyetérteni. (669. lap.)

A munkaközösség egyetért azzal, hogy érdemben erősíteni kell az Országgyűlés szerepét, s indokolt az Elnöki Tanács Országgyűlést helyettesítő hatáskörének felülvizsgálása. Nem támogatja azonban azt, hogy az Országgyűlésen belül olyan képviselői csoportok alakuljanak, amelyek önálló választási programjuk alapján szerveződnek. (670. lap.)

Már egy felületes áttekintés is kézenfekvővé teszi, hogy a Munkaközösség állásfoglalása a legjobb esetben is azt a magatartást tükrözi, hogy a párt a körülmények kényszerítő hatására engedelményeket tesz, de hatalmi monopóliumát nem hajlandó feladni. Ekkor azonban felmerül a kérdés, hogy mennyire vehető komolyan a demokratizálódás, mely a politikai reformok lényege kellene hogy legyen. Nem retorikus kérdést teszünk fel tehát, amikor felvetjük a következőket: valóságos demokrácia hiányában, a párt vezető szerepének fenntartása mellett mi a biztosíték arra, hogy a párt múltbeli gazdasági és társadalompolitikai hibáit, katasztrofális melléfogásait *ugyanaz a párt, demokratikus társadalmi ellenőrzés és az ahhoz szükséges intézményrendszer megteremtése nélkül* ki akarja, ki fogja, ki tudja javítani? Milyen alapon várható el a magyar néptől, hogy bízzék ugyanabban a vezető garnitúrában, ugyanabban a hatalmi struktúrában, amelyik a tönk szélére juttatta az országot? S ez nem túlzó megállapítás. Pusztán két tényt kívánunk említeni: Angyal Ádám, a Munkaközösség tagja, a Ganz Danubius Hajó- és Darugyár vezérigazgatója, hozzászólásában „lemaradóban lévő ország”-ról beszél (671. lap); Buza Márton, a Szakszervezetek Elméleti Kutató-

intézetének igazgatója, a Munkaközösség tagja, aki részt vett az állásfoglalás megszerkesztésében, hozzászólásában a következőket mondja a *Fordulat és reform*ról:

A gazdasági és társadalmi helyzet értékelése (I. fejezet) nem egyszerűen diagnózis: inkább egyfajta *gazdaság- és társadalompatológia*. Nem azért, mert rendkívüli információkat tárt elénk a tanulmány, bár vannak ilyenek is. Az igazi *sokkot* az váltja ki az olvasóban, ahogy a szerzők csokorba kötötték legsúlyosabb gondjainkat. Külön-külön mindegyik probléma ismert, a hivatalos értékelések sem rejtik őket véka alá, egybegyűjtve azonban ezek már *más minőséget* kapnak, ami azt sugallja: *alapvetően* elrontotunk valamit. (678. lap. A kiemelések az eredeti szövegben.)

Mindezek a problémák, ha alaposan végiggondoljuk őket, számos elvi kérdést vetnek fel, még akkor is, ha tudjuk, hogy a jelenlegi helyzetben csakis elvi kérdésekként foghatók fel s nem úgy, mint napirenden levő politikai feladatok.

Az első, s talán legfontosabb ez: szükség van-e a pártra? Motorja-e vagy fékje a párt a gazdasági és társadalmi fejlődésnek? A Munkaközösség fontosnak tartja megállapítani, hogy „A párt nélkül létezhetnek reformgondolatok, de nincs reformfolyamat. (...) A párt nélkül nem valósítható meg az az érdemi, átfogó program, amelyre feltétlenül szükség van.” (670. lap.)

Csakhogy képes-e a leninista párt — még ha erőfeszítéseket tesz is rá, hogy megszabaduljon a sztálinista ballaszttól — arra, hogy valóságosan megreformálja önmagát és a társadalmat? S ha igen, hajlandó-e megosztani a hatalmat a társadalommal, mégpedig nemcsak jelképesen, nemcsak formailag, hanem ténylegesen?

Lehetséges, hogy a dolgok logikája egyszer idáig viszi majd a fejlődést, de ez, ha egyáltalában bekövetkezik, a távoli jövő kérdése. A közeljövő nem sok jót ígér. A Munkaközösség állásfoglalása, a *Fordulat és reform* javaslatainak benne foglalt bírálata, valamint az egyes hozzászólások hangneme arra utal, hogy még mindig irányadók az alapvető politikai reformmal szembenálló erők.

Buza Márton hozzászólása ebből a szempontból meglehetősen

szimptomatikusnak tekinthető. Ő előljáróban üdvözli a *Fordulat és reform* megjelenését s őszinte elismerését fejezi ki a „szakmai színvonalért és a szerzők politikai bátorságáért”.

Az a tény (...), hogy a nyolcvanas évek közepén ez a tanulmány elkészülhetett a Népfront égisze alatt, és hogy nyilvánosságot kap, s hogy nem kényszerült szamizdatformában terjedni, hogy a KB Közgazdasági Munkaközössége megvitatta, már önmagában is figyelemreméltó. (678. lap.)

A *Fordulat és reform* megjelenése és az általa kiváltott vitasorozat csakugyan jelentős esemény. Az is figyelemreméltó, hogy a Népfront égisze alatt készült, de feltehetjük a kérdést: miért nem az MSZMP égisze alatt készült ez az anyag, kiváltképp akkor, amikor a párt a fejlődés motorjának ábrázolja magát s ragaszkodik hatalmi monopóliumához?

Buza Márton állást foglal a nyílt kormányzati önkritika követelményével kapcsolatban is.

A szerzők „nyílt kormányzati önkritikát” követelnek ami helyénvaló, hiszen a kormány legutóbbi látszatintézkedéseivel (a munkaidőt védő intézkedésekkel, a bérstoppal, a nyugdíjrendszer körüli huzavonával) maradék tekintélyét is elvesztegeti. Ugyanakkor azonban – „mivel nem változott a párt és az állam összefonódottsága” – valójában *nem volna elég* a kormánynak önkritikát gyakorolni: ugyanezt meg kellene tennie a párt legfelső vezetésének is. És itt alapvető kérdéshez érkeztünk: reálisan elképzelhető-e egy hatalmon levő pártról, hogy „hamut hintsen a fejére”, „megszaggassa ruháit”, vállalva e tettének konzekvenciáit!? Talán még azt is ismerje el, hogy alkalmatlan a vezető szerepre? Adja fel küldetéstudatát, mondjon le a *hatalomról*, amely a kommunista pártok számára mindig is első számú prioritást jelentett? Erről szó sem lehet! (679–680. lap.)

Az önkritikát csak akkor lehet számonkérni, ha világosan megmondjuk azt is: ki és milyen ügyben gyakorolja. Az a paradox helyzet, hogy a *diagnózisban* általános egyetértés alakult ki, pontosan jelzi, hogy az önkritika formális követelése sehová sem vezet, hiszen „mindenki, minden szinten” hangsúlyozza, hogy „szinte minden” válságban van. Konszenzus tehát nemcsak a sikerpropaganda optimista színeiben alakítható ki, hanem a válságpropaganda pesszimista

konszenzusa is elérhető. Az önkritika azonban így megfoghatatlanná válik, s ez végül is csak oda vezethet, hogy „a kormányzat dialógust kezdeményez a társadalommal”, azaz a társadalom vállán sírja ki magát. (680. lap. A kiemelések mindenütt az eredeti szövegből valók.)

Hozzászólásnak folytatásaként Buza Márton kitér a párt és a szakszervezetek jövőbeli szerepére. Noha a szerző megfogalmazásai nem kerültek bele a Munkaközösség állásfoglalásába, ezek a maguk nagyobb szókimondásával jó betekintést nyújtanak a pártállami döntéshozók szellemiségébe, bizonyosságaiba ill. bizonytalanságaiba.

Helyeslem, hogy a párt legyen a reform hordozója. Meg kell erősíteni a párt érdekintegráló, érdekharmonizáló funkcióját. Meg kell reformálni a politikai mechanizmust; markánssá kell tenni a párt, a kormány és a szakszervezet között a funkció- és felelősségmegosztást. A politikai rendszert működőképesé és működését a nép számára világossá és egyértelművé kell tenni. (682. lap.)

Félek a szabad újságalapítástól, bár nem ártana a rendszernek egy olyan hetilap, amelyben a „másként gondolkodók” mondhatnák a magukét. (683. lap.)

Félek a globális önkritikától, mert ilyen már volt. Nem értek egyet a személyi konzekvenciák levonásának szükségességével, mert szinte ugyanazt a garnitúrát alkalmasnak tartom egy jobb koncepció konkretizálására és érvényesítésére. Lehet, hogy egészen új kormány kell, de félek attól, hogy az nem lesz jobb a mostaninál. Nem biztos, hogy az eddig pozícióban nem lévő tudósok, kutatók, funkcionáriusok jobban el tudják látni a felelős kormányzati munkát a mostani tapasztalt politikusoknál. (uo.)

Ugyanakkor Buza Márton kijelenti:

(...) a további lépések kidolgozásában és megvalósításában – már az érdemi döntések meghozatala előtt – a jelenleginél nagyobb szerepet kell kapniuk az érdekvédelmi szervezeteknek, elsősorban a szakszervezeteknek. Számomra érthetetlen, hogy a szakszervezetektől miért nem kérnek javaslatokat a kibontakozásra. Ugyanilyen érthetetlen, hogy miért nem engedik meg nekik, hogy a kormányétól eltérő álláspontjukat nyilvánosságra hozzák. A tömegek egyre inkább

csak olyan szakszervezeti mozgalmat fogadnak el, amelynek van „saját arca”. Az erős, tekintélyes szakszervezeti mozgalom alapvető pártérdek! (uo.)

Hogyan lehet viszont „saját arculatú” szakszervezeteket létrehozni, ha azoknak továbbra is fenn kell tartaniuk „kettős funkciójukat”, be kell tölteniük a „transzmissziós szíj” szerepét – mint a szerző hangsúlyozza (lásd 683. lap)? Csak emlékeztetni kívánunk arra, hogy a kifejezés Sztálintól ered. Ezért nem is rendkívüli, hogy Buza védelmezi a „demokratikus centralizmus” elvét, mely nélkül, úgymond, „nem beszélhetünk többet kommunista (bolsevik) pártról”.

Milyen alapon várható el, hogy az ország lakossága függetlennek érezze a „transzmissziós szíj” és a „kettős funkció” szerepét betöltő szakszervezeteket?

S még általánosabban: Milyen alapon lehet elvárni, hogy a lakosság bizalommal tekintszen azokra, akik gazdasági és társadalompolitikájukkal előidézték a jelenlegi helyzetet? Miért fogadják el azt az alárendelt szerepet, amelyet a Munkaközösség állásfoglalása nekik kioszt, nevezetesen, hogy aktívan, ötletteljesen részt vegyenek a majdan meghozandó határozatok végrehajtásában? Azon határozatok végrehajtásában, melyek meghozatalában a hivatalos pártszervek nemigen akarnak számítani rájuk.

A párt Közgazdasági Munkaközösségének állásfoglalásában található felemáság tehát előrevetíti, hogy a reform továbbra is göröngyös úton fog előrebukdácsolni. Nem azt kívánjuk állítani, hogy semmi nem fog történni, mert a gazdasági – s ezzel együtt egyre inkább a politikai – helyzet súlyosbodása cselekvésre kényszeríti a pártvezetést.

A párt nehéz helyzetben van, mivel jelentősebb politikai átalakulások nélkül akarja a népet áldozatok, még hozzá komoly áldozatok vállalására készíteni. Erős kételyeink vannak atekintetben, hogy ez a vállalkozás sikeres lehet, mégpedig több ok miatt.

Először is, ma már a pártnak egyre kevésbé olyan néppel van dolga, mely az 1956-os forradalom leverését követő bénultságban él. Míg a párt-, állami és szakszervezeti vezetés kulcspozícióit olyan emberek foglalják el, akiknek alapattitűdjait 1956, illetve a forradalom leverése határozza meg, az újabb nemzedék-

kek, a mai 30–40 évesek más korszakban nőttek fel, mások a tapasztalataik és nagyon sok tekintetben más problémákkal küszködnek (még akkor is, ha a problémák gyökerei az 1956-os forradalom elnyomásában keresendők). A régi retorika, a régi módszerek egyre kevesebb hitelt kapnak, viszont a párt még mindig nem készült fel arra, hogy a tényleges demokratizálást célzó radikális intézkedéseket vezessen be. Másodszor, a gazdasági struktúra további toldozgatása-foldozgatása, bár egyes területeken több-kevesebb javulásra vezethet, végeredményben csak krónikussá teszi a válságot. A Közgazdasági Munkaközösség vitáján elhangzott hozzászólások több ízben hivatkoztak a kapitalista rendszerek, a világpiac válságára, nehézségeire, egyenetlen fejlődési tendenciáira. Nem vették azonban figyelembe, hogy e rendszerekben széleskörű újraszerveződés megy végbe (elsősorban a mikroelektronika által elindított technikai forradalom következtében). A piaci önszabályozó rendszerek és a – bár nehézségekkel küszködő – jóléti intézmények eddig aránylag jól megbíróztak az átstrukturálás okozta problémákkal, s a világpiac eltolódásait, az új nemzetközi munkamegosztás által okozott nehézségeket is elviselték. Eközben pedig – egyenlőtlenül, aránytalanságokkal – rohamléptekben fejlesztik az új technológiát, amelynek átvételét a kelet-európai országok közgazdászai és politikusai áhítják és szorgalmazzák.

Felmerül végül a kérdés, hogy a racionális gazdálkodás bevezetése, amely a reformprogramok középpontjában áll, mennyiben lehetséges egy irracionális politikai rendszer fenntartása mellett. Irracionálisnak pedig azért nevezzük a jelenlegi magyar politikai rendszert, mert lefékezi a társadalom dinamikus erőinek önfejlesztését, mert megakadályozza, hogy a munkás ura legyen munkaerejének, mert korlátok közé szorítja a különböző nézetek szabad megnyilvánulását, a szabad, önálló érdekvédelmi szervezetek létrejöttét.

A Közgazdasági Munkaközösség állásfoglalását így fejezi be: „A munkaközösség a vitát ezzel lezártnak tekinti.” (670. lap.) Nézetünk szerint a vitának, a szabad vitának most kellene igazán elkezdődni.

VARGA IVÁN

„TÁRSADALMI SZERZŐDÉS”

– A kibontakozás ellenzéki programja –

A *Beszélő* szerkesztői, név szerint Kis János, Kőszeg Ferenc és Solt Ottilia június második felében sokszorosított formában politikai programjavaslatot tettek közzé, folyóiratuk különszámaként, ezzel a címmel: *Társadalmi szerződés* avagy a politikai kibontakozás feltételei. A tervezet kiindulópontja az országban uralkodó általános elégedetlenség, amelyet az infláció, az életszínvonal süllyedése, a bizonyosan bekövetkező további jövedelemcsökkenés és munkanélküliség váltott ki. A kudarcokért, a romlásért az ország Kádár Jánost teszi felelőssé. „Egyetlen dolog van, amiben ma munkástól pártkáderig mindenki egyetért: Kádárnak mennie kell... Kádár személy szerint felelős a vezetés tehetetlenné válásáért. Ő volt az, aki 1983-ban kijelentette: nem lesz második reform. 1984-ben ő követelte a hetedik ötéves terv felelőtlen gazdaságélénkítési programját. Ő vezényelte az 1985-ös pártkongresszust, amely egyszerre ígért több beruházást, nagyobb fogyasztást, kiegyensúlyozottabb fizetési mérleget és mérséklődő inflációt. Döntő része volt abban, hogy a társadalom elől eltitkolták a bajok nagyságát s hogy a kiútról folyó vitákat eltitkolták”.

Kádár bukása önmagában azonban nem old meg semmit sem. Utódai folytathatják a katasztrófába vezető politikát. „Gyökeres politikai fordulatra van szükség – írja a *Beszélő*, és hozzáteszi: – *Társadalmi szerződés* nélkül nem lesz nemzeti felemelkedés”.

A mai politikai vezetés áldozatokat kér a néptől. Azt hirdeti, hogy ezek nélkül az áldozatok nélkül nem lehet a csődöt elkerülni. Ha a nép szó nélkül eltűri azt, ami rá vár, s ezen az áron tényleg megmenekül a csődtől, ugyanez a vezetés újra rátér majd

a tékozlás és az újabb csődhelyzet előidézésének útjára. Áldozatokat csak olyan változásokért érdemes hozni, amelyek lehetővé tennék „a továbbfejlődést egy demokratikus, önkormányzatú, önálló Magyarország felé”. Nem a Beszélő szerkesztői az egyetlenek, akik felismerték, hogy politikai reformra szükség van, de ők az elsők, akik javaslatukkal nem csupán az értelmiséghez, hanem az egész lakossághoz fordulnak. Tudják, hogy az általánossá vált elégedetlenség nem párosul követelésekkel. Nekik pedig az a meggyőződésük, hogy nem elég zúgolódni, hanem követelni kell. De lehet-e? Lehet-e követelni olyan országban, amelyben az egész rendszer a követelések elfojtására épül? Amelyben fokozatosan megszűnik az iskola, a kórház, a vasút, a telefon, de megmarad és folyamatosan modernizálódik az egyetlen fontos funkció, ti. a rendőrállam funkciója? A Beszélő munkatársai úgy gondolják, hogy a mai válságban a rendszer még e téren sem úgy működik, mint korábban. Felhívják a figyelmet arra, hogy a vezetők elbizonytalanodtak, s az egymásközti harccal vannak elfoglalva. Arra továbbá, hogy milyen sikerrel járt egy burkolt helyi adó (a TEHO) tömeges megtagadása, és hogy évek óta minden március 15-én ezrek tüntetnek az utcán. Követelni kell tehát a program szerzői szerint, és erre jó bármely fórum, „ahol az alul levők megszólalhatnak”.

„A hatalom csak akkor fog párbeszédbe bocsájtkozni, ha tapasztalja, hogy nemcsak értelmiségiekkel kell egyezkednie”, írják, és ebben valószínűleg igazuk van. Igazuk van abban is, amit így fejeznek ki:

„Vagy lesz program a gazdaság stabilizálására és reformjára, s akkor a piaci egyensúly helyreállításáért kell átmeneti veszteségeket vállalni. Vagy nem lesz stabilizáció és reform, és akkor a hanyatlás következményeit kell elviselni.” Hozzá kellett volna még tenniük, hogy reformmal vagy anélkül, de életszínvonalromlás és munkanélküliség mindenképpen lesz. Reform esetén átmenetileg, reform nélkül tartósan és jóvátehetetlenül. Gazdasági reform kell tehát, de a reform is életszínvonalromlással és munkanélküliséggel jár. Megvalósulása viszont nem képzelhető el az emberek támogatása és bizalma nélkül. Bizalom pedig nem lesz mindaddig, amíg le nem állítják az olyan katasztrofális ballépéseket, mint a nagymarosi vízlépcső és a Szovjetunió távoli vidékein folyó földgáztermelés, amíg nem csökkentik a hadse-

regre, a politikai rendőrségre és a pártapparátusra költött összegeket, és amíg nem teszik lehetővé a magángazdaság kibontakozását. De ez sem elég ahhoz, hogy a gazdasági reform népszerű legyen. Népszerű csak politikai változás lehet: írásba foglalt, jogilag szentesített kiegyezés.

„Magyarországnak utoljára 1956 adott politikai programot” – írják Kis Jánosék. És vallják, hogy „a történelem nem tette túlhaladottá október követeléseit: – többpártrendszert, képvisleti demokráciát az államvezetésben; – önkormányzatot a munkahelyeken és a településeken; – nemzeti önrendelkezést, semlegességet a külpolitikában”.

Magyarország azonban a szovjet blokk része, és az oroszok nem tűrik e követelések teljesítését. Kiegyezés azonban lehetséges, s e kiegyezés feltételeit keresi a Társadalmi szerződés programja.

A párturalom alkotmányos korlátozása

A javasolt elvek közül az első a párturalom korlátozása. Megállapítja a Beszélő, hogy „A közvélemény a párt korlátozatlan hatalmában látja a rendszer alapvető baját. Nincs bizalom az olyan törvénymódosításokban, amelyek érintetlenül hagyják a párt törvény fölötti státusát”. A Társadalmi szerződés programja bizonyos mértékig elfogadja a párt különleges szerepét, amely „korlátozza a népszuverénitást”. Azért fogadja el, mert Magyarország része a szovjet blokknak, ezen egyelőre nem tud változtatni, és a Szovjetunió ragaszkodik a párt különleges szerepéhez, mert ez a szerep garantálja számára, hogy az ország teljesíti külső kötelezettségeit. A Beszélő tehát kompromisszumot javasol. Azt, hogy a párt hatalmát törvény határolja körül. E törvény szerint a párt alkotmányos joga a külső, szövetségi kötelezettségekre korlátozódik, valamint arra, hogy javaslatot tesz az Országgyűlés elnöke, az Elnöki Tanács elnöke, a miniszterelnök, a külügyminiszter és a hadügyminiszter személyére. Más ügyekre és más állami és társadalmi funkciók betöltésére a párt hatalma nem terjedne ki. A külügyektől és a hadügyektől eltekintve a párt a kormánynak, a minisztereknek vagy más állami, társadalmi és magánjogi szervezeteknek nem adhat utasításokat. A pártszervek

törvénybe ütköző határozatai és intézkedései ellen ugyanúgy ügyészi, bírósági vagy alkotmányjogi eljárást lehet indítani, mint bármilyen más törvénysértő cselekedet esetében.

A pártra vonatkozó törvénynek azt is meg kell határoznia, hogy mely szerv gyakorolja a párt alkotmányos jogait. A Társadalmi Szerződés készítői két megoldást látnak erre. Az egyik szerint az Elnöki Tanács helyett az Országgyűléstől független államfői tisztséget hoznak létre, és a hatalom megoszlanék a (párt által választott) államfő és a (nép által választott) parlament között. A másik esetben a párt közhatalmi jogait a Központi Bizottság gyakorolná. A javasolt kompromisszum lényege mindkét esetben a hatalom jogilag szabályozott megosztása a párt és a parlament között. Az alapvető jogviszonyok szabályozása a tervezet szerint a parlament hatáskörébe kerül. „Az Országgyűlés kiváltsága legyen minden olyan szabály megalkotása, amely az állampolgárok jogait vagy nagyobb társadalmi csoportok érdekeit érinti. A végrehajtó hatalom rendeletei ne helyettesíthessék a képviselőház törvényeit. ...Törvényt ne lehessen rendelettel módosítani... A kormányt és apparátusait alá kell rendelni a törvényhozásnak... Az Elnöki Tanács ne bocsásson ki törvényerejű rendeleteket... Szerepe szorítkozzék az államfői reprezentációra, a kegyelmi ügyek eldöntésére, népszavazás kiírására, valamint (az) Országgyűlés összehívására.”

A sajtószabadság és a cenzúra

A program második fejezete törvényekkel körülírt sajtószabadságot követel. Mindenekelőtt az engedélyezés területén. „A kívánatos végcél az alkotmányos demokráciákból ismert szabályozás: előzetes engedélyre nincs szükség; lapot, kiadót bármely – természetes vagy jogi – személy alapíthat... a tiltások köre a lehető legszűkebb és... érvényesítésük kizárólag bíróságokra tartozik”. A mai Magyarországon ilyen mérvű sajtószabadság nem érhető el. De az adott körülmények között is ki lehet vívni az engedélyezés *jogszerűségét*. Az engedélyek kiadását bíróságra kellene bízni, és a bíróság csak azt vizsgálhatná, hogy a lap vagy a kiadó programja összhangban van-e az állam alkotmányos rendjével. A folyóiratok és könyvkiadók esetében még erre sincs

szükség. A Beszélő szerint: „Folyóiratot, kiadót alapíthassanak közjogi szervezetek, magánjogi egyesületek, valamint az adott vállalkozásra társult (vagy egymagukban álló) személyek. A politikai korlátozásnak ebben a körben teljesen meg kell szűnie”.

Jogszerűséget követel a javaslat a cenzúra területén is. Az ország külpolitikai és hadügyi függetlenségének hiánya szabja meg azokat a tárgyakat, amelyeket a rádiók, tv-adók és lapok nem érinthetnek. Ezeket az Országgyűlés által megszavazott cenzúra-törvénynek kell körülhatárolnia, és magát a cenzúrát bíróságnak kell gyakorolnia.

Érdekvédelem és egyesülési jog

A program harmadik fejezete a munkavállalók érdekvédelmével és az egyesülési jogokkal foglalkozik. Mindenekelőtt hatóságmentes munkaviszonyt követel. Módosítani akarja az alkotmány 14. paragrafusának 2. bekezdését, amely kimondja a polgárok munkakötelezettségét és egyben a munkához való jogát. Ez utóbbi ugyanis nem valóságos jog, az államot semmire sem kötelezi. Ma, amikor már ezrek vannak munka nélkül, és küszöbön áll tízezrek, föltehetően százezrek munkanélkülisége, különösen világos ez, de igazában világos volt már akkor is, amikor az embereket beterelték a kaszárnya és a káosz összes hátrányait egyesítő, szocialistának nevezett vállalatokba, csak éppen munkát nem tudtak adni nekik. El kell tehát „törölni mindazokat a jogszabályokat — írják Kis Jánosék — amelyek a munka nélküli életmódot önmagáért büntetik. Mindenekelőtt a ‚közveszélyes munkakerülés’ büntetőjogi tényállásának törlésére van szükség... A munkaviszonyról szóló rovatot törölni kell a személyazonossági igazolványból... Hatósági döntések nem függhetnek munkahelyi ajánlásoktól. Nem szabad a munkáltató jóváhagyását, támogatását kérni olyan ügyekben, mint az útlevélkérelem vagy a telefonigénylés... A munkáltatónak nem lehet beleszólása abba, hogy munkahelyén kívül a munkavállaló mit csinál... A munkáltatónak nincs köze a munkavállaló politikai nézeteihez... A munkahely nem lehet az állampolgár hatósági ellenőrzésének eszköze... Szűnjön meg a belügyi informálódás a munkahelyeken... Külső

szerv nem utasíthatja a munkáltatót, hogy dolgozóját elbocsássa vagy más módon hátrányos helyzetbe hozza. Ilyen intézkedés sugalmazása és végrehajtása bűncselekménynek minősítendő... Szűnjenek meg a munkaviszonyra és a bérre vonatkozó ...rendeletek, utasítások. A béralku hatósági megkötése nem fér össze a gazdasági szféra függetlenségével”.

A munkahelyi hatósági ellenőrzéssel együtt a szerzők tehát meg akarják szüntetni a keresetek állami szabályozását is. Valóban: egészséges gazdasági életben a kereset nagysága egyrészt a munkapiaci helyzettől, másrészt a munkáltatói és munkavállalói érdekvédelmi szervezetek erejétől függ. Magyarországon viszont csak a munkáltatóknak vagyis az állami vállalatok vezetőinek van érdekvédelmi szervezetük, ti. a Kereskedelmi Kamara. A szakszervezet ugyanis nem a munkavállalók érdekeit védi, hanem az állam érdekeit a munkavállalókkal szemben. A Társadalmi Szerződés programjának egyik leglényegesebb pontja szabad szakszervezetek létrehozását követeli. Azt, hogy a munkahelyeken a dolgozók szabadon alakíthassanak érdekvédelmi csoportokat, ezek szövetkezhessenek más munkahelyek érdekvédelmi csoportjaival, és alakíthassanak föderációkat. A vállalati szakszervezeti bizottság a munkahelyi érdekvédelmi csoportokból alakulna, és arra lenne hivatott, hogy azok érdekeit képviselje a vállalattal szemben. Az újjáalakítandó SZOT sem lenne más, mint az országban megalakult föderációk föderációja. A vállalati szakszervezeti bizottság tárgyalná meg a vállalat vezetőivel a béreket, a munkakörülményeket, az átszervezéseket, az áthelyezéseket, az elbocsátásokat. Amennyiben a tárgyalások nem járnak eredménnyel, a szakszervezeti bizottságnak joga volna sztrájkot hirdetni. Az Országgyűlésnek sztrájk törvényt kell alkotnia, s ebben ki kell mondani, hogy a sztrájkra való felhívás nem büntethető.

A szakszervezeteken kívül minden más érdekvédelmi szervezet és általában minden egyesület szabadságát is követeli a program. „Egyesületi törvény mondja ki – idézem szavaikat –, hogy az állampolgárok szabadon, bejelentési és engedélyezési kötelezettség nélkül létrehozhatnak jogi személlyé nem váló csoportokat és mozgalmakat... Egyesület bármilyen közcélra legyen alapítható, kivéve azokat a célokat, amelyek előmozdítása törvénybe

ütközik. Az alapítást az állam bírósági bejegyzéssel vegye tudomásul”.

A munkahelyeken öngazgatást követelnek a program szerzői. Ennek megértéséhez tudni kell, hogy az állami, a szövetkezeti és a magánszektort valamint a második gazdaságot magában foglaló homogén piaci gazdaság és egységes tőkepiac megteremtését sürgetik, ennek érdekében minden akadály (pl. létszámhatár) elhárítását a magánvállalkozás útjából, végül pedig szabad részvényforgalmat a gazdasági élet minden területén. A tőke szabad működését tervezetükben az öngazgatás ellensúlyozza. Javaslatuk ezek szerint:

– „a pénztőke tulajdonosa (a részvényesek) rendelkezik a befektetéseivel: szabadon beteheti-kivonhatja tőkéjét, vásárolhat-eladhat értékpapírokat;

– a vállalati szervezet fölött a dolgozók rendelkeznek az öngazgatási testületek útján; ez utóbbiak választják meg és mentik föl az igazgatót, valamint döntenek a vállalat hosszú távú stratégiájáról”.

Szociális biztonság és méltányos szociálpolitika

A társadalom válságával foglalkozik a program negyedik fejezete. E válság lényege „a lakosság kettészakadása egy konzolidált többségre és egy konzolidálatlan párianépre”. Legújabbán a gazdasági hanyatlás illetőleg annak kormányzati kezelése súlyosbítja e válságot: a hanyatlás a tömeges munkanélküliséggel és a reálbérek csökkenésével, a kormányzat „válságkezelő” politikája pedig a nyugdíjak és a családi pótlékok elértéktelenedésével és a munkanélküliek problémáinak elhanyagolásával. A Beszélő szerkesztői szociális szemléletű népességpolitikát, méltányos nyugdíjrendszert, munkanélküli segélyt és igazságos közteherviselést követelnek.

A népességpolitika keretén belül: –

– A három és több gyermeket nevelő anyáknak az átlagfizetést megközelítő gyermeknevelési díjat a gyermekek tanulmányainak befejeztéig;

– Az egy vagy két gyermeket nevelő anyáknak hasonló díjat a gyermekek óvodás koráig;

- Az egy főre kiszámított létminimum körüli családi pótlékot minden gyerek után;
- Nyolc általánost nem végzett szülők gyerekeinek a létminimum összege körüli ösztöndíjat, amennyiben az általános iskola után továbbtanulnak;
- Lakbér- és lakásvásárlási hitelkedvezmény a sokgyerekeseknek;
- Az alapoktatást meghaladó többletszolgáltatások megfizetését az iskolákban;
- Az így keletkezett összegekből az alapoktatás javítását;
- A hatósági kezdeményezésre történő állami gondozásba vétel bírósági elbírálását;
- Szabad orvosválasztást;
- Az orvosi számlák biztosítói kiegyenlítését;
- A pozícióhoz kötött egészségügyi ellátási kiváltságok felszámolását.

A nyugdíjrendszer keretében:

- A legalacsonyabb nyugdíjaknak a létminimum szintjére emelését;
- A nyugdíjaknak a bérindexhez való évenkénti hozzáigazítását;
- A minimális szolgálati idő megszüntetését, illetőleg a sükségnél rövidebb szolgálati idővel rendelkezők csökkentett nyugdíjban való részesítését;
- Hosszabb távon a nyugdíjrendszer nyugdíjbiztosítási rendszerre való átalakítását. A kötelező nyugdíjjárulék legyen a munkavállaló tartósan lekötött takarékbetétje. A kötelező nyugdíjbiztosítást önkéntes biztosítás egészítheti ki. A nyugdíjbiztosítók tőkéjüket vállalkozásokba fektethetik.

A munkanélküliek ügyében:

- Munkanélküli segélyt minden olyan dolgozónak, akinek munkaviszonya nem fegyelmi határozattal szűnt meg;
- Vonatkozzék ez a szövetkezeti szakcsoportok, gmk-k, kis-szövetkezetek tagjaira és alkalmazottaira, valamint a magánmunkáltatók alkalmazottaira is;
- A munkanélküli segélyre való jogosultság lejárta után szociális segélyt azoknak a dolgozóknak, akik nem tudtak elhelyezkedni;
- A jogosultság kiterjesztését azokra a fiatalokra, akik tanulmányaik befejezése után nem tudnak elhelyezkedni;

– Átképzési segélyt azoknak, akik szerződéssel kötelezik magukat egy új szakma elsajátítására.

Állampolgári jogok

A magyar alkotmány kimondja, hogy az állam tiszteletben tartja az emberi jogokat. Valójában azonban jogszabályok és rendeletek sokasága sérti a jogokat. Ezért szükség van az emberi jogokat magukban foglaló és tisztázó átfogó törvény megalkotására, valamint a teljes jogszabály- és rendelet-anyag e szempontból történő felülvizsgálatára. Szükség van továbbá független bíróságokra, alkotmánybíróság felállítására, a szociális kisebbségek, az etnikai, nemzetiségi, kulturális és vallási csoportok jogi védelmére. Ez utóbbiak, tehát a hívők a program megállapítása szerint „alighanem a lakosság többségét alkotják. Nekik elsősorban *lelkiismereti szabadságra* és *jogegyenlőségre* van szükségük.” E téren különleges szabályokat kell alkotni:

– „pedagógust nem szabad vallásos meggyőződésének titkolására kényszeríteni;”

– „államhivatalnokot nem szabad hátránnyal sújtani egyházi szertartások látogatásáért; a párttagok eltiltása egyházi esküvőkön és temetéseken való megjelenéstől alkotmányellenes;”

– „minden katonai szolgálatot teljesítő állampolgár számára biztosítani kell vallásának rendezett gyakorlatát”.

Ezen egyéni jogok biztosításán túlmenően a program követeli az állam és az egyház teljes elválasztását. Tehát annak a gyakorlatnak megszüntetését, hogy

– a fontosabb egyházi tisztségek betöltését állami engedélyhez kötik;

– korlátozzák az egyházi adót, és anyagi függésben tartják az egyházakat;

– korlátozzák az egyházak és a hívők kapcsolatát;

– nem engedélyezik vallásos egyesületek alapítását;

– minimálisra szorítják az egyházi iskolák számát, és a meglevőknek nem adnak tanszabadságot;

– korlátozzák és cenzúrázzák az egyházi lap- és könyvkiadást;

– állami engedélyhez kötik új felekezetek alapítását;

– üldözik a bejegyzetlen vallási közösségeket;

- kényszerítik az egyházakat a bázisközösségek felszámolására;
- elutasítják és szabadságvesztéssel büntetik a lelkiismereti fegyvermegtagadást.

Tágabb összefüggések

A Beszélő kibontakozási programja külön részben foglalkozik három további kérdéssel: a magyar–szovjet viszonytal, a magyar kisebbségek ügyével és 1956 elfelejtésével.

A *magyar–szovjet viszonyt* illetően a következőkre hívják fel a figyelmet:

- kimerültek a Szovjetunió olcsón kiaknázható természeti erőforrásai;
- válságban van a KGST és vele valamennyi kelet-európai ország;
- a Szovjetunióknak már nincsenek anyagi eszközei ahhoz, hogy a bajba jutott kis országokat segíthesse;
- a gazdasági hegemónia gyengülését nem ellensúlyozza valamilyen kulturális hegemónia;
- a Szovjetunió világviszonylatban egyezkedni kénytelen, mert a fegyverkezési versenyt nem nyerheti meg, mert technikai lemaradását csak így csökkentheti és mert távoli pozícióit pusztá erővel nem tudja megszilárdítani;
- Gorbacsov deklarálta, hogy a Szovjetunióknban radikális reformot akar megvalósítani;
- elismerte, hogy a szovjet modell nem kötelező minta;
- hogy „változásra van szükség a térség országainak egymás közötti kapcsolataiban;
- Lengyelország esetében gyakorlatban is jóval rugalmasabb politikát folytat a megszokottnál.

Lehetőség van tehát arra, hogy Magyarország növelje önállóságát és a radikális reform útjára lépjen.

A *kisebbségek* ügyében a Beszélő a Magyarországn élő magyarok *erkölcsi* köteleességét hangsúlyozza, azt, hogy felelősséggel tartoznak a nemzet határokon kívülre szorult részeiért. Röviden taglalja a hatalom bűneit és mulasztásait:

- „Rákosiék számára nem léteztek határon túli magyarok;”

– „1956 után Kádárék szégyenletes szerepet vállaltak”, amikor támogatták a szomszéd országokban folyó magyarüldözést, irredentizmussal rágalmazták a magyar forradalmat, és „nyíltan helyeselték... a romániai magyar értelmiség elleni hadjáratot”;

– a hetvenes években harcoltak minden olyan álláspont ellen, amely szerint a magyar kisebbségek kultúrája a nemzeti kultúra része, és elutasították azt az igényt, hogy foglalkozzanak a kisebbségek helyzetével.

Csak a legutóbbi időben került sor néhány nyilvános állásfoglalásra. Ezek azonban nem kielégítőek. „A kisebbségi politikában éppúgy fordulatra van szükség, mint belpolitikai téren”. A Beszélő a magyar kormány vagy az Országgyűlés nyilvános *nyilatkozatát* követeli, amely kimondja, hogy

– „a magyar nemzet mint közös nyelvet beszélő, közös kultúrával és történelmi hagyományokkal azonosuló emberek közössége nem esik egybe a magyar állam polgáraival;

– a magyar állam nem tart igényt más állampolgárságú magyarok fölötti felségjogokra, de kötelessége segíteni őket nemzeti identitásuk megőrzésében”.

A segítségnyújtás módjai:

– fellépés a nemzetközi fórumokon a kisebbségi sérelmek ügyében;

– kétoldalú szerződések szorgalmazása;

– a turistaforgalom elősegítése, a vám- és devizapolitika ennek való alárendelése;

– a kisebbségi könyv- és lapkiadás megrendelésekkel és csereegyezményekkel való támogatása;

– kisebbségi irodalmat közlő lap- és könyvkiadó alapítása;

– a kisebbségi tudományosságának kutatási megrendelésekkel és közös kutató programokkal való támogatása;

– egyetemi és iskolai ösztöndíjak létesítése;

– a Magyarországra áttelepülni akarók esetében a befogadó határozat és az állampolgárság azonnali és automatikus megadása;

– a magyar határőr szervek és a szomszéd országok hatóságai közötti összejátszás megszüntetése;

– a Romániába utazó magyar állampolgárok védelme a hatóságok zaklatásaival szemben;

– a kisebbségeket támogató állampolgári kezdeményezések támogatása.

1956 ügyében a Beszélő kijelenti, hogy „csak olyan vezető csoport megegyezési készségében lehet bízni, amely felszámolja a forradalom utáni megtorlás minden következményét”:

– „A kivégzettek jeltelen sírokban nyugszanak. Az embe-riesség egyetemes normáinak... megfelelően az Igazságügyi Mi-nisztérium adja ki a holttesteket a hozzátartozóknak”;

– „az Elnöki Tanács elnöke mentesítsen a büntetett előélet hátrányai alól mindenkit, akit 1956 és 1963 között államellenes bűncselekmény címén ítélték el”;

– „A belügyminiszter oszlassa fel a politikai rendőrség 1956-os elítéltekkel foglalkozó csoportját, és utasítsa beosztottait, hogy ne avatkozzanak be a volt elítéltek magánéletébe”;

– „Jelentse ki a Legfelsőbb Bíróság, hogy politikai elítéltektől sem lehet megtagadni perirataik kiadását”;

– „A halottak már nem védhetik becsületüket. 1956 és 1961 között számlálatlanul sok halálos ítélet született, bizonyítatlan vagy bizonyítottan hamis vádak alapján. A Legfelsőbb Bíróság mondja ki, hogy a hozzátartozók perújrafelvételt kérhetnek”;

– Tegyék hozzáférhetővé, illetőleg hozzák nyilvánosságra a forradalom sajtóját és egyéb dokumentumait.

Kijelenti a Beszélő, hogy „a megtorlás következményeinek fel-számolása az első lépés volna az elhallgatások és hazugságok nélküli valódi megbékélés felé”.

KEMÉNY ISTVÁN

A szerkesztő megjegyzése

Kis János, Kőszeg Ferenc és Solt Ottilia fentebb ismertetett reformtervezete hasonló gondolati pályán mozog, mint a hivata-los magyar keretekben működő nem egy alkotmányjogászé és politológusé (Schmidt Péter, Pokol Béla, Gombár Csaba, Schlett István, stb.¹), csak éppen messzebb megy, mint az imént említet-tek írásos munkássága, és világosabban határolja el a társadalmat megillető jogokat a főhatalom privilégiumaitól. Figyelemreméltó azonban, hogy a korlátlan egypárturalom legitimitását a mai Ma-gyarországon egyre több oldalról feszegetik.

– a kisebbségeket támogató állampolgári kezdeményezések támogatása.

1956 ügyében a Beszélő kijelenti, hogy „csak olyan vezető csoport megegyezési készségében lehet bízni, amely felszámolja a forradalom utáni megtorlás minden következményét”:

– „A kivégzettek jeltelen sírokban nyugszanak. Az embe-riesség egyetemes normáinak... megfelelően az Igazságügyi Mi-nisztérium adja ki a holttesteket a hozzátartozóknak”;

– „az Elnöki Tanács elnöke mentesítsen a büntetett előélet hátrányai alól mindenkit, akit 1956 és 1963 között államellenes bűncselekmény címén ítélték el”;

– „A belügyminiszter oszlassa fel a politikai rendőrség 1956-os elítéltekkel foglalkozó csoportját, és utasítsa beosztottait, hogy ne avatkozzanak be a volt elítéltek magánéletébe”;

– „Jelentse ki a Legfelsőbb Bíróság, hogy politikai elítéltektől sem lehet megtagadni perirataik kiadását”;

– „A halottak már nem védhetik becsületüket. 1956 és 1961 között számlálatlanul sok halálos ítélet született, bizonyítatlan vagy bizonyítotlan hamis vádak alapján. A Legfelsőbb Bíróság mondja ki, hogy a hozzátartozók perújrafelvételt kérhetnek”;

– Tegyék hozzáférhetővé, illetőleg hozzák nyilvánosságra a forradalom sajtóját és egyéb dokumentumait.

Kijelenti a Beszélő, hogy „a megtorlás következményeinek fel-számolása az első lépés volna az elhallgatások és hazugságok nélküli valódi megbékélés felé”.

KEMÉNY ISTVÁN

A szerkesztő megjegyzése

Kis János, Kőszeg Ferenc és Solt Ottilia fentebb ismertetett reformtervezete hasonló gondolati pályán mozog, mint a hivata-los magyar keretekben működő nem egy alkotmányjogászé és politológusé (Schmidt Péter, Pokol Béla, Gombár Csaba, Schlett István, stb.¹), csak éppen messzebb megy, mint az imént említet-tek írásos munkássága, és világosabban határolja el a társadalmat megillető jogokat a főhatalom privilégiumaitól. Figyelemreméltó azonban, hogy a korlátlan egypárturalom legitimitását a mai Ma-gyarországon egyre több oldalról feszegetik.

Ez a politikai reformhullám két kérdést vet fel:

1) Belefér-e a leninista párturalom (a „vezető szerep”) koncepciójába egy ilyen méretű önkorlátozás, a társadalomra gyakorolt nyomás ennyi eszközének feladása, az irányítás és ellenőrzés sly széles területeinek a kiürítése?

2) Kinek a támogatására számíthat egy ilyen program? Vannak-e Magyarországon olyan társadalmi csoportok, illetve – az állami és társadalmi élet egyik vagy másik pontján – olyan hangadó tényezők, amelyek a politikai szabadságjogoknak legalábbis akkora fontosságot tulajdonítanak, mint az életszínvonalnak?

Az első kérdésre a szovjet típusú államrendszer eddigi története nemleges választ adott. Ez nem jelenti azt, hogy semmi változás nem képzelhető el (változás *van* folyamatosan 1953 óta), s hogy nem várható az eddiginél nagyobb területek kiürítése. A párturalmat erre nem is annyira politikai nyomás, mint inkább gyakorlati ésszerűségi megfontolások szorítják rá, – no meg a kifáradás. De úgy tűnik, hogy a Lenin szellemében nevelt vezetők fejében van egy láthatatlan határ, amelyen túl minden további engedményt önfeladásnak tekintenek. A leninista hatalmi magtalan még osztozkodásra is hajlandó, de csak olyanokkal, akik valamilyen formában az ellenőrzése alatt állnak. (Lásd pl. állam és egyház viszonyát.)

A második kérdésre pontos felmérések nélkül bajos válaszolni, a külső megfigyelőnek azonban úgy tűnik, hogy a politikai szabadságjogok programja egyelőre csak egy szűk szellemi elit támogatását élvezi. A fiatalság részéről természetesen mindig jöhet meglepetés. Az idősebb nemzedékek azonban hosszabb idő óta nem gondolkoznak „politikában”, s amennyiben mégis, akkor is inkább a nemzet mint az állampolgári jogok sérelmei foglalkoztatják őket. Ennélfogva semmiféle politikai reformprogram nem számíthat népesebb támogatásra, s a gazdasági reformprogramja is csak akkor, ha nem jár életszínvonalcsökkenéssel vagy más zavaró következményekkel. Ezzel (is) magyarázható, hogy a máskülönben oly fontos reformvita immár több mint két évtizede egy szakmai és szellemi elit körére szorítkozik.

E szándékosan szűkszavúra fogott s látszólag kevésbé bizakodó megjegyzések elsősorban *kérdések* s vitaindító céllal íródtak. Egy pillanatig sem vonják kétségbe sem a programban foglalt kritika érvényességét, sem a „Társadalmi szerződés” morális értékét.

Egy programot nemcsak az időszerűsége, hanem a nevelő hatása is igazolhat. Márpedig a mai magyar társadalomnak úgyszólván semmire sincs nagyobb szüksége, mint igaz beszédre. Hogy egy-egy népréteg, ill. adott esetben a társadalom egésze mennyi jogot követel magának, mindenekelőtt attól függ, hogy mit *tekint* jogának. A magyar társadalmat – mint ezt Szabó Miklós oly pregnánsan megfogalmazta (l. föntebb 33–42. old.) – évtizedek óta leszoktatták arról, hogy „jog”-ban gondolkozzék. Akármik is 1987 őszén a reális adottságok, egy szabadabb politikai fejlődés előfeltétele a polgárjogok tudatosodása.

KENDE PÉTER

Még egy megjegyzés (az új kormányfőről és munkaprogramjáról)

Mennyire lehet a magyar kormány 1987 szeptemberében előterjesztett munkaprogramját, illetőleg az új miniszterelnök kinevezését és bemutatkozását válasznak tekinteni a felgyülemlett gazdasági-társadalmi nehézségekre és a magyar közvélemény ezzel kapcsolatos várakozásaira?

Ami Grósz Károly kinevezését illeti, az nyilvánvalóan nem volt hátsógondolatoktól mentes. Általános vélemény szerint azért állították őt e tisztségbe, hogy az elkerülhetetlenné vált népszerűtlen intézkedések az ő nevéhez fűződjenek, s ezáltal valamennyire csökkenjenek Kádár-utódlási esélyei. Nem biztos, hogy ez a számítás beválik. Új posztján Grósz Károly nem szürke hivatalnokként, hanem a magyar pártkormányzat új erős embereként mutatkozott be, aki a közvéleménnyel is teljes értékű kapcsolatba kíván lépni.

Az új miniszterelnök munkaprogramja és egész fellépése nyilvánvalóan válasz a társadalomban felgyülemlett nyugtalan-ságra. Ünnepeles és nyomatékos értesítés annak akit illet, hogy a kormány meghallotta a szakemberek vészkiáltását, tisztában van a bajok súlyosságával, azt nem is próbálja kicsinyíteni, s minden erejével azon van, hogy valami épkezláb, mindenki számára elfogadható megoldást találjon.

Kevésbé meggyőző az új miniszterelnök programja. Először is, mert a célkitűzések kontinuitásának alapján áll, s egyáltalában nem világos, hogy az, ami eddig rossz hatásfokúnak bizonyult, mitől lesz ezután hatékony. Másodszor, mert az új munkaprogram úgyszólván semmit nem ajánl fel a magyar társadalomnak a kért áldozatok és erőfeszítések fejében. E kétszeres ellentmondáson Grósz azzal a kijelentéssel próbált felülkerekedni, hogy *most* majd megvalósítják azt, ami eddig csak üres szóbeszéd volt. E tiszteletreméltó fogadkozás nagy személyes bátorságról tanúskodik. Érthetetlen azonban, hogy a kormány most, hogy a bajok súlyosságára végre ráébredt, miért nem vette jobban figyelembe a gazdasági szakemberek régóta átgondolt reformjavaslatait?

Viszont fel kell figyelni az új magyar miniszterelnök pályakezdő megnyilatkozásainak általános hangnemére. Grósz Károly sem kihívó, sem leckéztető nem volt, hangja olyan embert sejtetett, aki tisztában van a bajokkal, nem akarja másra hárítani a felelősséget és őszintén keresi a nehézségekből való kilábolás módzatait. Az Országgyűlés előtt tartott bemutatkozó beszéde meglehetősen szerény, majd hogy nem bocsánatkérő volt és a szokásokhoz képest – szinte frázismentes. De már a programelőkészítés heteiben is feltűnt, hogy Grósz meghallgatja a mások véleményét, nem tekinti magát mindentudónak. Credoja, mint ezt egy sajtókonferencián különös nyomatékkal megfogalmazta, hogy nyíltan kell beszélni a bajokról, s hogy a kormányzat kötelessége az „őszinte párbeszéd” a közvéleménnyel.²

Ennek egyik érdekes vonatkozása az, ahogyan Grósz a politikailag másként gondolkodókról beszél. Már júliusban, az új miniszterelnök első televíziós interjújában feltűnt az a mondat, hogy „bizony, az ellenzéktől van mit tanulni”. A szeptember 18-i sajtókonferencián Grósz Károly ugyanezt a gondolatot részletesebben és pontosabban fejtette ki.³

Mi, akik Magyarország fejlődését szintén legjobb meggyőződésünk alapján szeretnénk szolgálni, csak örömmel üdvözölhetjük e mérsékelt szavakat. Ha az új kormányfőnek valóban ez a Chartája, akkor ez egy első lépés a politikai intézményrendszer átalakítása felé. Amelynek egyik, talán nem is legkevésbé fontos szabadság-pillére az volna, hogy a „másként gondolkodók” intézményesen biztosított megszólalási lehetőségekhez jutnának. (Sajtó, parlamenti képviselő, egyesületi jog.) Elvégre párbe-

szédet csak olyanal lehet folytatni, akinek nincs bekötve a szája.

Lesz-e ilyen változás? Fentebbi, első jegyzetünkben kéte-lyeinknek adtunk hangot. Az új miniszterelnök új hangneme azonban némi várakozásra jogosít fel.

K. P.

-
- 1 Lásd pl. a *Valóság* 1986/12. és 1987/5. számát, a *Magyar Nemzet* Schmidt-interjúját (1987. aug. 20.) vagy a *Társadalmi Szemle* 1987/7. számában megindult politikai elméleti vitát.
  - 2 *Magyar Hírlap*, 1987. szeptember 19. – Ugyanezen a sajtófogadáson jegyezte meg az új miniszterelnök, nem minden irónia nélkül, hogy szerencsés helyzetben van, olyan poszton, amelyre senki más nem tolakszik jelenleg.
  - 3 „Az ellenzékkel folytatott párbeszédünknel nagyon világos elveink vannak. Ebben az országban mindenkinek joga van minden társadalmi, gazdasági, politikai kérdéstről más nézetet vallani, mint amit mi vallunk. Nem tételezzük fel senkiról, hogy akik más nézeteket vallanak, azok a rendszer ellenségei. Általában abból indulunk ki, hogy akik más nézetet vallanak, azok saját legjobb meggyőződésük alapján az ország fejlődését akarják szolgálni, más eszközökkel és módszerekkel, mint ahogy ezt mi tesszük. És világosan meg kell mondanom, hogy nem egyszer – mindenekelőtt részkérdésekben –, nagyon helyes, valós problémákra hívják fel a figyelmünket. Tehát nem hittük eddig sem, ma sem hisszük, hogy egyedül mi hordjuk a bölcsek követ a zsebünkben a magyar valóság problémáinak megoldására. Figyelünk tehát arra, amit a másképp gondolkodók fogalmaznak meg, figyelünk arra, hogyan vélekednek mindennapi gyakorlatunkról. Segítenek nekünk azzal, ha szóvá teszik gyengeségeinket és problémáinkat. Ott azonban már elválnak az utunk, amikor nem ezt a társadalmi struktúrát akarják gazdagabbá, szebbé, életképesebbé tenni, hanem a rendszertől tartalmát és természetét illetően idegen alternatívákat keresnek. Ez a joguk is megvan, mert a törvény erre lehetőséget ad. Csak arra nincs joguk – mert ezt már nem engedi meg a törvény –, hogy ennek érdekében szervezett akciókat indítsanak.”

Életutak

LŐCSEI PÁL

Önéletrajzi emlékezés a Magyar Október 30. évfordulójára

Ez az előadás egy budapesti magántársaság számára készült.

E baráti társaság egyik tagja azzal a megtisztelő kéréssel fordult hozzám, foglalnám össze politikai önéletrajzomat – különös tekintettel a Magyar Október eseményeiben játszott szerepemre. Az ismertetés ne legyen se túl rövid, se túl hosszú – de mindenképpen alkalmas legyen arra, hogy e családi összejövetel résztvevőinek figyelmét és érdeklődését lekösse.

Bár a Magyar Október óta eltelt 30 év meglehetősen határozottsággal szoktatott le a nyilvános szereplésről, megpróbálok megfelelni a várakozásoknak.

Magyaron kívül más nyelven megszólalni sem tudó, erősen asszimilálódott vidéki zsidó kispolgár családban születtem 1922-ben. Apám 1944-ben a magyar és német deportáló hatóságok fogságában öngyilkos lett, és a német megszálláskor tett fogadalmához híven hazai földben nyugszik. Anyámat Auschwitzban pusztították el.

Tizenhét éves koromban Békéscsabán gimnazistaként léptem a munkásmozgalom küzdőterére. Nem akarván hasonlítani a polgárból lett szalonkommunistához, aki József Attila szavaival: „Szívére veszi terhünk, gondunk. Vállára venni nem bolond...” – kitanultam a lakatos mesterséget, lemondtam a szülői ház támogatásáról, és sorsközösséget vállalva a munkássággal, négy éven át mint lakatossegéd kerestem a kenyerem. 1945 után a kommunista sajtó munkásaként, előbb vidéki lapoknál, majd a

Szabad Népnél dolgoztam. E munkám tudatosan vállalt feladata volt szerény tehetségemhez mértén közreműködni Európa egyik legnyomorultabb, legmélyebbre süllyedt társadalmának: a háború utáni magyar társadalomnak a felemelkedésében. Ilymódon résztvettem az úri Magyarország elképesztő társadalmi és szellemi, vagyoni és jövedelmi egyenlőtlenségének csökkentését célzó s egyben a szegénysorsú falusi és városi néptömegek anyagi életlehetőségét javító politikai harcokban, melyeknek néhány vívmányát ma is a társadalom humanizálása, az emberi méltóság közkinccsé tétele felé tett lépésként tartom számon.

De miközben élőszóval és tollammal a háborút veszített ország talpraállásáért, a társadalom anyagi javainak, jövedelmének, szabadidejének, szellemi és erkölcsi értékeinek igazságos elosztásáért küzdöttem, egyre inkább érzéketlenné váltam a kezdetben még számottevő népi támogatást élvező hatalom fokozatos elfajulása és megromlása iránt. A falu és város lakóinak valóságos helyzetétől, gondolkodásától és érzelmeitől való elszakadásom és a rendszer intézményeitől kapott elismerés vakká és süketté tett az önkényuralommá torzult hatalom bűneivel, embertelenségeivel, közérdeket és hagyományt sértő intézkedéseivel szemben.

Csak a Sztálin halálát követő szovjetunióbeli és magyarországi politikai változások, és még inkább személyes találkozásaim az önkény által megnyomorított emberekkel — ezek a megrázó élmények nyitották fel a szememet, és indítottak el korábbi politikai és újságírói tevékenységem revíziójának útján. Ebből a fájdalmas — pedig nem is elég mélyreható — önvizsgálatból és néhány rokonlelkű barátom és kollégám önvizsgálatából született meg a párton belüli értelmiség első, ellenzéki színezetű megmozdulása: a Szabad Nép nevezetes, 1954 októberi taggyűlése, amely szinte azonnal ihletője volt a rádió, a Magyar Távírási Iroda, a Népszava, a Szabad Ifjúság és a pártfőiskola néhány kritikusan gondolkodó kommunistája, később pedig a párton belüli írók és művészek országos visszhangot kiváltott fellépésének. Ezen a taggyűlésen határozottan elítéltem a hatalom jogot, igazságot és emberséget megcsúfoló tetteit, valamint a félelem és hazugság, a képmutatás és hízelgés, a vakfegyelem és szolgálai engedelmesség ama erkölcsi posványát, amelyből ezek a tettek kinőhettek és hosszú időn át rejtve maradhattak.

Mivel taggyűlési felszólalásomat sem a Szabad Nép, sem a

menedéknek vélt új munkahelyem: a Lenin Intézet vezetőinek nyomására nem voltam hajlandó visszavonni, másfél éven át ideológiai inkvizítorok céltáblája lettem, akik nagyítóval keresték írásaimban és felszólalásaimban az eretnokség jegyeit, hogy végül is a revizionizmus „vétkében” elmarasztalhassanak és szigorú megrovásban részesíthessenek. A Lenin Intézetben töltött közel két esztendő a kötelező tananyag elsajátítása mellett lehetőséget adott néhány olyan műnek a tanulmányozására is, amely segített a demokratikus politikai kultúra, a demokrácia és a szocializmus szintézisére vonatkozó ismeretek bizonyos elemeinek a megismerésében.

Politikai gondolkodásom átalakulásának ebben a stádiumában érkeztek el hozzám, s ami sokkal fontosabb: az ország sok száz-ezer lakosához a Sztálint holtában detronizáló 20. szovjet pártkongresszus szenzációs hírei, amelyek Budapest munkás- és értelmiségi tömegeit ismét a változás lehetőségének hitével, a rendőrség fellazulásának reményével töltötték el. A fővárosi utcák és közterek, piacok és újságstandok embereinek korábbi csendes panaszkodásai a tavaszi hónapokban hangos dohogássá, a dohogás pedig nemsokára dühödtt szitkozódássá változott. De a rendkívüli események közeledtének nemcsak a főváros hangulatában voltak érzékelhető jelei. Augusztus elejétől október elejéig szegedi és Szeged környéki parasztok évtizedes sorsalakulását kutattam, közben néhány napon át a szegedi egyetemi ifjak egy csoportjának a véleményeivel ismerkedhettem. A paraszttal való találkozás számomra keserves szembesülés volt annak az embertelen agrárpolitikának a következményeivel, amelyet sajnos éveken át – akkori meggyőződésemhez híven – magam is odaadóan képviseltem. A földjük felajánlására kényszerített, de most már földjüket visszakövetelő Szeged környéki parasztok, kettős foglalkozású kisemberek határozott fellépése, a szegedi egyetemista fiatalok radikális kritikája és tettvégya, a pesti utca emberének immár maga mögé nem vizslató szókimondása – mindez együtt határozott meggyőződésemmé tette, hogy az aktív néprétegek készülségi állapotától, cselekvési szándékától nemcsak a megújulásra képtelen hatalom, de a párton belüli vitákban túlságosan elmerült, munkáskapcsolatokban szűkölködő demokratikus értelmiségi ellenzék is több fázissal el van maradva.

Lehet, hogy némelyek kételkednek majd ebben, én azonban

igazam tudatában nyugodtan kimondom: ami október 23-án Budapesten elkezdődött, az engem nem ért váratlanul. Ennek cáfolhatatlan bizonyítéka az a vélemény, amelyet 23-án délben 12 és 1 óra között egy küldöttség tagjaként a párt politikai bizottságának néhány tagja előtt kifejtettem. Ez az állásfoglalás, mely néhány pártvezetővel történt szópárbajom befejező aktusaként, közvetlenül a küldöttség távozása előtt hangozott el, lényegileg a következőket tartalmazta:

– Mi nem azért jöttünk ide, hogy nehezítsük a pártvezetés amúgy is nehéz helyzetét. Mi egy kommunista kollektíva megbízásából jöttünk, az őszinte segíteni akarás szándékával. Értsék meg: egy hónapok óta mélyülő politikai válság tizenkettedik órájához érkeztünk. Ami nemrég egy vidéki lengyel városban, Poznanban történt, az ma megtörténhet Budapesten, és a kettő nem lesz ugyanaz, mert Budapest fővárosa az országnak.

– A párt és a nép közötti szakadékot nem lehet rendőrsortúzzal áthidalni. Itt most csak az segíthet, ha a pártvezetés haladéktalanul a néphez fordul és befejezett tényként közli vele a hónapok óta várt, de mindmáig halogatott személyi változást. Ezzel együtt ki kell fejeznie őszinte készségét a munkások és parasztok legégetőbb követeléseinek teljesítésére, a tulajdonukban, szabadságukban, emberi mivoltukban sértett százezrek kiengesztelésére. Ilymódon talán elérhető, hogy a csalódott és elkeseredett néptömegek türelmi időt adnak a pártvezetésnek olyan átfogó, hosszú távú program kidolgozására, amely egyszerre épül a szocializmus, a népképviselői demokrácia és a nemzeti önrendelkezés elveire.

Felszólalásom, — melyet hosszú másodpercekig tartó csend és megilletődés fogadott — lehet, hogy valamelyest hozzájárult a tüntetési tilalom későbbi visszavonásához. De hogy Gerő Ernőre a legcsekélyebb hatást sem gyakorolta, azt esti rádióbeszéde vitán felül állóan bizonyította.

A következő, tragikus napokban lényegileg ugyanazt a célt követtem, mint 23-án a politikai bizottság előtt: igyekeztem hidat verni a forradalmi nép — és a most már Nagy Imrét is magában foglaló pártvezetés között. Október 27-én egy Nagy Imréhez látogató küldöttség tagjaként a népfelkelés jelszavainak, követeléseinek és cselekményeinek részletes ismertetésével bizonyítani próbáltam, hogy az alvilág és a politikai obskurantizmus ilyen

felfordulásban óhatatlan jelentkezése nem változtat a lényegen. Azon tudniillik, hogy a felkelés főáramlata, alaptendenciája határozottan a nemzeti függetlenség és egy valódi népképviselői demokrácia felé mutat — és az a kommunista párt, amely komolyan veszi a népi-nemzeti érdekek szolgálatát, nem kerülhet szembe vele. Ugyanebben a szellemben szólalt fel a forradalmi bátorság és erkölcsi nagyság csodálatra méltó megszemélyesítője, a mártírhalált halt Szilágyi József, akinek kiemelkedő szerepe volt e küldöttségben.

Talán sohasem fog kiderülni, hogy e küldöttség fellépésének volt-e része, és ha igen, mekkora része volt azokban a 29-én közölt deklarációkban, melyekben a Nagy Imre vezette kormány és a Kádár János vezette párt *demokratikus nemzeti mozgalomnak* minősítette a népfelkelést.

Ez a sokak által várva várt állásfoglalás a forradalmi nép és a kommunista párt progresszív erőinek találkozását fejezte ki, de a megelőző hat nap különmenetelése, szembenállása után nem volt, nem lehetett elegendő a bizalmatlanság végleges elosztatásához. Az immár közösen vállalt nemzeti feladatok szolgálata mellett nem utolsósorban e törekeny bizalom erősítésének, mélyebb megalapozásának szándéka vezetett, amikor október 29-én a drága emlékű, megigazulásáért életével fizetett Gimes Miklóssal, továbbá Kende Péterrel, Lénárt Gáborral és néhány más kollégával létrehoztuk újságunkat: a Magyar Szabadságot.

E rendkívül nehéz körülmények között létező, mindössze háromszor megjelent újság talán az egyetlen volt a forradalmi sajtó széles spektrumában, amely mögött sem fegyveres csoport, sem párt, sem más intézmény nem állott. Valamennyien korábbi tévedéseinkkel becsületesen szembenéző, igazságot kereső és igazságot kimondó munkásai lettünk az újjászülető, szabad magyar sajtónak. Múltunk okán a legkevésbé sem várhattunk elismerést, tekintélyt, különösen nem befolyást vagy hatalmat a győztes forradalomtól. Mégis áldozatkészen, önzetlen szenvedéllyel dolgoztunk — az elnyomói által századok óta rontott magyarság feltámadásának bűvöletében. Hangsúlyozom: bűvöletében és nem örületében. Mert ez a semmilyen hatalmi tényező által nem támogatott, semmiféle háttérrel nem rendelkező újság rövid léte alatt is több cikkben ítélte el a forradalom erői mögött szervezkedő, sőt helyenként nyíltan is fellépő népellenes eleme-

ket, és még erélyesebben a forradalom eszméit beszennyező önbíráskodók és lincselők tetteit.

A november 3-án megjelent utolsó szám első oldala bizarr módon fejezi ki az ország és a vele együtt lélegző szerkesztőség skizofrén tudati állapotát. A vezércikk „Munkához látunk, talpra állunk” címmel a sztrájk önként elhatározott befejezését, a szabaddá vált élet és munka újrakezdését méltatja. Jobbra tőle Nagy Imrének a diplomácia tárgyilagos nyelvén fogalmazott, de reánk mégis drámai erővel ható üzenete az ENSZ főtitkárához a szovjet katonai alakulatok szüntelen beözönléséről Magyarországra.

A többit már tudjuk. November 4-én, vasárnap hajnalban megkezdődött a magyar forradalom leverése. Az invitálást, hogy kerjek menedéket a jugoszláv követségen, elutasítottam. Egy ma már fölöttébb naívnak tűnő kibontakozási terv alapján Sopronban megkíséreltem az akkor még létező demokratikus pártok, tömegszervezetek, egyházak részvételével széles társadalmi bázisra épülő újságot alapítani. Pár napi soproni tartózkodás után letartóztattak, majd kizsuppoltak a városból.

Végleges letartóztatásomra 1957. január 19-én éjjel került sor. Csaknem másfél évi, magánzárkával súlyosbított vizsgálati fogság után a Legfelsőbb Bíróság Népbíróági Különtanácsa a fellebbezés lehetősége nélkül nyolc évi börtönre és teljes vagyonekobzásra ítelt. Öt és fél évet töltöttem az ország különböző börtöneiben, majd 1962. július 1-én feltételesen szabadlábra helyeztek. További két és fél évig rendőri felügyelet alatt tartottak és 30 évvel a forradalom leverése után mindmáig diszkriminált helyzetben, részleges jogfosztottságban élek. Utóljára – nem tudom hányadszor – 1986. augusztus 28-án utasították vissza Nyugat-Európába irányuló útlevélkérelmemet.

Tisztelt Elvbarátaim!

A gyorsan elröpült évtizedek folyamán többször is találkoztam olyan fiatallal, aki képtelen volt megérteni, hogy ami kudarcra, sikertelenségre van ítélve, az még nem feltétlenül értelmetlen. Az ilyen fiatal, viszontagságos életem egy-egy epizódját hallgatva, rendszerint sajnálkozva azt kérdezte: érdemes volt?

Ezeknek az ifjaknak mindig azt válaszoltam, hogy én tetteimet sohasem tekintettem üzleti befektetésnek, melytől bő kamatot, nyereséget várhat az ember.

Most mégis kiegészíteném e választ bizonyos mérlegkészítéssel.

Ha az 1954 óta követett politikai magatartásom, tetteim használtak annyit a magyarságnak, mint amennyit ártottam 1954 előtti, jóhiszemű úttévesztésemmel, akkor nyugodtan és méltósággal készülhetek a végső távozásra.

L. P.

„Nem robbanás, csak összeomlás”

Beszélgetés Petri Györggyel

Az alábbi beszélgetés a H. H. Paetzke által készített s németül publikált interjú-kötetében („Andersdenkende in Ungarn”, 1986, Suhrkamp) látott napvilágot. A magyar fordítás Farkas Péter munkája.

PAETZKE: Miközben Nyugat-Európában a költőket más plánetáról való, egzotikus lényeknek tekintik, úgy tűnik, Magyarországon töretlenek a kulturális tradíciók. Ott még számít valamit egy költő. Majdnem oly sokat, mint Németországban a XIX. században. Ez a már-már hihetetlen érdeklődés a líra, az írott szó iránt magyarázhatja azt a megkülönböztetett figyelmet is, amelyvel az állami szervek fordulnak a szocialista Magyarország gondolkodóinak, költőinek alkotásai felé.

A kelet-európai országok közül Magyarországon a leglazábbak a cenzurális kötöttségek. A rangos költők közül egyedül Petri György esett áldozatául a cenzúrának. 1974 óta nem publikálhat a hivatalos kultúra keretein belül. Avatott körökben azonban nagy tekintélynek örvend. S még a hivatalos kultúra reprezentánsai is titkon sajnálkoznak afölött, hogy Petri a fekete listára került.

Hans Magnus Enzensberger elragadtatással ír egy levelében Petri költeményeiről. „Ezek a versek önállóak, merészek, mentesek minden rossz értelemben vett szerénységtől, amely manapság nemcsak Németországban karakterizálja a lírai alkotásokat. Petrinek jelentős témái vannak, amelyeket lakonikus tömörséggel, szuverénül és öntörvényűen fejt ki, egy olyasfajta ökonómiával, amely azt mutatja: nem hétköznapi eszközökkel rendelkezik.”

Beszélgetésünkben a költő indulását, motivációit, alkotói célkitűzéseit szeretnénk fölvezetni. Azt írod életrajzodban, hogy tizenhárom esztendőskorodban határoztad el: költő leszel.

PETRI: Kamaszkorban bizonyos szerepet játszott az ötvenes évek szürke egyhangúsága. A mindennapokat a rettenet egyhangúsága, a társadalom uniformizálása, a szegénység, a hiánygazdaság monotóniája fogta keretbe. Mindehhez járult még a giccses forradalmi romantika, a szovjet polgárháború és partizánharcok romantikája, amely élénken hatott gyermeki fantáziámra. Valódi forradalmi romantikáról természetesen szó sem lehetett az 1956 előtti Magyarországon.

A forradalom kitörése megrázó élmény volt. A felkelés csak néhány napra koncentrált, mégis ez a rövid idő szakított ki a hétköznapi letargiájából.

PAETZKE (P): A forradalom idején készült fotográfiákon tizenhárom éves fiúcskák láthatók, kezükben gépfegyverrel. Megbízható adatok szerint, serdülők borítottak lángba szovjet páncélosokat. Ezeket az állításokat támasztja alá az a tény is, hogy 1960-ban egy szegénynegyedben, ellenforradalmi bűncselekmények elkövetése miatt, tíz fiút és egy leányt tartóztattak le, közvetlenül a 18. születésnapjuk után, akiket később halálra ítélték és kivégeztek.

1956 nyilvánvalóan nemcsak a felnőtteket vitte rá, úgymond, „meggondolatlan cselekedetekre”, hanem maguknak a gyerekeknek is tetszett a forradalmár szerep. Te azonban nem fegyvert, hanem tollat ragadtál.

PETRI (PGY): Igen, emlékszem, kétségbeejtően sok verset írtam a romokban heverő Üllői útról. Az események arra készítettek, hogy írjak róluk. Azok a versek, amelyeket 57-ben, 58-ban írtam, természetesen, szörnyen primitívek voltak. A lim-lomjaim között valahol még bizonyára megvannak. Egészen egyszerűen, valamilyen módon meg kellett fogalmaznom ezt a hatalmas megrázkódtatást. De a csatadatok írása nem az én dolgom volt. Magával ragadott, megindított az események drámai, később tragikus menete. Sok verset írtam a nagy megtorlás idején is. Egy ismerősömet 1957 tavaszán végezték ki. Jogász volt, aki tanulmányait nem fejezhette be. 1955-ben bocsátották el a váci fegyházból, ahol politikai fogolyként ült. Ez, a szememben, különleges nim-

buszt kölcsönzött személyének. Egy kicsit örült, de igen következetes ember volt. Egy versben utalok is rá.

P: Ez a költemény, amely a hesseni rádió 1983-as karácsonyi műsorához készült, tudomásom szerint az egyetlen megbízásra írott versed.

Karácsony 1956

Huszonkettedikén egy pillanatig
(reggel háromnegyed hétkor), baljós gyerek,
Jozif és Jézus között,
tizenhárom éves vagyok. A karácsony
ekkor ünnep utoljára. Enni
van bőven: nagyanyám előtt a hiánygazdaság
mint a Vörös-tenger: száraz lábbal és pulykával
kelt át. Ajándék is adódik, mármint nekem,
még monopolhelyzetben vagyok, egyetlen
unokatestvérem lány és még csak négy éves,
én pedig a család utolsó férfisarja
(akkor még). Borleves, hal – van itt minden,
ahhoz képest, hogy nemrég jöttünk fel az óvóhelyről,
ahol F. G. egy tárcanélküli davajgitárral
hadonászott („menjen innen, Gáborka” – mondták neki –
„kell a nyakunkra hozni az oroszokat?”).
Gáborka (majd csak orgonanyílás előtt akasztják fel)
bejön kellemes ünnepeket kívánni,
éjféli mise nincs a kijárási tilalom miatt,
én a Capitylt tanulmányozom – ezt kaptam,
kéz alatt szerezte a nagynéném, a játékboltok
kínálata még hiányos. Nagynéném
némileg búcsúzik is: távozni készül
via Jugoszlávia, de aztán a határnál nem várják be,
ezért tizenegynéhány évvel később
itthon kénytelen meghalni gerincrákban.
Capitylt játszani senki nem tud,
az ostrom előttről maradt „Orion” rádiót
csavargatom, Londont, Amerikát
hallgatom, mint anyám negyvennégyben,
csak hangosabban, már és még lehet.

A kívülről-tudott karácsonyfadíszek
most úgy hatnak rám, mint sok évvel később
egy nő, akit sok éven át szerettem.
Reggel még meztálláb elturkállok a Capitaly
szelvényei közt, beszívom a fenyő- és gyertyaszagot,
behozok az udvari erkélyről egy tányér kocsonyát,
a nagyanyám már főz, citromot facsar,
kenyeret szel a kocsonyámhoz, pizsamában kuporgok
a hokedlin. Ünnepszag, alvásszag van.
Nagyapám köhécsel a cselédszobában,
fogpiszkálóvékony könyvelőtestét
egy roppant köhögés kiveti a dunna alól,
anyám is ébred, megtelik a konyha
családtagokkal, s én mint egy megfigyelő,
akit rossz helyen ejtettek le:
kicsi, idegen, kihűlt.

PGY: Azt hiszem, 1956 utáni megrendülésem alapvetően a Kádár-rezsim konszolidációjával függ össze. Láttam a tömeget teljes dinamizmusában, pszichikai és fizikai ereje teljében. Nemcsak az utcai tüntetések és a fegyveres harcok során. Egy egész ország mozgásba lendülését éltem át. Az október 23-i spontán tüntetés páratlan élmény volt. Részt vettem ugyan korábban május elsejei és hasonló demonstrációkon, de ennek egészen más atmoszférája volt. Ugyanakkor át kellett élnem azt is, miképpen kényszerítik ezt a forradalmi tömeget újra hallgatásra. És egy bizonyos idő elteltével, alig-alig kellett már kényszert alkalmazni, hogy az emberek kiegyezzenek a hazugsággal. Saját múltjuknak egy olyan történelmi értékelését kellett elfogadniuk, amely a valóságnak nyilvánvalóan nem felelt meg. Ezt nevezem élethazugságnak. Egy olyan társadalmi tömegkonszenzus képződött, amely a hazugságra vagy legalábbis a hallgatásra épült. A hatvanas évek elején az 56-os események fokozatosan lekerültek a napirendről. A gyerekek sehol sem hallottak róla, családi beszélgetésekben a felnőttek kerülték ezt a témát, a történelemkönyvek is hallgattak. A hetvenes években növekedett az érdeklődés a fiatalok, különösen az egyetemi ifjúság körében: mi történt valójában 56-ban?

P: A hatvanas években, legalábbis így mondják, mint költő, teljesen kiégtél. Még mielőtt a nyilvánosság tudomást vehetett volna rólad, máris eltűntél a süllyesztőben. Mint ahogy ma már tudjuk, a hallgatás időszakában egyben a szellemi tisztázás ideje is volt.

PGY: 1963 és 67 között valóban egy sort sem írtam. 1967-ben azonban váratlanul írtam egy verset, igen jellemző címmel: Összeomlás. Ebben, ha nem is közvetlenül politikai megfogalmazásban, egy társadalmi összeomlásról beszélek. A vers egyrészt a magyar társadalom 56-os kollapszusára utal, másrészt pedig arra az ideológiai és személyes összeomlásra, amely bennem ment végbe. Nagyon fontos a költemény indítása: „Nem, nem volt robbanás, csak összeomlás.” Tehát arról van szó, hogy miképpen omlik szét minden, gusztustalanul, lágyan, s utána nem marad más, csak por. Barátaim és a szerkesztők, akiknek megmutattam az írást, politikai versként értelmezték, noha egyetlen direkt politikai vagy történelmi utalást sem tartalmaz. Jellemző módon mindnyájan egyetértettek abban, hogy ez a vers nem holmi kozmikus katasztrófáról, nem metafizikai vagy lelki problémáról szól, hanem egy széthulló ideológiáról, társadalomról. Ennek megfelelően barátaim örömmel, a szerkesztők tartózkodóbban fogadták az írást. Ebben a versben egy új hangra leltem, egy hangra, amely a magyar költészetből eddig hiányzott. Nem arról írtam, hogy szomorú vagyok vagy fölháborodott, hanem arról, hogy az egész el van intézve. De minden tragikum lehetőségének kizárásával. Nincs robbanás, csak összeomlás. Azt hiszem, a kortárs magyar olvasó meghallotta az 56-ra való utalást. Vagy pedig felfogta, hogy a világunkban megindult egy eróziós folyamat, amelyet én, mintegy előbbre ugorva az időben, már lezárt folyamatnak tekintek. És ebben tükröződött vissza saját életem is, és a politikai foglyokétól eltekintve az egész társadalomé, amely Ibsen szavaival: egy alapvető hazugság bűnrészesévé vált.

P: Az élethazugság vádja azonban valószínűleg csak azokra vonatkoztatható, akik egykor cselekvő résztvevői voltak a forradalomnak. Hiszen az élethazugság annyit jelent, valamit hazug alapokra fölépíteni, bizonyos pozíciókat az életben, az ideológiában, a politikában a tudott dolgok ellenére elfoglalni.

PGY: Igen, így van, ez a szemrehányás elsősorban a karrieristákra és az apparatcsikokra vonatkozik. De sokan mások, és

hozzájuk tartoztam én is, azért fogadták el ezt az alaphazugságot, hogy nem beszéltek róla. Lehetőség szerint távol tartottuk magunkat a közelmúlt történelmének kérdéseitől, miközben megkíséreltünk egy kínosan igényes marxizmust kifejleszteni.

Azt hiszem, jó költészetre akkor is lehetőség nyílik, ha valaki visszahúzódik saját benső világába, és azt a véleményt képviseli, amely szerint a politika világa, empirikusan nézve, mindig mocsokos és hazug. Az életben elegendő más szilárd, fontos érték létezik, amelyekre jelentős költészetet lehet építeni. Elképzelhető például egy metafizikai kétségbeesés, gondolok itt Pilinszkyre, aki számára a fasizmus és a világháború volt egy ilyen alapélmény; egy metafora, a világ reménytelenségének metaforája.

P: Pilinszkynek a fasizmus, a koncentrációs táborok, a tömegpusztítás éppenúgy egy metafizikai botrányt jelentett, mint Adornonak. Petri György bizonyosan nem nevezhető a metafizikai botrány költőjének. Rád sokkal inkább érvényes az, ami nemzeti költőtökre, Petőfi Sándorra: te a hétköznapi költője vagy, de ugyanakkor politikus költő is. Életrajzodban így írsz: „A szó tulajdonképpeni értelmében nem tartom magam ‚elkötelezett‘ művésznek. Egyszerűen arról van szó, hogy a politika éppen annyira szerves része életemnek, mint a nők, a jó cigaretta, az alkohol vagy privát szenvedélyem, a főzés. Ennyiben számomra formaadó tényező a politika. Wittgensteinnel együtt úgy vélem: etika és esztétika egy.”

PGY: Egy nyugat-európai, feltehetően, igen nehezen tudja elképzelni, mennyire átítatja életünket a politika. Nem szeretnék senkit sem megsérteni, de a nyugat-európai baloldaliakat tekintve igen gyakran az a benyomásom, hogy az ő politizálásuk nem belső kényszerből fakad, hanem inkább a szabadidő eltöltésének egy módjáról van szó. Egyszerűen szükségét érzik egy kis társadalmi aktivitásnak is – amelyet a társadalom és az állam messzemenően tolerál –, hatásuk amúgy is minimális. Másképpen jelenik ez meg a „zöldeknél”. Számomra ez az első olyan politikai mozgalom, amely egy társadalmi iniciatívából fejlődött ki.

P: Tehát egy közvetlen összefüggést és megfelelést látsz szerelmesverseid és politikai lírád között?

PGY: Teljes mértékben. A nap mint nap ugyanazokon a manipulált, üres frázisokon kérődző magyar sajtó vagy pl. a mi eléggé kínos, neurotikus viszonyunk az utazáshoz, ténylegesen minden-

napos élményanyagunk része. Éppen annyira mindennapos, mint az alkoholfogyasztás, a főzés vagy a szerelem. Ha egy francia vagy német barátom külföldre akar utazni, akkor nem szembesül az emigráció kérdésével. Talán néhány éves külföldi tartózkodás mellett dönt. De ez nem jár együtt identitásvesztéssel. Én rákényszerülök arra, hogy azt az államot, amelyben élek, tudomásul vegyem. Nem csinálhatok úgy, mint az a nyugat-európai polgár, aki akképpen dönt: elég volt, nem csinálom tovább, kiszállok ebből a játékból. Ő megteheti, hogy azt mondja: nyalja ki a seggemet ez a stupid, burzsoá rendszer, és befizet egy LSD-trippe vagy éppen egy közel-keleti kirándulásra, ahol rajonghat a PLO-ért. Nekem a bőrömön viszket a kelet-európai rendszerek politikai valósága.

P: Remélem helyesen értelmezem szavaidat, ha azt mondom: nem tekinted magad par excellence politikai költőnek. Számodra a politika csupán egy fontos alkotórésze a hétköznapi életnek, tehát te mégiscsak a hétköznapi költője lennél. Ez nem egy kibúvó? Egy magyar kritikus szerint, te vagy pillanatnyilag az egyetlen magyar politikai költő. És mind az olvasók, mind pedig a hatóságok műveid nagy részét politikai költészetnek tekintik.

PGY: Megkísérlem konkretizálni, mennyiben nem vagyok politikai költő, és mennyiben vagyok az, ha egyáltalán vonatkozatható rám ez a meghatározás. Mindenekelőtt nem vagyok irányköltő Freiligrath vagy Hewegh értelmében, akiket egyébként figyelemreméltó figuráknak tartok. Még kevésbé vonzó az előbb említettek szomorú karikatúrája, a II. világháború előtti német kommunista költő, Erich Weinert. Véleményem szerint az ilyesfajta zsumnál-irányköltészetnek lejárt az ideje. Helyébe a politikai publicisztika lépett. Néha szememre vetik Magyarországon, hogy egyes verseimet zsumnaliszta módjára aktualizálom. Azt hiszem, hogy a szabad sajtó kelet-európai, megkésett fejlődése miatt, egészen másképpen kell e kérdéskomplexust súlypontosnunk, mint Nyugat-Európa esetében. Ha adott alkalommal szükségesnek tartom egy politikailag aktualizált vers megírását, akkor e feladat alól úgysem bújhatok ki. De alapjában véve, én mégiscsak valami egészen mást csinállok. Amit egyébként még ugyancsak nem csinállok, azt talán absztrakt vagy kvázi politikai költészetnek nevezhetnénk. Ehhez az irányzathoz számíthatjuk Stefan Geor-gét, akinél az ezoterikus attitűd nem más, mint a polgári társa-

dalomból való kilépés. Nem véletlen, hogy a nemzeti szocialisták ki tudták sajátítani a „Blut, Boden, Führer” alapján álló utópisztikus közösséget, amely radikálisan elutasította a bornirt polgári társadalmat. Persze, semmiképpen sem értek egyet Lukács György felfogásával, aki Stefan Georgét a fasizmus egyik előfutárának tekintette. Ami rám nagy hatást tesz, de ugyancsak nem az én utam, az, amit talán pozitív politikai költészetnek neveznék. Ez alatt azt értem, hogy a költő számára a társadalom, az élet, a világ kritikájához adott egy pozitív metafizika. Ezért tartom Horatiust és Dantét a legjelentősebb politikai költőknek. A magyar múltból Ady Endre és József Attila sorolható ugyanebbe a kategóriába. Ady egész költészetét áthatja a forradalmi mitológia, a hit az egyetemes forradalomban, amelyben feloldódik az adott világ görcsös, drámai problematikája. József Attila költészete pedig, véleményem szerint, az utolsó, sajátos módon talán kissé anakronisztikus kísérlet egy, a nagy történelmi metafizika, a Hegellel és Freuddal kiteljesített marxizmus jegyében születő életmű létrehozására. Szerintem egy ilyesfajta érvényes metafizika ma már nem létezik. Legalábbis az én számomra nem, és azt hiszem, hogy ez mind nyugatra, mind pedig keletre érvényes. Aki úgy véli, hogy rendelkezik egy ilyesfajta metafizikával, az feltehetően hazudik. Ami ezek után lehetséges, azt nevezem negatív politikai költészetnek. A kritika egy fajtája ez, amely kétségbeesésben, undorban, fölháborodásban fejeződik ki, és pedig anélkül, hogy birtokában lenne valaminő metafizikai perspektívának. Egészen egyszerűen nem szorul rá semmiféle igazolásra, mivel egy elviselhetetlen általános közérzet empirikus tényéből indul ki. Tehát valami végtelenül egyszerűből. És ezt elegendő alapnak tekinti kritikájához. Nekem mindig az volt a rögeszmém – Pilinszky ugyancsak ezt a felfogást képviselte –, hogy a líra az alapok egyszerűségét feltételezi. Abban az értelemben ugyancsak nem vagyok politikai költő, ahogy Illyés Gyula az volt. Illyés valóban a népi mozgalom költője volt. Verseiben a népi mozgalom ideológiája fejeződik ki. Jóllehet azzal, hogy e mozgalomhoz tartozott, még nem vált pártköltővé, hiszen a népi mozgalom sokkal tágasabb, sokrétűbb és kötetlenebb volt annál, hogysen rákényszerítsen valamit egy költőre. De Illyés azért mégiscsak egy mozgalom pozitív programjának volt a képviselője, egészen haláláig. Noha én az ellenzékhez tartozom, és híve vagyok egy

radikális, de csakis egy radikális gazdasági reformnak, mivel azt elkerülhetetlennek tartom, mégsem tekintem magamat az ellenzék és még kevésbé a reform költőjének. Nem vagyok az ellenzék költője abban az értelemben, hogy mint költő, semmiféle taktikai megfontolásnak nem vethetem magam alá, noha ez természetesen hozzátartozik egy politikusi attitűdhöz. A reform költője pedig azért nem vagyok, mert nekem egy mégoly radikál reform is túl kevés. Ez nem enyhítheti társadalmi-politikai világommal való, mélyen gyökeredző elégedetlenségemet. A reformokat technikailag elengedhetetlen dolognak tartom. Ettől azonban sem Kelet-Európában, sem Magyarországon még nem fog alapvetően megváltozni a helyzet.

P: 1971-ben jelent meg az első versesköteted, 1974-ben a második. Azóta csak szamizdatban tudsz publikálni. 1984-ben egy újabb köteted hivatalos megjelentetését tervezték. 1985 kezdetén azonban letettek erről, nyilván kifogások merültek fel viselkedéseddel szemben. Amerikában egy nem éppen tisztelettudó verset publikáltál Brezsnyev halálára. Tulajdonképpen elég nehezen megmagyarázható, hogy miért jelenhetett meg Petri György 1971 és 1974 között hivatalosan és miért nem jelenhet meg azóta. Az egyik magyarázat talán az lehetne, hogy 1976-tól a magyar demokratikus ellenzékhez tartozónak vallod magad. Néhány radikális versedtől eltekintve, lírad nem változott meg lényegesen 1974 után. Sőt, a legszebb szerelmes verseid megírása – gondolok itt a Maya-versekre –, éppen erre a törvényen kívüli alkotóperiódusra esik.

PGY: Mindkét állami jóváhagyással megjelent kötetem anyaga közvetlenül 1968 után született. 1956 után 1968 a következő év, amely generációmra döntő hatást gyakorolt. 1968 azért volt fordulópont, mert – sok kortársamhoz hasonlóan – az én számomra is akkor vált világossá, hogy a társadalmi kompromisszum valójában nem működőképes. Azt hittük, hogy az 1968-as új gazdasági mechanizmus egy jel arra: érdemes a szorgalmazott kompromisszumban részt vállalnunk. Talán keresztülhazudjuk magunkat valahogy az igazságig, ahogy Lukács György mondta. A liberál-marxista, a reform-marxista magyar értelmiség számára, akikhez mint diák és fiatal költő magam is tartoztam, Prága nagy reménység volt. Úgy tűnt, ott sikerül megvalósítani egy felülről irányított gazdasági reformot. És noha a hivatalos reformmozgalomhoz

kulturális tömegmozgalom is társult, Prágában nem voltak utcai harcok. A rendszer szilárdnak látszott. 1968. augusztus 21-e után, amikor már minden remény szerte foszlott, azt mondta nekem egy barátom: 1968. augusztus 21-ével egy új időszámítás kezdődött. A monolit szocializmus reformok útján megváltoztathatatlanul bizonyult. Első kötetem legkétségbeesettebb, legkomorabb versei közvetlenül a 68-as eseményekre reflektálnak. Mindkét kötetemben (Magyarázatok M. számára, Körülírt zuhanás) a politikai kívülállás, tehát a rendszeren kívüli politikai pozíció fölvázolására törekedtem. Vagyis egy politikai és emberi pozíció fölvázolására.

P: Mint a háború utáni időszak egyik legjelentősebb alkotója – figyelembe véve lírád más nyelvre való lefordíthatóságát, irodalmi mintáid más kultúrákba való beépíthetőségét –, szubjektíve azt mondanám: mint nemzedéked legjelentősebb költője, mind a mai napig nem sikerült elérned, hogy fölvegyenek a magyar írószövetségbe. Második köteted megjelenése után, szemmel láthatóan illegalitásba szorult költészeted. A Charta 77-tel szolidarizáló aláírásod óta, többé-kevésbé hivatalosan kiközösítettek az irodalmi életből. A Lukács-iskola reprezentánsaival együtt szervezett 77-es és a már jóval nagyobb sugarú 1979-es aláírási akcióval sikerült magadra haragítanod az állami és pártvezetést. Így harmadik köteted, az Örökhétfő, már csak egy szamizdat kiadó gondozásában jelent meg.

PGY: Az 1977-es aláírási akció idején a Móricz Zsigmond-ösztöndíj várományosa voltam. Röviddel az aláírás előtt, rendkívül barátságos levelet kaptam az akkori művelődésügyi minisztertől. A levelet Petri György elvtárs, költő és műfordító számára címezték, és az állt benne, hogy ekkor és ekkor jelenjek meg az ösztöndíj ünnepélyes átadásán. Amikor aláírtam a Charta 77-tel szolidarizáló levelet, már sejtettem, hogy nem fogom megkapni az ösztöndíjat. S így is történt, miután a Szabad Európa beolvasta a nevemet. Tudtam, hogy az ösztöndíj kiosztása egy csütörtöki napon, 13 órakor lesz. Egy órával korábban, 12 órakor csöngetett egy motoros futár és átadott egy írást, amelynek címzettje már nem Petri György elvtárs, költő stb. volt, hanem egészen egyszerűen Petri György. Az írás tömören, minden kommentár nélkül csupán ennyit közölt: „korábban kelt levelünket tekintse tárgytalannak”.

Szabad Fórum

A Duna barátai a hazai és a külföldi magyarsághoz

Kedves Polgártárs!

Talán Ön is egyike annak a tízezer magyar állampolgárnak, aki a bős–nagygyarosi vízlépcsőrendszer építésének leállítását, vagy az erről történő népszavazást követelték. Lehetséges azonban, hogy a központilag irányított, félrevezető sajtókampány miatt Ön eddig még nem értesülhetett a vízierőművek várható környezeti és gazdasági káraitól és ezért nem is nyilvánított véleményt.

A tervezet ellenzői a sajtó cenzúrája miatt csak az érdeklődők egy részéhez tudták eljuttatni érveiket. A természet és az ivóvízkészletek károsítása mellett a vízierőművek költségei is aránytalanul nagyok, a magyar költségek egyharmadát fedező osztrák hitel törlesztésére a termelhető csekély áram kétharmadát is Ausztria kapja majd, húsz éven át. Emiatt a vízierőmű amúgy is jelentéktelen energetikai haszna minimálisra zsugorodik, de a károk és költségek jelentős részét mégis mi viseljük. Ezért még mindig elképzelhetőnek tartjuk, hogy a vízierőműrendszer – legalábbis tervezett formájában – nem fog elkészülni. „Európa legnagyobb munkagödre” – ahogy a hivatalos sajtó nevezi az építkezést, még sok milliárd forintot nyelhet el, noha erre a rengeteg pénzre máshol lenne égető szükség.

Magyarországon mélyül a gazdasági válság, romlik a termelés hatékonysága, fokozódik az anyag- és energiapazarlás. Mélyreható gazdasági és társadalmi reformok nélkül a csőd elkerülhetetlen. A szükséges lépések azonban még mindig késnek. Ezek közé tartozna a beruházási politika gyökeres átalakítása is. A célszerűtlen, nagy energetikai beruházásokat, így a vízlépcsőrendszer építését is le kellene állítani. Ha ez közakarattól történne, akkor megnyílhatna az út a döntési folyamatok demokratizálása felé.

A természeti erőforrások pazarlása ökológiai válsággal is fenyeget. Talajvizeink, gyógyvizeink 3/4-e elszennyeződött. Ivóvízkészleteink 2/3-át veszély fenyegeti. Másfélezer település ivóvize emberi fogyasztásra alkalmatlan. Az ország méretéhez képest Európa 4. legnagyobb levegőszennyezői vagyunk. A lakosság 35%-a egészségtelen levegőjű területeken él. Erdőink harmada pusztul. Évente több millió tonna veszélyes hulladék szennyezi a környezetet sorsára hagyva. A rák és a légúti betegségek terjedése jelentős részben a környezetszennyeződésnek köszönhető. Az ellenlépések halogatása – amint ezt a Balaton példája is mutatja – a károk rohamos növekedéséhez, esetenként visszafordíthatatlan pusztuláshoz vezet.

A szovjet gazdaságnak és környezetvédelemnek egyaránt jó szolgálatot tett a szibériai folyókat fenyegető „természetátalakítási” terv elvetése. Hasonlóan előrelátó döntést várunk a magyar kormánytól is a dunai vízierőművek ügyében.

Állásfoglalásunkat személyes felelősségérzetünk diktálja. Ugyanakkor Önt is arra szeretnénk bátorítani, hogy minél részletesebben tájékozódjon a beruházás várható következményeiről és ezek ismeretében alakítsa ki saját állásfoglalását. Nem arra kérjük, hogy gondolkodás nélkül fogadja el a mi véleményünket, hanem arra, hogy szerezzen érvényt a tájékozódás és véleménynyilvánítás jogának, amely jogok Önt is megilletik. Tájékoztassa barátait, ismerőseit és munkatársait is. Véleményét tudassa országgyűlési képviselőjével is. Közvetlenül az Elnöki Tanácshoz fordulva követelhet népszavazást. Ausztria részvételéről véleményét az Osztrák Nemzeti Tanácshoz juttathatja el, magyarul is, az ÖKOINSTITUT címén: A-1060 Wien, Neubaugasse 64–65. Kérjük, hogy véleményét velünk is tudassa.

A DUNA BARÁTAI, a DUNA KÖR, a KÉKEK, a NÉPSZAVAZÁST KEZDEMÉNYEZŐK és a VÍZJEL-CSOPORT

További tájékoztatással az alábbi levelezési címeken állunk rendelkezésre: Dózsa Tamás, H-1054 Budapest, Bajcsy Zsilinszky út 36–38. – Tényi Tibor, H-1165 Budapest, Géza u. 31. – Langmár Ferenc, H-1023 Budapest, Árpád fejedelem útja 46. – Mécs Imre, H-1121 Zugligeti út 33. – Vargha János, H-2097 Pilisborosjenő, József Attila u. 4. – Vit László, H-1071 Budapest, Damjanich u. 51.

ÚJABB MENET A VÍZGÁT ELLENI HARCBAN

A Bős–Nagymarosi Vízgát (BNV) tervezői szerint a Dunát egy kibetonozott csatornába fogják szorítani, melynek elején így egy 62 négyzetkilométeres tavat koznak létre. A tóban tárolt vizet naponta kétszer leeresztik a Bósi erőműbe, egy 25 kilométer hosszú, 730 méter széles, 18 méter magas falú betonkanálison, – szakmai nevén üzemcsatornán –, melynek méretei meghaladják a Szuez-csatornáét. A keletkező 6 méter magas árhullám kihasználására építik száz kilométerrel Bős alatt Nagymarosnál a Duna-kanyarban a második erőműt. Így a Duna-szigetek többsége is víz alá kerül, elpusztul a környék jellegzetes faunája, flórája, megváltozik a talajvíz, megromlik az ivóvíz és így tovább. Mindez persze nem újdonság, inkább csak mint bevezetést írom. Az újdonság az, hogy újabb nagyszabású akció indult a vízgát-tragédia feltartóztatására. A frissebb fejlemények a következőek:

Egységbe tömörültek a Duna védelmére alakult magyarországi tiltakozó csoportok, tehát a DUNA BARÁTAI, a DUNA KÖR, a KÉKEK, a NÉPSZAVAZÁST KEZDEMÉNYEZŐK és a VÍZJELCSOPORT. Ezenkívül több mint egy tucat nagytekintélyű osztrák párt, szervezet és intézmény is csatlakozott (idáig) a BNV elleni tiltakozáshoz, megállapítva, hogy ez az ügy az összes Duna-menti nép közös ügye. A Duna védelmére alakult magyarországi szervezetek közös felhívásban fordultak a magyar néphez, kérve, hogy éljenek alkotmányos jogaikkal, s írásban tiltakozzanak, a magyar és osztrák hatóságoknál a vízgát ellen.

Ehhez az akcióhoz való csatlakozásra hívom fel a nyugati magyarságot, s a Duna jövőjével törődő nem magyar barátainkat is. Kérem, nagyon kérem, hogy most, e cikk elolvasása után azonnal üljön le, s írja meg egy-két mondatos tiltakozását a Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsa, ill. az Osztrák Nemzeti Tanács (Ökoinstitut) címére (l. fentebb). A levelek íródhatnak bármilyen nyelven, természetesen magyarul is. Arra is kérem, hogy leveléről küldjön nekem másolatot (Lipták Béla, 84 Old N. Stamford Rd., Stamford, CT 06905, U.S.A.) címre. Végül kérem azokat, akik a BNV elleni harcban tanáccsal, összeköttetéssel vagy anyagi támogatással segítségünkre kívánnak lenni, szintén jelentkezzenek.

1987. március 7.

LIPTÁK BÉLA (Stamford, U.S.A.)

Az 56 utáni megtorlásokról

Kedves barátom,

Fényes Elek felmérését az 1956 utáni megtorlásokról (Magyar Füzetek, 17) nagyon jó és szükséges írásnak tartom. Én is készülök ezekről írni, bár messze nincs annyi adatom, mint budapesti szerzőtöknek. Annyi most már valószínű, hogy a kivégzettek száma 450–500 fő körül van. De tévedés, amit Fényes Elek az 1849/50-es kivégzésekről ír. Szó sincs 120 főről! Haynauék 22 katonát végeztek ki, a polgári kivégzettek száma pedig 25 körül volt. A Tanácsköztársaság alatt 133 embert végeztek ki, túlnyomórészt parasztokat és munkásokat („burzsujt” egyet sem!). Horthyék 78 embert végeztek ki törvényesen a kommün után, ezek nagy része a „Lenin-fiúk” közül került ki. A fehér terror áldozatainak teljes száma (Orgovány, Siófok, stb.) azonban kb. ezer főre tehető. Hát ezek volnának az összehasonlítások.

Gratulálok a 17. számhoz, amely nagyon sok érdekes témát érint.

Gosztonyi Péter
Bern

Fényes* Elek cikkét azért közöltük, mert az 1956 utáni megtorlásokról még nagyon kevés az adatszerű feldolgozás. Ez a cikk – amelyet egyébként a budapesti Beszélő 19. száma is leköszölt – a hivatalos forrásokban található szórványos adatokból próbál számszerű következtetésekre jutni.

Meggyőződésünk szerint ez a módszer nem vezet hitelt érdemlő eredményre. Alapos gyanú van arra, hogy az 1957–1960. évi kivégzések tényleges száma lényegesen meghaladja a Fényes-féle becslést. De erről bizonyosat csak akkor lehet mondani, amikor majd egy napon – ha ugyan ez a nap valaha is bekövetkezik – megnyílnak az 1956 utáni katonai és belügyi szervek archívumai. – A szerk.

„Mentsük meg Péller Józsefet!”

A hetvenes, nyolcvanas évek egyik legsúlyosabb magyarországi jogsértése történt meg 1986. októberében, amikor a Győri Katonai Bíróság 3 évi börtönre ítélte katonai szolgálat megtagadása címén Péller Józsefet. Szabályos bírósági tárgyalás megtartása nélkül, egyszerű ítélethirdetéssel. Mindez a Budapesten megtartott katolikus–marxista elméleti konferenciával egyidejűleg történt.

Péller József 21 éves soproni lakos, foglalkozása műtős. Római katolikus vallású. Intelligens, rendkívül érzékeny ember, mélyen hívő. Anélkül, hogy normává akarná tenni, még az állatok megölésétől is viszolyog, ezért vegetáriánus. Képtelennek érezte magát arra, hogy a fegyveres katonai szolgálat vállalásával hallgatólagos és szóbeli ígéretet tegyen embertársai esetleges megsemmisítésére. Ezért ragaszkodott vallási-lelkiismereti okból a fegyvertelen békeszolgálat lehetőségéhez.

1986. augusztusában a Győri Katonai Ügyészség tartóztatta le és indított ellene eljárást. Mivel az engedélyezett „védők” sohasem látják el a pacifista vádlottak jogi védelmét, Péller – a magyar szolgálatmegtagadók között egyedülálló módon – jogi érvekkel védte magát. E jogi önvédelme és a paragrafusokban való alapos jártassága annyira fölbőszítette vádlóit, hogy már előzetesen rendkívül súlyos ítélet kiszabásával fenyegették, ha nem mellőzi törvényes érveit. (Figyelemre méltó, hogy a vádló a bíróság nevében tehet és tesz előzetes közlést az ítéletről – s a közlés pontosan meg is valósul!)

A valótlan jegyzőkönyvek aláírását megtagadta. Többször tettelegesen bántalmazták őrei, hogy emberi ellenállását megtörjék. Ez azonban eddig nem sikerült.

A börtön-fokozat, amire ítélték, sokkal súlyosabb az eddigi gyakorlatként kiszabott fogház-fokozatnál: havonta csak egyszer válthat levelet, havonta egyszer lehet látogatni másfél órára, 40–50 súlyos bűncselekmény miatt elítélttel zsúfolt zárkába kerül, tébolydai viszonyokra emlékeztető körülmények közé. A feszültségek levezetésére az őrség rendszerint a pacifistákra uszítja a köztörvényes elítélteket.

Péller Józsefet, rendkívüli érzékenysége miatt, a lelki és testi összeomlás is fenyegetheti ilyen körülmények között!

Vele egyidőben 20 újabb szolgálatmegtagadó pacifistát is elítéltek. Az elítélt pacifisták összlétszáma most mintegy 150. E hír minden olvasóját arra kérem – belföldön és külföldön egyaránt –, hogy akár közleményként, akár olvasói levélként juttassa el ezt a fölhívást minél több hírközlő eszközhöz. Péller József és a pacifisták esetét tegye szóvá minden gyűlésen, konferencián, találkozón, szervezzen tiltakozó levelezőlap akciókat. Ha lehet, **t a r t ó s a n !**

KISZELY KÁROLY
egykori bebörtönzött

A fenti nyílt levelet a *Demokrata* c. budapesti szamizdat-könyv-
matos 1986. IX. számából vettük át.

Duray Miklós levele
Csehszlovákia Főügyészének,
Szlovákia Főügyészének,
Szlovákia Belügyminiszterének

Tisztelt Főügyész Úr!
Tisztelt Belügyminiszter Úr!

1987. március 17-én a pozsonyi állambiztonsági hatóság két tisztje bekísért a Nemzetbiztonsági Testület Városi Parancsnokságának Kórház utcai (ma: ulica Československej armády) épületébe, ahol egy Prágából érkezett állambiztonsági tiszt is csatlakozott hozzájuk. Mint már eddig is többször, ezúttal is törvényellenes módon léptek föl, mert nem közölték velem az eljárás okát. Amikor fölvilágosítást kértem tőlük erről, valamint kértem, hogy jelöljék meg melyik törvény értelmében járnak el, azt válaszolták, hogy majd mindent megtudok ha bent leszek (ezen nyilván a volt rendőrigazgatóság épületét értették). Figyelmeztettem őket, hogy Csehszlovákiában léteznek törvények a biztonsági szervek működésének a szabályozására. Az egyik állambiztonsági tiszt erre nevetni kezdett, majd durván visszavágott: „ha nem tetszik az eljárásunk, vegye tudomásul, hogy bekísérjük”. Mivelhogy nem ellenkeztem, fizikai erőszakot nem alkalmaztak ellenem.

Vele egyidőben 20 újabb szolgálatmegtagadó pacifistát is elítéltek. Az elítélt pacifisták összlétszáma most mintegy 150. E hír minden olvasóját arra kérem – belföldön és külföldön egyaránt –, hogy akár közleményként, akár olvasói levélként juttassa el ezt a fölhívást minél több hírközlő eszközhöz. Péller József és a pacifisták esetét tegye szóvá minden gyűlésen, konferencián, találkozón, szervezzen tiltakozó levelezőlap akciókat. Ha lehet, **t a r t ó s a n !**

KISZELY KÁROLY
egykori bebörtönzött

A fenti nyílt levelet a *Demokrata* c. budapesti szamizdat-könyv-
matos 1986. IX. számából vettük át.

Duray Miklós levele
Csehszlovákia Főügyészének,
Szlovákia Főügyészének,
Szlovákia Belügyminiszterének

Tisztelt Főügyész Úr!
Tisztelt Belügyminiszter Úr!

1987. március 17-én a pozsonyi állambiztonsági hatóság két tisztje bekísért a Nemzetbiztonsági Testület Városi Parancsnokságának Kórház utcai (ma: ulica Āeskoslovenskej armády) épületébe, ahol egy Prágából érkezett állambiztonsági tiszt is csatlakozott hozzájuk. Mint már eddig is többször, ezúttal is törvényellenes módon léptek föl, mert nem közölték velem az eljárás okát. Amikor fölvilágosítást kértem tőlük erről, valamint kértem, hogy jelöljék meg melyik törvény értelmében járnak el, azt válaszolták, hogy majd mindent megtudok ha bent leszek (ezen nyilván a volt rendőrigazgatóság épületét értették). Figyelmeztettem őket, hogy Csehszlovákiában léteznek törvények a biztonsági szervek működésének a szabályozására. Az egyik állambiztonsági tiszt erre nevetni kezdett, majd durván visszavágott: „ha nem tetszik az eljárásunk, vegye tudomásul, hogy bekísérjük”. Mivelhogy nem ellenkeztem, fizikai erőszakot nem alkalmaztak ellenem.

Ez az eset azonban nem volt az első. 1985. október 17-én – két nappal a budapesti kulturális fórum megnyitása után – az államvédelmi hatóságnak ugyanez a két tisztje szintén az ok megjelölése nélkül kísért be. Csakhogy a békesség kedvéért akkor nem tettem panaszt ellenük. Az évekig tartó igazságtalan meghurcolás után ugyanis ekkor voltam kihallgatva – illetve „beszélgetésre” meghívva – első alkalommal úgy, hogy nem tekintettek gyanúsítottnak vagy vádlottnak. Tehát azzal, hogy nem emeltem panaszt, jószándékról tettem tanúságot. Ezt a szándékomat igazolta az is, hogy aláírtam az alábbi feljegyzést: „Alulírott megjelent a biztonsági szervekkel folytatandó beszélgetésen, ahol figyelmeztetve volt, hogy a továbbiakban ne folytasson negatív politikai tevékenységet. Alulírott állította, hogy ilyen tevékenységet soha sem folytatott. Alulírott megígérte, hogy a jövőben nem fog folytatni negatív politikai tevékenységet és hajlandó lesz informálni a biztonsági szerveket saját tevékenységéről. Alulírottnak nem volt kifogása a beszélgetés módja ellen.”

Valójában lehetett volna kifogásom, hiszen akkor is, akárcsak most, az állambiztonsági hatóság emberei nem jelölték meg a kihallgatás (beszélgetés) okát. A „beszélgetés” körülményei valamint módja szerint nem tekinthettem ezt a Nemzetbiztonsági Testületről szóló 1974/40 Tt. sz. törvény 19. cikkelyének értelmében vett felvilágosítási felkérésnek sem. Most már látom, hogy ennek a feljegyzésnek az aláírása nem a jóindulatom, hanem a naívságom megnyilvánulása volt.

Ezzel összefüggésben meg kell említenem, hogy 1986. december 7-én, amikor az állambiztonsági hatóság két tagja Prágában korlátozta személyi szabadságomat, szintén törvényellenesen cselekedett. Ez ellen, nem sokkal a beavatkozás után, tiltakoztam Csehszlovákia Főügyésznél, csak elégtételt máig nem kaptam.

Most, utolsó alkalommal, március 17-én, az állambiztonsági hatóság emberei leginkább a Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának tevékenységéről érdeklődtek. Főleg azért, mert azok az állami szervek amelyekhez panaszt nyújtottunk be, vagy beadvánnyal fordultunk, többek között a politikai rendőrség törvénytörő tevékenysége miatt is, beadványainkat átadták az állambiztonsági hatóságnak. Ezúttal nem ezt, egy jogállamra nézve szégyenteljes ügyintézkést akarom szóvá tenni. Hanem fel akarom hívni a figyelmüket arra – amit Önök is nyilván tud-

nak —, hogy tevékenységem összhangban áll a Csehszlovák Alkotmánnyal. Ezért felháborítónak tartom, hogy emiatt zaklasson a politikai rendőrség. Ezenkívül szükségesnek tartom bejelenteni, hogy március 17-én az állambiztonsági hatóság tisztjei parancsolóan felszólítottak az együttműködésre. Majd mikor ezt egyértelműen visszautasítottam, figyelmeztettek, hogy jól gondoljam meg, mert végül is kénytelen leszek együttműködni velük. Ezúton kijelentem, hogy ez az „ajánlat” és az ennek kapcsán elhangzott fenyegetés mélységesen felháborított, ezért ismételten hangsúlyozom, hogy elutasítok mindenfajta együttműködést a politikai rendőrséggel. A továbbiakban csak akkor vagyok hajlandó engedelmeskedni, ha pontosan betartják az összes törvényes előírást, egyúttal én is élni fogok minden törvény adta jogommal.

Pozsony, 1987. március 24.

Dr. D u r a y Miklós
Jaskový rad 161
831 01 Pozsony
Telefon: 42-7 408-714

**A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő
Bizottságának levele
Lubomír Štrougal, a Szövetségi Kormány Elnökéhez
a pozsonyi magyarellenes támadások ügyében**

Lubomír Š t r o u g a l, mérnök
Csehszlovákia Szövetségi Kormányának Elnöke,
nábr. kpt. Jaroše 4
P r a h a 1, Malá Strana

Tisztelt Miniszterelnök Úr!

Bizonyára már tudomására jutott, hogy Pozsonyban ez év március 9-én hajnalban a város négy különböző pontján a magyar kisebbség intézményeinek épületei ellen eddig ismeretlen tettesek támadást hajtottak végre. Ez két esetben tűzzel végződött.

Bizottságunk ezt követően levelet intézett Szlovákia Főügyészhéhez, amelyben többek között kértük, hogy mihamarább nyomozzák ki a tetteseket és magyarázzák meg nyilvánosan az esetek hátterét.

A rendőrség — mint tudjuk — a tüzesetek ügyében nyomozást folytat. Ez azonban az ügyben beálló, számunkra érthetetlen fordulatot jelez előre. A nyomozószervek ugyanis az Ifjú Szívek magyar dal- és táncegyüttes tagjait (az együttes két épülete égett ki) a gyújtogatásban való bűnrészesség gyanújával fenyegetik. A pozsonyi szlovák közvélemény egy része szintén ennek a véleménynek ad hangot. Megdöbbenve jutott tudomásunkra, hogy Szlovákia Kommunistá Pártja Központi Bizottságának ideológiai titkárától, Ludovit Pezlártól belső pártkörökben szintén ilyen vélemény hangzott el, amelyet azzal indokolt, hogy a magyarok így akarják felhívni magukra a figyelmet és ezzel akarják a magyarellenesség látszatát kelteni Szlovákiában. Ezt a hivatalos körökből sugalmazott felháborító gyanúsítást határozottan visszautasítjuk.

Tudjuk, hogy minden összehasonlítás csak részben fedí az igazságot, azonban Európa közelmúlt történelmének van egy emlékezetes eseménye: a Reichstag-ügy. A pozsonyi magyarellenés támadások és gyújtogatások esetében a magyar kisebbség bűnrészességgel való gyanúsítása sajnos erre emlékeztet bennünket.

Már Szlovákia Főügyészének is felhívtuk a figyelmét arra, hogy a csehszlovákiai magyar kisebbség ellen kialakuló közhangulat az iskolai és a köznevelési szellemben gyökerezik. Egyre gyakoribbak a magyarellenés megnyilvánulások és ezek egy neonáci szellem terjedéséről tanúskodnak Szlovákiában.

Reméljük, hogy a Miniszterelnök Úr mérlegelni fogja a helyzet sejtethő következményeit, és reméljük azt is, hogy méltán várható válasza számunkra megnyugtató lesz.

Pozsony, 1987. április 6.

A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség
Jogvédő Bizottsága

A kiadmány hitelélül: Duray Miklós
Jaskový rad 161 (Alagút sor)
831 01 Pozsony

A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottságának jelentése a pozsonyi magyarelles gyújtogatás további fejleményeiről

Bizottságunk, 1987. március 10-én közzétett jelentésében, hírt adott arról, hogy március 9-én a hajnali órákban Pozsonyban, a város négy különböző pontján ismeretlen tettesek magyar intézmények ellen támadást hajtottak végre. A négy incidensből kettőről — a két gyújtogatásról — a rendőrségi hírek rovatban március 11-én röviden beszámoltak a csehszlovák napilapok is.

Az Ifjú Szívek magyar dal- és táncegyüttes két épületének a felgyújtása ügyében nyomozást folytat a rendőrség. Sorozatban hallgatja ki az együttes tagjait és a gyújtogatásban való bűnrészeség gyanújával fenyegeti őket. Az együttes vezetése ellen gazdasági ellenőrzést rendeltek el, azt vizsgálva, hogy esetleges pénzügyi visszaélések leplezése végett nem saját maguk gyújtották-e fel épületeiket. A pozsonyi szlovák közvélemény egy része szintén azt hangoztatja, hogy a magyarok — hangulatkeltés miatt — maguk rendezték az említett támadásokat.

Az elmondottakból úgy tűnik, hogy a gyanúsítás középpontjába egyre inkább azok kerülnek, akik ellen intézték a terrortámadásokat.

A helyzetet tovább súlyosbítja egy korábbi tűzeset. Március 2-án, hétfőn a délelőtti órákban leégett a Pozsonytól negyven kilométerre, tisztán magyar környezetben fekvő Dunaszerdahely melletti Kondoros-csárda. A vendéglő azon a napon zárva volt. Most szivárgott ki hiteles helyről a hír, hogy a tűzeset színhelyén egy szlovák nyelvű figyelmeztető feliratot találtak, amelyen ez állt: „Ez csak a kezdet, magyarok!”. Az nem ismeretes, hogy ki helyezte el a színhelyen ezt a fenyegető üzenetet.

Pozsony, 1987. április 6.

**A Csehszlovákiai Magyar Kisebbség
Jogvédő Bizottsága**

**A kiadmány hitelélül: Duray Miklós
831 01 Pozsony, Jaskový rad 161**

Babér és Tövis

EGYENETLEN MÉRLEG

Harminc év: 1956–1986. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1986. 621 old.

Ambiciózus, nagylélegzetű (vagy, a témához illően azt is mondhatnánk, hogy sóhajtású) tanulmánykötetet adott ki az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem az 1956-os forradalom évfordulójára. 24 szerző 25 írását tartalmazza a kötet s a tanulmányok nagyjából a következő témacsoportokra bonthatók: általános politikai kérdések; a magyar gazdaság problémái; a kultúra és tudomány helyzete; a vallás és az egyházak állapota; a magyar kisebbségek körülményei; valamint a magyar emigráció helyzete és viszonya a magyarországi társadalomhoz és kultúrához.

A kiadó, mint az előszó írója, *Bárczay Gyula*, megemlíti, szinte a lehetetlenre vállalkozott, mert a könyv koncepciójának megfogalmazása és a tényleges megjelenés között nem egészen egy év telt el. Nem kell a könyvkiadás területén dolgozni, hogy értékelni tudjuk, mekkora erőfeszítés, mennyi munka fekszik ebben a több mint 600 oldalas kötetben, s az előszó méltán dícséri a szerkesztő, *Balla Bálint*, önfeláldozó munkáját.

Vitatható azonban a kötetnek az a szerkesztői elve, melyet az Előszó így fogalmaz meg: „Minden írást meghagytunk úgy, ahogy szerzője elképzelte. Fontosnak tartottuk, hogy a teremtői szabadságot semmiféle előírással ne korlátozzuk.” (13. o.)

Egyrészt természetesen dicséretes, hogy a szerkesztés nem akart semmiféle előírást rákényszeríteni a szerzőkre – ez ellentétes lett volna 1956 szellemével is. Mindamellet mégis felvethető, hogy egy judicious szerkesztés nem javította-e volna a kötet színvonalát, ha másban nem, akkor legalább annyiban, hogy eltünttet némely nyilvánvaló ellentmondást az egyes tanulmányok között. Végtére is a kötet nem minden olvasója szakember az

egyes kérdéskörökben és bizonyára nagyon különböző az olvasók tájékozottsága a magyar viszonyokról.

S végül, a kötetben összefoglalt témák nem egyenletesen tükrözik a könyv főcélját, nevezetesen annak felmérését, hogy milyen utat tett meg Magyarország az elmúlt 30 évben, hogy az 1956-os forradalom milyen mértékben nyomta rá bélyegét a mai magyar politikára, gazdaságra és társadalomra. Hogy ez a megítélés nem önkényes, azt talán a kötet alcíme, „1956–1986” bizonyítja a legjobban. Az igazság kedvéért meg kell azonban jegyeznünk, hogy az EPMSZ szerkesztőbizottságának más célja is volt, mégpedig annak számbavételezése, hogy miképpen alakult az emigráció viszonya Magyarországhoz az elmúlt 30 évben.

S ha a kötet egyenetlenségeiről beszélünk, akkor talán ebben a kettős célkitűzésben kell keresnünk annak fő okát. Bár mindkét kérdéscsoport fontos, kiváltképpen az emigráció számára (s nem szabad megfeledkeznünk róla, hogy minden tanulmányt nyugaton élő magyar írt), mégsem egyenrangú kérdésekről van szó. Míg a magyar helyzetet és a magyarság sorskérdéseit taglaló írások érdeklődésre és – remélhetőleg – visszhangra találnak Magyarországon, különösen a harmincadik évforduló keltette megújult érdeklődés körülményei között, addig kétséges, vajon a svájci táncházakat ismertető vagy a nyugati magyar ökumenikus mozgalmakat boncolgató írások ugyanolyan fontosak-e a hazai olvasónak.

Igazságtalanok lennénk, ha ezt a kettősséget csupán a szerkesztői elveknek tudnánk be. A kettős tájékozódás az emigráció helyzetét is tükrözi, azt az alapjában véve megoldatlan – s talán megoldhatatlan – viszonyt, amely a külföldön élőket az anyaországhoz fűzi.

A magyar emigráció egy része a „politikai emigráns” meglehetősen szétfolyó kategóriájába sorolja magát. Közülük az a kevés, aki rendszeres figyelemmel kíséri és kommentálja a magyarországi eseményeket, számíthat arra, hogy mondanivalója visszhangra talál – legalábbis a nem hivatalos Magyarországon. Tisztában van azonban azzal, hogy a hazai politikai, gazdasági, stb. körülményeket a legjobb esetben is csak közvetve tudja befolyásolni.

Más a helyzet a „külföldi magyarsággal”, mármint azokkal, akik az emigrációban fenntartott magyar kultúrát az egyetemes

magyar kultúra részévé kívánják tenni. Erősen vitathatónak tartom, hogy ez a törekvés életképes. Természetesen igen nehéz meghatározni, milyen forrásokból ered egy állandóan meg-megújuló nemzeti kultúra, melyek azok a hajszalerek, amelyekből táplálkozik, melyek azok a felszín alatti folyamatok, amik olyannyira fontosak egy kultúra életében. S ha valamennyire is komolyan vesszük a „mindennapi élet” szociológiailag jelentős kategóriáját, akkor rögtön világossá válik, hogy egy nemzet kultúrájának fenntartásában, alakításában a „benneélés” fogalma kulcsfontosságú szerepet tölt be. Éppen ezért kétséges, hogy a „nem-benneélők” tudnak-e bármilyen közvetlen hatást gyakorolni egy nemzet kultúrájára, főként, ha a kultúra fogalmát nem szűkítjük le a művészet és irodalomra, hanem az antropológiában szokásos tágabb értelemben tekintjük. Másképp szólva, mit tud az a magyar, aki Nyugat-Európában, Észak-Amerikában vagy másutt e széles világban él, mondani valamit, ami fontos, hűsbavágó annak, aki a mai magyar hétköznapokat éli? (S most eltekintek attól, hogy az emigráns magyar életkörülményei, gondolkodási kategóriái, értékei és szokásai olyannyira különböznek otthon maradt honfitársaiétól.)

Nyilvánvaló, hogy a problémát nem lehet néhány mondatban megoldani; itt pusztán azért jeleztem, mert ebben a háttérben kell értékelni a kötetben foglalt tanulmányokat.

A politikai témák közül elsősorban *Molnár Miklós* írása említendő. Szerény címe — „1956: A demokratikus szocializmus és a területi öngazgatás néhány kérdéséről” mögött nagyfontosságú elvi problémák rejlenek. A szerző ugyanis közelebbről, kritikusan vizsgálja azokat a fogalmakat, amelyek 1956-tal kapcsolatban rendszeresen felmerülnek. Molnár Miklós tehát az „adottnak elfogadott” szociológiailag oly fontos kategóriáját értékeli, s ennek a kritikus magatartásnak fényében veti fel a kérdést, hogy *milyen* forradalom készült 56-ban: polgári, szociáldemokrata vagy tanácsrendszerű.

Az 1956-os forradalomról írt tanulmányok egy része a forradalmat azonosította a munkástanács-rendszer megteremtésével, s mint ilyet a „demokratikus szocializmus” mintapéldájának tartja. A szerző azonban leegyszerűsítésnek véli ezt az álláspontot s ezért további kérdéseket tesz fel. Tisztázni kívánja, mit is jelent az, hogy „demokratikus szocializmus”? Vagy hogy

mennyire megvalósíthatóak voltak azok a követelések, amelyek a „demokratikus szocializmus” köntösében jelentek meg. Elismeri, hogy a termelőeszközök köztulajdonának követelése (tehát az *állami* tulajdonnal való szembeállítás) ténylegesen a demokratikus szocializmus eszméjének felel meg, de felteszi azt a lényegbevágó kérdést, hogy mennyire lett volna összeegyeztethető ez egy, a kismagántulajdonon alapuló paraszti (és kisipari) gazdasági szektorral.

Az 1956-ban újraalakult politikai pártok kisebb-nagyobb hangsúlyeltolódásokkal mind elfogadták azt az elvet, hogy a volt tőkés és földbirtokos osztályok nem kaphatják vissza kisajátított tulajdonukat, s miután a munkástanácsok az üzemek köztulajdonát követelték, nyilvánvaló, hogy ha a forradalom konszolidálódik, a társadalmi tulajdon lett volna a gazdaság vezető ereje. (Molnár nem veti fel, mi lett volna a gazdasági életben olyanra fontos intézmények, mint a bankok tulajdonformája, bár világos, hogy ott a közvetlen társadalmi tulajdon nem életképes megoldás.)

A demokratikus szocializmus *államszervezeti* rendszere sem volt tisztázott. A munkástanácsok egyértelműen a demokratikus, többpártrendszeren alapuló parlamenti demokrácia és a munkástanácsok alulról felfelé felépített szervezetének kombinációját tartották az ország jövőendő törvényhozási formájának, s ha a forradalom győzött volna, ez a világtörténelmileg páratlan (és esetleg példamutató) államszervezés valósult volna meg. Molnár azonban, amellet, hogy elismeri: „a munkástanács-mozgalom volt az az eredeti, spontán és hatalmas tömegmegnyilvánulás, amely a magyar forradalomnak demokratikus szocialista jelleget kölcsönzött” (21. o.), joggal jegyzi meg: „*Munkásdemokrácia, ipari demokrácia, szocializmus, öngazgatás koherens egységet alkotnak. Azonban nem töltik ki az állami és társadalmi intézményrendszer egész térségét. Még azt is mondanám, hogy önmagára utalva egy ilyen szocialista munkás/dolgozó demokrácia nem is képes fenntartani magát.*” A szerző itt egy roppant fontos elvi és gyakorlati problémát érint, nevezetesen azt, hogy a parlamenti demokrácia – munkástanácsok kombináció mennyiben képes a mindennapi élet államigazgatási feladatait ellátni (ez a gyakorlati kérdés), illetve mennyiben képes demokratikusan képviselni a nemzet többségének érdekeit és akaratát. (A szerző meg-

jegyzi, hogy 1956-ban a 4,5 milliós aktív népességből csupán 1 430 000 volt ipari és építőipari munkás.) Éppen ezért fontos, hogy Molnár hangsúlyozza a forradalmi nemzeti bizottságok szerepét, melyek példázzák „a helyi hatalom és önkormányzat elemi erejű elterjedését.” (22. o.)

Anélkül, hogy az 1956-os forradalmat úgy akarnánk feltüntetni, mint ami egyetemes érvényű modellt tudott vagy akart volna adni a világnak, hangsúlyoznunk kell a nemzeti bizottságok kiemelkedő fontosságát. Molnár Miklós Tocqueville-t s az ő eszméi alapján megvalósított *self-government* (önkormányzat) példáját említi. Ehhez talán hozzátehetnénk Jefferson gondolatait is, melyek alapján, legalábbis Észak-Amerikában, létrejöttek az önkormányzaton alapuló közösségek. Kérdés azonban, hogy egy olyan kis országban, mint Magyarország, ahol a federalizmusnak csekély lehetősége van, milyenek lehetnek – vagy lehettek volna – a kisközösségi önkormányzat lehetőségei.

Mindez természetesen nem változtat azon, hogy ha Magyarországnak megadatott volna a lehetőség rá, az emberiség történetében addig példa nélkül álló kísérletet tett volna egy emberes, szocialista intézményrendszer megteremtésére. Ezért a magyar forradalomban felmerült eszmék a politikai gondolat kiiktathatatlan részeivé váltak.

Kende Péter írása, „A pártállam és a nemzeti sorskérdések”, ugyancsak mélyenszántó fogalmi tisztázások igényével lép fel. Mindenekelőtt felveti, mit is értsünk „nemzeti sorskérdések”-nek az 1945 és főleg az 1956 utáni időszakban.

A látszólag világos, egyértelmű kérdés – mármint az, hogy a legfontosabb nemzeti sorskérdés a nemzet fennmaradása – azonban fogalmilag rengeteg bonyolult problémát vet fel. Kende cikkének érdeme, hogy kritikai elemzés tárgyává teszi a színlelesen magától értetődő fogalmakat. Helyesen hangsúlyozza, hogy a központi kérdés a nemzet önállósága, függetlensége, amely egyebek között a történelmileg kialakult intézményformák folytonosságában is kifejeződik. Ugyanakkor azonban a második világháború végén ez a kontinuitás nem volt lehetséges, de még kívánatos sem (vö. 35. o.).

Magyarországnak viszont, együtt a többi kelet-európai nemzetekkel, nem adatott meg, hogy maga dolgozza ki fejlődési útját és szabadon szűrje ki azokat a hagyományokat, amelyekre

építve alkotja meg intézményrendszerét, fogalmazza meg azokat a problémákat, melyek megoldása nemcsak rövidtávú pragmatikus kérdés, de összefügg a nemzet hosszútávú jólétével, fizikai és szellemi egészségével, fejlődési lehetőségeivel, kulturális autonómiájával, alkotókészségével s általában azzal, amit némileg pontatlanul úgy fogalmazhatnánk meg, hogy az emberek jól érzik magukat ott, ahol vannak, s nemcsak a maguk egyéni körülményeire figyelnek, hanem szívükön viselik a közösség sorsát is.

Ezt az tette lehetetlenné, hogy Magyarország „függőségi helyzet”-be került. Kende tanulmányának egyik fő érdeme, hogy a „függőségi helyzet” fogalmát megfontolt, alapos elemzésnek veti alá. Mindenek előtt kifejti, hogy a pártállam létrejötté a függőségi helyzet szerves része – az érem két oldala elválaszthatatlan egymástól. Ebből következőleg azonban lehetetlenné válik, hogy a nemzeti sorskérdések mibenléte, illetve megoldása Magyarországon dőljön el. Bár a szerző nem mondja így ki, de világosan kitűnik írásából, hogy magát a „nemzet”, s főképpen a nemzet „sorskérdései” fogalmát az adott körülmények között nem lehet Magyarországon meghatározni. A legtöbb, ami megtehető, az, hogy a társadalom a hivatalos kereteken kívül vagy azokkal legfeljebb marginálisan érintkezve, gyakorlati cselekvés révén kifejez bizonyos alapállásokat, amit a politika nem tud teljesen semmibe venni. A hivatalos politika tehát rákényszerül bizonyos engedelményekre, de a társadalom, éppen a pártállam megléte miatt, nem tudja keresztülvinni akaratát. Így hát egy áldatlan huzavona alakul ki, melyben a győztes eleve meghatározott. Mi marad ilyen körülmények között a társadalom számára?

Mielőtt folytatnám Kende tanulmányának ismertetését, hadd tegyek egy kitérőt a kötet két másik tanulmányára. *Kemény István* „A központosított gazdaság és a civil társadalom”, valamint *Harmat Pál*, „Közösségi funkciók, népesedés és szociálpolitika” c. tanulmányai ugyanis azt elemzik, hogy mit tesz, illetve mennyire károsodik az a társadalom, amelyik manőverez a nem-szabadság körülményei között. *Kemény* tanulmányának központjában az úgynevezett második gazdaság áll. A szerző érdeme, hogy nemcsak hiteltérdemlő adatokkal meg példákkal mutatja be a „második gazdaság” elburjánzását Magyarországon (de ez nemcsak magyar, sőt nemcsak szocialista jelenség), hanem kimutatja, hogy ez az a terület, ahol a civil társadalom érvényesül, vagyis ahol az

embereknek alkalmuk van állami fennhatóság ellenőrzése nélkül saját érdekeiket képviselni. Természetesen mondani sem kell, hogy ez csak a gazdaságra vonatkozik s közvetlen politikai vetülete nincs. Kemény István hosszú évek óta foglalkozik ezzel a témával, s a kötetben közölt írása kiérlelt gondolatainak összegezése.

Harmat Pál esszéje viszont azt mutatja be, hogy az állampolgárok marginalizálása és a gazdasági-anyagi jólétre való összpontosítás milyen testi és lelki károkkal sújtja a népet.

Közismert, hogy a magyar egészségügyi statisztikák aggodalomra adnak okot. Ma már ismeretes, hogy a második, sőt esetleg harmadik műszakok mennyire aláássák az emberek egészségét. Harmat azonban tovább megy ezeknél az általában ismert tényeknél, s a lelki egészség romlásának elemzésére fekteti a hangsúlyt. Mivel a pártállam a rendelkezésére álló nem csekély eszközökkel megakadályozza a civil társadalomban meglévő intézmények, szokás- és magatartásformák kialakulását, illetve továbbélését, a Durkheim által leírt anomia nagymértékben behatolt a jelenkori magyar életbe. Most nemcsak a szomorú öngyilkossági statisztikára gondolok, hanem a mindennapi emberi érintkezés, a köznapi élet civilizációjának elfajulására is.

S itt térek vissza Kende Péter írására, jelesebben azokra a kérdésekre, melyeket a szerző „nemzeti sorskérdések”-ként említ.

Kende öt fő témacsoportot említ (vö. 51. o.): az európai normákhoz való felzárkózás; a polgárosodás; a demokrácia; az egészséges közösség és a népesség állománya. Elemzésének lényege az, hogy mindezekben a területeken a pártállam befolyása csak negatív. Negatív nemcsak annyiban, hogy nem ért el eredményeket, de annyiban is, hogy olyan torzulásokat okozott (lásd pl. a polgárosodást vagy demokráciát), amelyek kiigazítása kedvező körülmények között is hosszú időt venne igénybe.

Viszont Kende tanulmánya kapcsán fel kell vetnünk a következő kérdést: mennyiben lehet nemzeti sorskérdésekről beszélni a mai Magyarországgal kapcsolatban anélkül, hogy figyelembe ne vennénk a szomszédállamok gyakran azonos vagy hasonló sorskérdéseit? Nézetem szerint ugyanis a magyar nemzeti sorskérdések tartós megoldása lehetetlen a cseh, román, jugoszláv, stb. nemzeti sorskérdések megoldása nélkül, s ha csak a magyar problémákra helyezzük a súlyt.

Bár nem ebben az összefüggésben, de jól példázza a problémát *András Imre* és *Bárczay Gyula* tanulmánya a római katolikus, illetve a református egyház harminc évéről, s ugyanide sorolható *Terray László* írása az evangélikus egyházzól.

Mindhárom tanulmány, a részletkérdésekben mutatkozó különbségek ellenére is ugyanis azt példázza, hogy a pártállam által ellenőrzött hitélet nem, vagy csak részben képes kielégíteni azokat a szellemi, kulturális és lelki szükségleteket, amelyek miatt az emberek a valláshoz fordulnak. Mi több, s ezt a szerzők nem elemzik – igaz, nem vág tanulmányaik témájába, de mégis érdemes volna kitérni rá –, a szovjet típusú társadalmak politikai, gazdasági és erkölcsi körülményei olyanok, amelyek a legszigorúbb marxi értelemben újra- meg újratermelik azokat a feltételeket, melyek a vallás fennmaradását okozzák.

E rövid ismertető keretében, sajnos, igazságtalannak kell maradnunk, mert nem tudunk kitérni olyan jelentős tanulmányokra, mint *Hanák Tibor* vagy *Balla Bálint* írására, melyek pedig az olvasó kritikus figyelmét érdemlik. A bennük felvetett problémák mindenképpen bővebb tárgyalást igényelnének, s reméljük, alkalmunk lesz arra, hogy e hasábokon visszatérjünk rájuk.

Jó, hogy megjelent ez a tanulmánykötet, s a magyarországi olvasó, ha hozzájut, haszonnal és érdeklődéssel forgathatja. De sokat mond a külföldön élő magyaroknak is. Fentebb említett fogyatékoságai ellenére is örvendezünk, hogy van egy ilyen kötet, mely komoly hozzájárulás a magyar forradalom 30. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésekhez és vitákhoz.

VARGA IVÁN

KORSZAKVÁLTÁS ÉS FORRADALOM

Szabó Zoltán: *Terepfelverés*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1987, 319 l.

A *Terepfelverés* három töredéket tartalmaz, az olvasó azonban ezeket egyugyanazon történet fejezeteinek érzékeli, és ha a jegyzetek nem tájékoztatnák, befejezetlenségüket írói eszköznek vél-

Bár nem ebben az összefüggésben, de jól példázza a problémát *András Imre* és *Bárczay Gyula* tanulmánya a római katolikus, illetve a református egyház harminc évéről, s ugyanide sorolható *Terray László* írása az evangélikus egyházzól.

Mindhárom tanulmány, a részletkérdésekben mutatkozó különbségek ellenére is ugyanis azt példázza, hogy a pártállam által ellenőrzött hitélet nem, vagy csak részben képes kielégíteni azokat a szellemi, kulturális és lelki szükségleteket, amelyek miatt az emberek a valláshoz fordulnak. Mi több, s ezt a szerzők nem elemzik – igaz, nem vág tanulmányaik témájába, de mégis érdemes volna kitérni rá –, a szovjet típusú társadalmak politikai, gazdasági és erkölcsi körülményei olyanok, amelyek a legszigorúbb marxi értelemben újra- meg újratermelik azokat a feltételeket, melyek a vallás fennmaradását okozzák.

E rövid ismertető keretében, sajnos, igazságtalannak kell maradnunk, mert nem tudunk kitérni olyan jelentős tanulmányokra, mint *Hanák Tibor* vagy *Balla Bálint* írására, melyek pedig az olvasó kritikus figyelmét érdemlik. A bennük felvetett problémák mindenképpen bővebb tárgyalást igényelnének, s reméljük, alkalmunk lesz arra, hogy e hasábokon visszatérjünk rájuk.

Jó, hogy megjelent ez a tanulmánykötet, s a magyarországi olvasó, ha hozzájut, haszonnal és érdeklődéssel forgathatja. De sokat mond a külföldön élő magyaroknak is. Fentebb említett fogyatékoságai ellenére is örvendezünk, hogy van egy ilyen kötet, mely komoly hozzájárulás a magyar forradalom 30. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésekhez és vitákhoz.

VARGA IVÁN

KORSZAKVÁLTÁS ÉS FORRADALOM

Szabó Zoltán: *Terepfelverés*. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, Bern, 1987, 319 l.

A *Terepfelverés* három töredéket tartalmaz, az olvasó azonban ezeket egyugyanazon történet fejezeteinek érzékeli, és ha a jegyzetek nem tájékoztatnák, befejezetlenségüket írói eszköznek vél-

né. Annál is inkább, mert a történet, amelyről szó van, maga sem ért véget.

Az első töredék 1944–45-ről szól, és tizenhat húszperces Szabad Európa adásból áll, 1975-ből. Az író a „Korszakváltás” címet adta sorozatának. Nem azt, hogy felszabadulás. E kifejezésről már jóval korábban is megvolt a véleménye. 1946 szeptemberében a következő szavakkal indította útjára az általa alapított Valóság folyóiratot: *„A valóság ez: a háború átgazolt Magyarországon, ezzel megszabadította Magyarország földjét a németektől s ezzel felszabadította az országban megmaradt demokratikus erőket, hogy a nemzet életét az új körülmények között újrakezdjék. Semmi meglepő nincsen abban, hogy azok, akik szólanak, inkább a felszabadulást mondják, azok, akik hallgatják őket, inkább a gázolást érzik. S ugyancsak semmi meglepő nincs abban, hogy a szóvivők frazeológiai s a hallgatók érzelmei két malomban örlődnek: minden katasztrófa a magánélet élményeit rugtatja előre. Így van ez különösen olyan országban, ahol a katasztrófa elleni védekezés sem tudott közügy fokozatáig eljutni, s kinek-kinek magánügye maradt... Ahol csaknem mindenki magánemberként, civil-bujdosó vagy katonaszökevény gyanánt húzódott ki a katasztrófából... Nincs mit csodálkozni azon, hogy az átlagmagyarnak, akinek magánéletét, emberi és anyagi környezetét ugyancsak szétzilálta a háború, első... vágya: ezt hozni rendbe. A maga portáját. A közügyet annyiban veszi észre, amennyiben elősegíti vagy akadályozza ezt. Ezért van, hogy közügy és közöny ma sokakban körülbelül annyira rokonfogalmak, amennyire rokonhangzásúak. Egy bethleni rendszerű kormányzás biztonnyal örvendezhetne ennek...”*

Itt, kilépve az ismertetésből, meg kell jegyeznem, hogy közügy és közöny a mai magyarországi magyaroknak is rokon fogalmak, és ebből az egy szempontból Kádár kormányzása is bethleni rendszerű.

A Korszakváltás bővebben foglalkozik a felszabadítás bonyodalmaival. Azzal például, hogy visszaemlékezik az ideiglenes kormány Debrecenben, az Arany Bika szállóban töltött hónapjaira, amikor is a hotelszobák miniszteri lakói közül senkit sem rabolt el hadifoglyokat gyűjtő orosz őrző. Csak éppen, teszi hozzá, nem lehetett egészen biztosra venni, hogy ez nem történhetik meg. Erről viszont Montaigne jut eszébe, aki a 16. század-

ban elmondhatta magáról, hogy „egyfelől ellenségei álltak a kapuja előtt, másfelől az ellenségénél is rosszabb martalócok törtek rá”. Akárcsak Magyarországon a hadak vonulásakor. Prédának tekintette mindazt, ami elragadható volt, a nőket és a férfiakat is, mindkét haderő, a német is, az orosz is. *„Egy cifra katona, írja Szabó Zoltán, tábori csendőr, a magyart, ha civil volt, megtehetette katonaszökevénynek s átadhatta az egyik nem-magyar haderőnek. S a másik nem-magyar haderő azt, aki nem volt katona, megtehetette kivetkezett katonának s elvihette hadifogoly-nak”*.

Tételesen így fogalmazza meg véleményét: „Felszabadítás, köznek részvétele nélkül, nem lehet valóságos felszabadulás”.

Április 4-én, azóta is, a felszabadulás napját köteles ünnepelni Magyarország. Ugyanis ezen a napon lépték át a szovjet csapatok, egész hosszában, az osztrák–magyar határt. A magyarok, az ország lakói, nem érezték fordulópontnak ezt az eseményt. *„A szovjet haderők hátországává vált területen jelentős számban maradt orosz katona, de sok házból hiányzott a magyar. Az asszonyok azt se tudták, hogy katonáskodás tartja-e még távol az emberüket, vagy már hadifogolytábor, és ki tudja, hol él, ha él... Pusztán az, hogy az ország egész területét felszabadította a Vörös Hadsereg – a német megszállás alól –, az emberekben nem keltette fel azt az érzést, hogy Magyarország szabadult fel... Az országbelsőt a háborúból visszamaradt, ócskavasként rozsdásodó hadigépek, a leszakadt hidak és a néhány hónapos romok bűtorozták be... Valóságnak leginkább az volt érezhető, hogy itt a nyomor gyámoltalan fejét elhamvadt városokra fekteti, s a lelkekben a helyi háborús események személyes élménye és a távollevő férfinép hiánya volt egyeduralkodó”*.

Korszakváltás tehát. 1944. március 19-én kezdődött, azon a napon, amelyen Hitler csapatai megszállták Magyarországot. Összeomlott „a korábbi magyar államiság” és „ezzel párhuzamosan a korábbi magyar társadalom teljes szétesésnek indult.” Maga a német bevonulás ez utóbbihoz nem volt elégséges ok. A nyugat-európai kisállamok társadalmi nem bomlottak föl a német megszállás hatására. Annak, ami Magyarországon végbe ment, különleges okai voltak.

Az egyik okot, alighanem a legfontosabbat, Szabó Zoltán már 1938-ban, a Cifra nyomorúságban felismerte. Világosan látta,

hogy „a meglevő magyar társadalom semmiféle... megpróbáltatást nem bír ki”. A Korszakváltásban így szól erről: „*Az adott társadalmi szerkezetben,... minden az úgynevezett középosztályon múlt. A gyakorlatban ez a hivatalnok-osztály volt az állam fenntartója, egyben az állam eltartottja is. Éppen ez az állami függőség alakította olyanná a középrétegeket..., ami logikailag kétségtelessé tette, hogy válság idején vagy akár csak nehéz időben is nem a magyar államiság fennmaradásának, hanem az összeomlásnak lesznek az előmozdítói, fokozói és eszközei*”. E diagnózisra épül az 1938-as könyvnek az a jóslata, amelyet a Korszakváltás is idéz, egy mondatban, a következőben: „*Éppen az a leghívebbnek gondolt középréteg az, mely kezdi fölmondani a hűségét jelenlegi gazdáinak, mert már erősen tájékozódik azok felé, akikről úgy gondolja, hogy a jövőben gazdái lehetnek.*”

Az idézett sorok, némi módosítással, a mai hivatalnok-rétegre is ráillenek. Mint ahogy a 38-as könyvnek néhány más megállapítása is. Ez például: „*E középosztály éppen azért veszedelme az állami rendnek nehéz időben, amiért támasza jó időben*”. Vagy egy másik: „*E rétegnek nincs semminemű polgári öntudata, csupán hivatali és előrehaladási értéktudata és az udvaronc szimatával élteti a véleménye szerinti trónöröklést már akkor is, mikor még nem halt meg a király*”.

Foglalkozik az író a koalíciós kormány megalakulásával és első lépéseivel is. Megállapítja, hogy a november 4-i választáson a Kisgazdapárt kapta a szavazatok 57 százalékát, de ez csupán a nép vélekedését fejezte ki a pártokról és a dolgok állásáról. A választást ugyanis pártközi értekezlet előzte meg, amely orosz kívánságra az ideiglenes kormányt alkotó négy párt koalíciójának fenntartása mellett döntött. A nép a választáson tehát nem kormányt választott. Erre ugyanis nem kapott lehetőséget. A számba jöhető pártok koalíciójának uralma valójában ellenzék nélküli kormányzás, demokratikusnak tehát nem nevezhető.

Ennek megfelelően az államélet irányítása lényegében parlamenten kívüli eszközökkel folyt. Aminek két példáját említi Szabó Zoltán, még a választások előtti hetekből. Az első esetben „*egy pártközi értekezlet a miniszterelnökségen hozott határozatával elutasította az esztergomi érsek egy pásztorlevelét*”. A második eset az első háborús bűnösségi tárgyalás volt. Ezen a népbíró-

ság „a letűnt kor politikusai közül elsőül azt a miniszterelnököt ítélte halálra, akinek kormánya a Szovjetunióknak hadat üzent”.

Ez a második példa magyarázatra szorul. A háború alatt Sztálin, Rooseveltt és Churchill megegyeztek abban, hogy az ellenségeskedések befejeződése után bíróság elé állítják a háborús bűnösöket. Azt azonban elfelejtették pontosan meghatározni, hogy mi tesz háborús bűnössé valakit. Márpedig, állapítja meg Szabó Zoltán, *„ha az ilyen háborús bűnösség meghatározatlan marad, az elősegíti, hogy a konzervatív reakciónak, a reakciós fasisztának legyen minősíthető, ami máris lehetőséget adott rá, hogy politikai célszerűség demokratát is fasisztának minősítve háborús bűnösneként kezeljen.”*

Az író ebből azt a következtetést vonja le, hogy a bíraskodás a pártpolitika eszközévé vált, és hozzá járult ahhoz, hogy „az új államiság megszilárdulása Magyarországon új átmenet-idő kezdete lett”. Olyan átmeneti idő, amely „ítélet-időbe torkolt”.

Az új állam új hivatalnok-réteget igényelt. Megkapjuk ennek jellemzését is. Bevezetőben a következőket állapítja meg: *„Ha negyvenöt előtt nemzeti szempontból őseinek kereszténysége tett állampolgárt államilag megbízhatóvá, negyvenöt után nemzetköziség szempontjából az volt államilag megbízható, aki munkásparaszt-származék”*.

Más hasonlóságot is talál. A munkabér kifogásolása államellenes magatartásnak minősült Horthy idejében, de az maradt az új államban is. Korábban osztály-ellenes izgatásnak számított, a későbbiekben államrend elleni izgatásnak. A hasonlóság mellett azonban különbség is megjelenik: „1945 előtt az igazságügyi gondolkodás még abban a hiszemben volt, hogy meg nem jelent írással izgatás lehetetlen”.

Az új hivatalnok-rétegre visszatérve, a szociológus Szabó Zoltán úgy látja, hogy az új állam megszilárdulásával valahogy összeállt az 1944-ben szétesett társadalom is. De viselkedésében és gondolkodásmódjában: a régi mintájára. Az új hivatalnok-réteg kezdett hasonlítani a régihez. „Nemcsak nemzetiségi asszimiláció van, van osztályasszimiláció is”, szögezi le, és hozzáteszi, hogy „mivel a múlt az, ami nem múlik el: jelenléte a jelenben elkezd asszimilálni”. Így történt meg, hogy „a két háború előtti hivatalnokosztályi gondolkodás hatóerővé válhatott a korszakváltás után”. Erősítette a folyamatot, hogy „a pártok mérkőző területe

állami hivatalok elfoglalása és az elfoglalható hivatali helyek szaporítása volt”. Újjáépült tehát a régi hivatalnok-osztály, új, törekvő elemekkel erősítve. Olyanokkal, akik „emancipációként vágyódtak arra, hogy az új ügyintéző osztályba bejussanak. Azért, mert a régiből származási okokból – felekezet vagy osztály szerint – ki voltak rekesztve. Abban, hogy ezért kíváncsoztak egy újonnan összeálló hivatalnok-felekezetbe, eleve benne volt, hogy a régi rangosságához hasonló helyzetet kívántak maguknak”.

A Korszakváltás befejezetlen munka. A tizenhatodik rész végén az író azt vallja, hogy a közrebocsátottak egy képzelt könyvnek csupán első részét alkotják. És második részt ígér, az 1945 januárjától novemberéig terjedő időről. Igéretét nem váltotta be. Az olvasó azonban úgy találja, hogy világos képet kapott e hónapokról is. Így többek között a legfontosabbról: arról, hogy az átmeneti időnek elég hamar ítélet-időbe kellett fulladnia.

Az ítéletidőből származó forradalomnak krónikáját és értelmezését adja a *Terepfelverés* kötet második nagy tanulmánya, *Kívülről* címen. Eredetileg a londoni *Irodalmi Ujságban* jelent meg, 1957 májusától október végéig, tizenegy folytatásban. A cikksorozatban az író nem emlékezetére támaszkodott, hanem azokra a jelentésekre, amelyeket október 24-étől kezdve küldött a forradalomról a Szabad Európa rádióknak. E háromszáz gépelt lap biztosította a történések felidézésének pontosságát, de ugyanolyan mértékben értő elemzésüket is.

A rádióadások mondták, és a *Kívülről* ismételte, például a következőket: „*A népfelkelés, mivel a fiatalok kezdték, szükségképpen a múltat temeti be, ama bizonyos régi szép időket. Ez már önmagában is megnyugtató: e közelmúltból nincs mivel büszkélkednünk*”. És megint, egy másik helyen: „*A magyar tragédia alatt világtörténelmi lecke és példa lappang: a nép a bolsevizmusból nem a visszautat keresi, hanem... a kiutat!*”

1957 nyarán azt közli újra, ami november elsején hangzott el a rádióban: „*Ez a népi liberális forradalom éppoly szükségszerű következmény a kommunista totalitárianizmusban, amilyen szükségszerűek a polgári liberális forradalmak voltak a maradi autokráciákban. A magyar forradalom, bármit is hoz a jövő, ha nem is a világot, de világképünket sarkaiból forgatta ki*”.

A Szabad Európában december végéig követte a forradalom utóvédharcait, az *Irodalmi Ujságban* az emlékezés november 2-

ával szakad meg. A keserűség fojtotta az íróba a szót. Nemcsak a forradalom leverése miatt. Hanem a felejtés miatt is, magyarok között, Magyarországon és szerte a világban. A hallgatás összeküvése miatt. Nem a forradalom falta föl gyermekeit, hanem: *„Gyermekei falták föl forradalmukat.”* De ezt már a kötet harmadik tanulmányából idéztem. Abból az idáig kiadatlan kéziratból, amelyet 1977-ben a genfi Dies Academicus-ra készített. Magán a Diesen azonban a most megjelent szövegnek csak hatodik része hangzott el. A téma 1956 forradalma. A perspektíva azonban, amelyből megvilágítja, egyetemes. A nyugat-európai civilizációé, a 18. század felvilágosodásától kezdve, különösebben a legutóbbi évtizedekben erősödő tendenciáké és még különösebben a várható jövőé. *„Ebből a perspektívából a magyarországi forradalom nem a magyar múlt mögé szegődik el társnak, hanem a másutt is érlelődő jövőt előzte meg.”*

„Az évszám – 1956 – a magyar és lengyel országok történetében nem vált fordulóponttá, – szögezi le... – A bolsevizmus gyakorlatának, a Szovjetunió helyzetének és erejének, Európa felosztottságának korábbi adottságaiban nem hozott fordulatot. 1956 a forradalmak történetében vált fordulóponttá. Magyarországon az új, más determináltságú forradalmiság jelenik meg a színen, amelynek kiváltója nem a kizsákmányoltság tudata, hanem a totális kiszolgáltatottság közérzete.”

Ebben az értelemben veszi át Raymond Aron 1958-ban adott definícióját, amely szerint ez volt az első antitotalitárius forradalom.

A genfi előadás koncepciója szerint az egyének élete fölötti totális kontroll létrejöttének és a vele járó teljes kiszolgáltatottnak veszélye a nyugati társadalmakban is jelen van. A veszély jelenléte veszélyérzetet vált ki a nyugati emberekből. Az előadás negyedik fejezetében így szól erről: *„Ezt a veszélyérzetet nemcsak autokratikus vagy tekintélyuralmak ébreszthetik fel. Ha az állam tulajdon élettársa lesz az embereknek, ha az emberek apróbb-nagyobb állam iránti kötelezettségei, akár a nekik járó szolgáltatásokkal párhuzamosan is, osztódva-szaporodva hálózzák be az emberélet egyre több területét, bizonyos időtartamon túl olyan fogságba jutás érzetét kelthetik fel, ami az állampolgári szabadságjogok értékét devalválja”*. A következő sorokban a különböző tervgazdaságokról szól, amelyek különbözhetnek egymástól a

kitűzött célokban, de megegyeznek abban, hogy egységes célnak akarják alárendelni az emberek erőfeszítéseit, valamint abban, hogy elutasítják az autonóm törekvéseket. Az egységes cél szolgáltatába állított, racionálisan megszervezett társadalom gyakorlatát megtalálja már a Wittfogel által elemzett keleti depotizmusokban, a gondolat kifejtését pedig Platónnál, legszívesebben azonban a francia felvilágosodás utolsó generációjára hivatkozik, így Condorcet-re „aki, meg volt győződve arról, hogy statisztikai, numerikus és aritmetikus számításokkal a jobb jövő, az emberiségé, biztosan kitervelhető és el is érhető”. A felsoroltak azonban csak előhírnökök, a megvalósulás Hitler rendszere és a szovjet kommunizmus, korának nyugati társadalmában pedig a tendencia jelentkezését és erősödését észleli.

A genfi előadásban vázolt lehetőségre és veszélyre már Tocqueville felhívta a figyelmet. Magyarországon Eötvös vette át a francia gondolkodó figyelmeztetését, *A 19. század uralkodó eszméiben*, abban a műben, amely Szabó Zoltánnak évtizedeken át bibliája volt. Hasonlóképpen gondolkodott a nyugati társadalmak fejlődési lehetőségeiről másik kedves szerzője, Orwell is. A koncepció kialakulását más gondolkodók is befolyásolták, így Isaiah Berlin, akit ismert, tisztelt és szeretett, vagy pl. Lord Acton és Hannah Arendt, akiknek szövegei úgyszintén gyakran szerepelnek a hagyaték rendezetlen papírhalmozásában. Az élmények azonban mindig fontosabbak voltak számára az olvasott könyveknél. Márpedig a Tocqueville által felismert tendencia a nyugati társadalmakban sohasem jelentkezett erősebben, mint a hatvanas és hetvenes években. És a legerősebben talán éppen abban az országban, amelyben a magyar író akkor élt: Angliában. Azóta könyvtárnyi irodalom elemezte az ebből származó gazdasági hanyatlást. Szabó Zoltán azonban nem a versenyképesség romlását fájlalta, hanem az egyeni szabadság korlátozását.

A hatvanas évek végén és a hetvenes évek első felében jelentkező tiltakozó mozgalmakat is úgy értelmezte, mint elhibázott válaszokat az egyént semmibe vevő társadalomtervező lázálmodokra. Előadásának negyedik fejezetében többször is visszatér erre az értelmezésre. Csak egy helyet idézek a sok közül: „*Az ember semmibe vétele, illetve eszközként kezelése... a társadalom egyes rétegeiben vagy csoportjaiban szecessziókat, tüntetéseket, egyéni és tömeges tiltakozásokat, zendüléseket, felkeléseket és többé-*

kevésbé torz, néma forradalmi jelenségeket váltott ki világszerte” . Hasonlóképpen ítélte meg az ún. „etnikai reneszánszt” is. „Nem a tizenkilencedik század éli reneszánszát – írja. – Nem kis-nemzetállami törekvések fejlődnek fel..., hanem az elszemélytelenedett, mechanizálódott, mindegyre több területen kalózkodó, távoli államapparátus kiismerhetetlensége ellen törekszik szűkebb hazában, áttekinthető területen, kisebb és tevékeny egységekre a társadalom... Mintegy ezután védekezve a kormányzás technikáinak ...túlfejlődése ellen” .

Csak logikus, hogy a magyar forradalmat is az egyéni szabadság felől értelmezte. „Mindenki szem a láncban” – idézte Illyést. És hozzátette, hogy a forradalom kitörésével „ez a lánc szakadt el”. Valamint a következőket: „Ez a szabadság akkor, ott, az egyént szabadítja fel... A tömegtől az egyén személyes önrendelkezési jogát kapja meg, személyisége szabadul fel... A felszabadult, egy-személyes szabadakarat első mozdulásával szembefordulásra kész-teti. Mindazzal, ami korábban láncra verte... Az egyéni döntések spontán eredménye, hogy az egyén embertársak közé kerül, a maga választotta helyen, közös ügybe” .

Az a logikus, hogy a forradalom olyan országban tört ki, „ahol az emberanyag eszközként kezelése nemcsak nyíltan, hanem ki-fejezetten, elvi megindoklással és a társadalom totális kontrolljá-val párosultan folyik”. Egyetemes jelentősége pedig abból adódik, hogy kisebb vagy nagyobb mértékben mindenütt jelen van az, amivel szembefordult, legalább veszély formájában. És abból, hogy ez a szembefordulás teljessé és félreérthetetlenné csak egy-szer vált, 1956-ban, Magyarországon.

A *Terepfelverés* első két részét Czigány Lóránt rendezte sajtó alá. A harmadik részt, a genfi előadás kéziratát András Sándor ta-lálta meg a Josselin-i hagyatékban, és ugyanő szerkesztette, igen nagy munkával. Azért nagy munkával, mert csak az első két feje-zet volt olyan állapotban, hogy azt egy szövegkritikai kiadás is gond nélkül közölhette volna. A további négy fejezetet már szer-keszteni kellett, jobban mondva, összeállítani, a hitelesség és az olvashatóság igényével. András Sándornak ez kitűnően sikerült, sajnálatos, hogy az ő szerkesztői szerepe a könyv fedőlapján nincsen feltüntetve.

KEMÉNY ISTVÁN